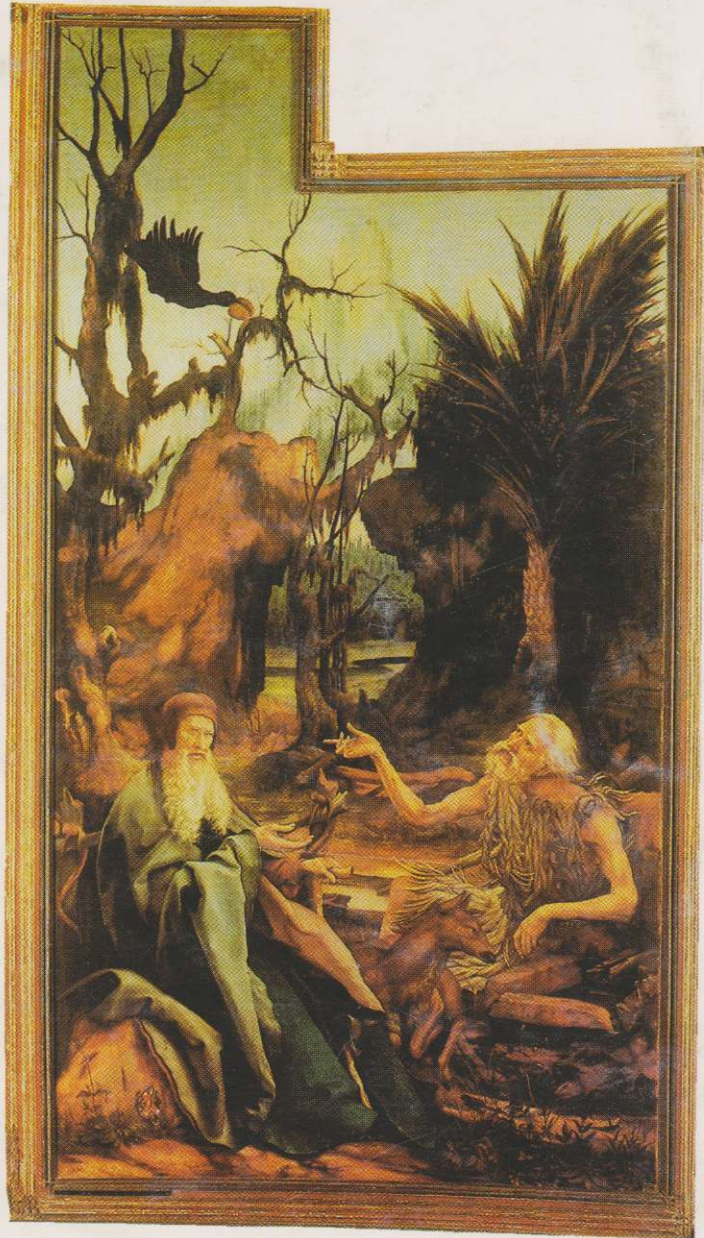
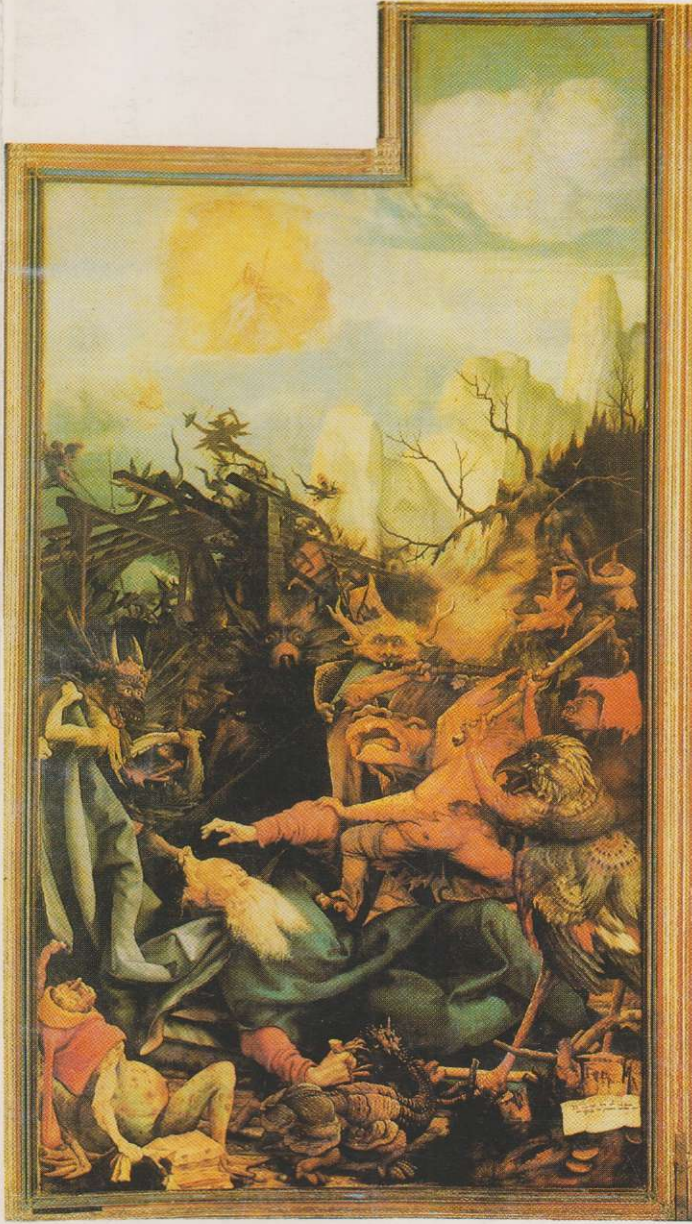

Európai utas

AZ EURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS FOLYÓIRATA MEGJELENIK ÉVENTE NÉGYSZER ÖTÖDIK ÉVFOLYAM - 1994.2.

**A KÖZÉP-EURÓPAI ÁLLAMELNÖKÖK TALÁLKOZÓI •
GÖNCZ ÁRPÁD ÉS MICHAL KOVÁČ A SZLOVÁK-MAGYAR MEGBÉKÉLÉSRŐL •
NEMESKÜRTY ISTVÁN ANTALL JÓZSEFRŐL • AZ 1947-ES BÉKESZERZŐDÉSEKRŐL •
A NÉMET-MAGYAR VISZONY • ROMÁN JÓZSEF: GRÜNEWALD TITKA •
BAJCSY-ZSILINSZKY LEVELE EGY HALOTT PILÓTÁHOZ • HORVÁTH ÁDÁM PORTRÉJA •
AZ EURÓPAI UTASSAL A HATÁRON TÚL**

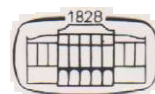
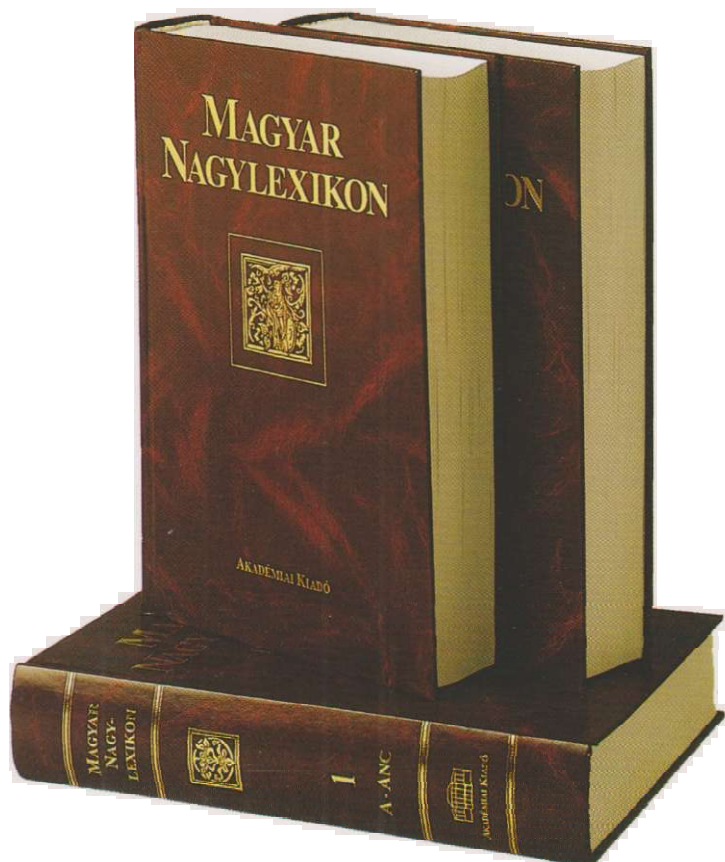
AZ EZREDFORDULÓ LEGÁTFOGÓBB ISMERETTÁRA A

MAGYAR NAGYLEXIKON

16 kötetben,
kötetenként kb. 800 oldalon,
kb. 0-10 000 címszóban,
1000 négyszínnyomású
és fekete-fehér képpel,
kb. 50 térképpel.

A Magyar Nagylexikon
második kötete szeptemberben,
a harmadik decemberben
jelenik meg,
változatlan,
3800,- Ft-os áron!

A Kiadó
kedvezményes részletfizetést
kíván biztosítani olvasóinak!

**Aki egy összegben vagy két részletben 2000,- Ft-ot befizet,
az 800,- Ft-tal olcsóbban, 3000,- Ft-ért kap meg egy-egy kötetet.
A 2. kötet befizetési határideje július 15., a 3. köteté október 15.**

A postaköltséget a Kiadó átvállalja.

**Csekket igényelhetők az Akadémiai Kiadó Kereskedelmi Osztályán
(1117 Budapest, Prille Kornélia u. 19-35. Telefon: 166-5545),
a FAMULUS Akadémiai Könyvesboltban
(1137 Budapest, Úlpesti rkp. 4. Telefon: 112-8156)**

**A könyvgyűjtőknek, a szép könyv szerelmeseinek, a különleges
könyvcsemegék kedvelőinek
korlátozott példányszámban, velűrbársony kötésű,
dísztokban elhelyezett luxuskiadásban készül.**

Ára: 6000,- Ft

A luxuskiadás is előfizethető!

TARTALOM

Az ideális és a reális jövőkép keresése	
Göncz Árpád a közép-európai államelnökök találkozójáról és a magyar-szlovák kapcsolatokról	2
Michal Kováč nyilatkozata a szlovák-magyar kapcsolatokról	4
Juraj Špitzer: Egy s más a pressburgerekről	6
G. Kovács László: Egy államalapítás „traumája”	
Ivan Kamenec Könyve az első Szlovák Köztársaságról	10
Rudolf Chmel: A szlovák kérdés színeváltozása a 20. században	13

A BEFEJEZETLEN BÉKE

Fülöp Mihály: A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeelőkészítés	18
---	----

PANTEON

Nemeskürty István: Modell is, valóság is	
Antall József Modell és valóság című könyvéről	26
Vásárhelyi Miklós: Sógor, szomszéd, haragos	
A német és a magyar	29
Kalász Márton: Borpróba Künzelsauban	31
Hanák Péter: Fin de siècle: művészet és világlkép	33

ALKOTÓK, MŰVEK

Gömöri György: A soknyelvű Balassi Bálint	43
Görgy Gábor: Esti beszélgetés	
Horváth Ádámmal	46

Molnár Gál Péter: Gróf Madách Színház ..	56
A szülőföld keresése. Czesław Miłosz-sal beszélget Krzysztof Czyżewski ..	62
Pomogáts Béla: Költő drámai térben	
Kányádi Sándor születésnapjára ..	64
Román József: Az isenheimi oltár: egy lázadó manifesztuma? Vakmerő hipotézis	
Mathis Grünewald triptichonjáról ..	65

ELFELEJTETT TÁJAK, ELFELEJTETT NÉPEK

És Morvaország? K. Gy. Cs.:	76
Václav Frolec: A morva identitásról	76

BESZÉLŐ HÁZAK

Bodor Ferenc: A budai barlangvilág	83
--	----

DOKUMENTUM

Surányi Endre: Egy pilóta halálára	
Bajcsy-Zsilinszky Endre búcsúja Kaszala Károlytól	86
Lászlóffy Aladár: Kitántorogni Amerikába	89

TALÁLKOZÁSOK

Csukás István: Utazás fecskeszárnyon	90
Számunk szerzői	94
Summary	94

Európai utas

Az európai együttműködés folyóirata
Megjelenik negyedévenként

A szerkesztőbizottság elnöke:

Cseres Tibor és Vásárhelyi Miklós
Főszerkesztő: Módos Péter

Számunk szerkesztésében részt vett:
Jovánovics György művészeti vezető
Kiss Gy. Csaba
Módos Márton
Németi Rudolf
Pomogáts Béla
Újvári Imréné tervezőszerkesztő
Vas János (fotó)
Vujicsics Sztóján főmunkatárs

A szerkesztőség címe:
1062 Budapest, Bajza u. 18.
Telefon/fax: 122-5164, 122-8840

Az Európai utas Alapítvány megbízásából kiadja a Budapest Press Kft.
Felelős kiadó:
a Budapest Press Kft. igazgatója
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., az Extra-Hír Kft., a kiadó és alternatív terjesztők
Előfizethető a Budapest Press Kft.-nél (1462 Budapest, Pf. 779), a hírlapkézbesítő postahivatalokban, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (HELIR, Budapest XIII., Lehel út 10/a, 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-961 162 pénzforgalmi jelzőszámára

Egy szám ára: 149 Ft
Előfizetési díj egy évre: 596 Ft
Külföldön terjeszti a Kultúra
Külkereskedelmi Vállalat
H-1398 Budapest, Pf.: 149
Révai Nyomda Kft.
Felelős vezető:
Bánáti László ügyvezető igazgató
ISSN: 0866-272X

E számunk az Európai utas Alapítvány és a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával készült

Címlapunkon: Részletek az isenheimi oltárról. Szent Antal megkísértése (baloldalt). Remete Szent Antal látogatása Szent Pálnál (jobbaldalt)

A hátsó borítón: Az Európai utas Marosvásárhelyen

AZ IDEÁLIS ÉS A REÁLIS JÖVŐKÉP KERESÉSE

*Göncz Árpád a közép-európai államelnökök találkozásjáról és a magyar—szlovák kapcsolatokról**

A tavalyi salzburgi találkozón négyen vettünk részt: a házigazda Thomas Klestil, Prágából Václav Havel, aki korábban már mondott megnyitóbeszédet a Salzburgi Ünnepi Játékokon, meg Richard von Weizsäcker, Németország elnöke, akinek szintén volt már része ebben a megtiszteltetésben, s jómagam, akit '93-ban nyilván azért is kértek fel erre, mert a fesztivál műsorának középpontjában a magyar zene modern klasszikusai álltak: Bartók és Kodály, Kurtág és Ligeti, aki személyesen is részt vett művei bemutatásán: az előadók közt meg a kitűnő Végth Sándor és zenekara, a salzburgi Camerata Academica.

Salzburg a kultúra és történelem egyik fővárosa, de mi négyen nem csupán zenéről és művészetről beszélgettünk, hanem Közép-Európáról, közös gondjainkról, lehetőségeinkről, kötetlenül, nyilatkozat vagy állásfoglalás kényszere nélkül. A hely szelleme is a távlatos gondolkodást sugallta, s így - az egyetlen nyilvános dokumentum, a több országban vetített tévébeszélgetés Közép-Európa helyzetéről, a délszláv válságról, gazdaságról, kultúráról - talán több volt, mint protokolláris esemény.

Weizsäcker szerint, s én egyetértek vele, az államfő szava erkölcsi súlyával jelentőséget adhat egy gondolatnak, magatartásformának

* A köztársasági elnökkel folytatott beszélgetés szerkesztett változata

A találkozás résztvevői
Fotó: MTI

- ily módon, ha közvetetten is, de mélyen befolyásolhatja a közvéleményt, a közvéleménynek azt a részét, amely nagyon is figyel az elnökre. Mivel a szóban forgó országok elnökeinek megvan a politikai súlyuk, gondolataik, állásfoglalásaik szükségképpen eljutnak hazájuk polgáraihoz.

Az ideai találkozó színhelye egy tündéri cseh kisváros, Litomyšl volt, Smetana szülőhelye, ahol Havel elnököt rajongó szeretettel fogadták, s ebből a szeretetből jócskán jutott nekünk, további hatunknak is. A tavalyi négyes csúcs kibővült, Litomyšlbe hivatalos volt Michal Kováč szlovák, Lech

Walesa lengyel és Milan Kučan szlovén elnök is.

Most sem kívántunk deklarálni semmit, csak együtt gondolkoztunk a térségről, országaink térségéről, s igyekeztünk felvázolni egy ideális, de azért reális alapon nyugvó Közép-Európa képet. Régióink eltérő fejlettségű országokból áll, „posztkommunista” országokból, a régió gazdasági nagyhatalmából, Németországból, s Ausztriából, amely már ott áll az Európai Unió kapujában. A hat elnök megbeszélésén nem érvényesült senki erőfőlhénye: ki-ki szava, szándéka azonos súllyal esett a latba.

Mi fontosat lehet a térségünkről a világnak elmondani? Azt, hogy európaiak vagyunk, sőt közép-európaiak. Amit definiálni igencsak

nehéz. A fogalomnak van politikai, kulturális, történelmi és jelenbeli értelmezése, ám ahány helyről nézzük, régióknak annyiféle.

Egyetértettünk, hogy lehetetlen a térképeket, a határokat újra meg újra átrajzolni. Ez nem megoldás. Weizsäcker elnök úr, búcsúajándékkul és emlékeztetőül, jelképesen egy 18. századból származó Európa-térképet kapott emlékebe tőlünk. Egy közbevető megjegyzés: akkor jöttem rá, milyen gyorsan halad az idő - a szenioritás rangsorában Weizsäcker után én következem. Örüljek-e, bánkódjam miatta?

Visszatérve térségünkre: geopolitikailag kettős vonzásban élünk. Leegyszerűsítve, Kelet és Nyugat vonzásában, ezt nem akarom most részletezni. A térség sok-sok összekötő, összegubancoló és összegubancolódott szálal van át meg átszöve, etnikai kisebbségek, egymást kiegészítő gazdasági érdekek, hasonló identitástudatok, közösen-keserves múltak mozaikja. Máshonnet nézve egyetlen régió, a neve Kelet-Közép-Európa. Ismétlem: egyetlen régió, államai javíthatják vagy ronthatják egymás és az egész térség megítélését.

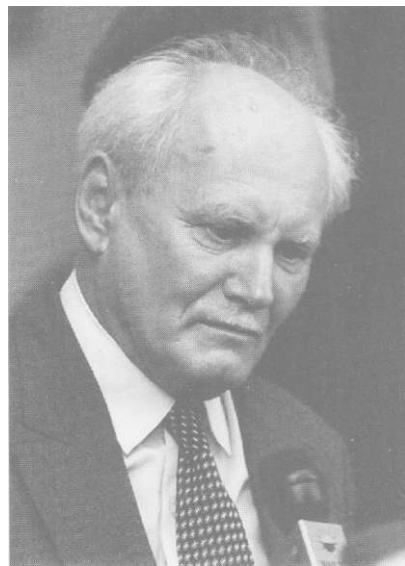
Egyetértettünk, hogy az országok fejlettségében mutatkozó szintkülönbségek rövid időn belül nem tűnnek el, de együttműködésüknek ennek ellenére nincsen reális alternatívája. A kapcsolatokat erősíteni kell. Minden szinten, gazdaságilag, politikailag, kulturálisan. Az állam szintje alatt, fölött, mellett...

Együttgondolkodásunkat természetesen megkönnyítette, hogy véleményünk megformálását és kimondását nem befolyásolták napi vagy éppen pártpolitikai érdekek. Amelyekre egy hivatalban levő kormány képviselőjének, egy ellenzéki pártpolitikusként okvetlenül figyelnie kell.

Az elképzelt Közép-Európa-hoz persze csak a valóságos Közép-Európából vezet út. De keresni

kell ezt az utat. Mindannyiunknak. Mint ott, nekünk, hetünknek. A nagy találkozó mellett lehetőségünk nyílt kétoldalú találkozókra is. Mind a hetünknek kellemes, emberileg is meleg a személyes kapcsolatunk, s örülök, hogy Michal Kováč szlovák elnökkel is alkalmunk nyílt szót váltanunk. E két nép, a szlovák és magyar: közös történelmének évszázadai során igen szoros kapcsolatban állt, egymás kezemunkája otthagya a nyomát a városainkon, templomainkon, kultúránk összefonódott. A mi nyelvünkben igen sok az olyan szó, amelyet tőlük vettünk át, s ugyanez igaz fordítva is. A Szlovák Köztársaság elnöke hangot adott szilárd hitének, hogy az európai integrációs törekvések közepette megoldódik a nemzeti kisebbségek ügye, bebizonyítjuk, hogy képesek vagyunk megoldani a kérdést. Itt, Litomyšlben állapodtunk meg Kováč elnök úrral, hogy elfogadjuk és együtt vesszük át a kettőnknek közösen szóló kiténtetést az Egyesült Államokban, mert mind a ketten tudjuk, hogy mekkora szükség van a szlovák-magyar, a magyar-szlovák jó viszony helyreállítására, és ebben mekkora a kettőnk szerepe.

Végezetül: a közép-európai államelnökök évenkénti találkozójának jövőre Magyarország lesz a színhelye. Meghívtam mindegyiküket. Az időpontot és helyszínt még ezután fogjuk kijelölni. Tudom: találunk helyet és alkalmat rá, hogy Magyarország jó házigazda legyen. Még az is elképzelhető, hogy tovább bővül a résztvevők köre. Kötetlen véleménycserékre szükség van, az államelnökök találkozási új lendületet adhatnak az együttműködésnek, s személy szerint én abban is bízom, az idő hozzásegít, hogy a következő alkalommal térségünk valóságos és megálmodott képe jobban fedje egymást. ■

Význam slovensko-madarských zrtahov v stredoeurópskom priestore - úryvok z vyhlásenia prezidenta Madarskej republiky o stretnutí v Litomyšli a príležitosti spoločného vyznamenania s prezidentom Slovenskej republiky.

Tieto dva národy, slovenský, a maďarský počas stáročných spoločných dejín boli veľmi tesne spojené, vzájomná práca rúk zanechala stopu na našich mestách, kostoloch, fabrikách, naše kultúry sú prepojené. V našom jazyku je veľmi vela takých slov, ktoré sme prevzali od Slovákov, a platí to aj opačne. Prezident Slovenskej republiky vyslovil pevnú vieru, že uprostred európskych integraných úsilí sa usporiada vec národných menšín, dokážeme, že sme schopní vyriešiť túto otázku. Tam, v Litomyšli, sme sa dohodli s pánom prezidentom Kováčom, že prijmem a spoločne prevezmem obom priznané vyznamenanie v Spojených štátoch, lebo obaja vieme, že naozaj nevyhnutne treba napraviť slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský vzťah, a v tom obaja máme veľkú úlohu.

Göncz Árpád
a Magyar Köztársaság elnöke

A DUNA NE ELVÁLASSZON, HANEM ÖSSZEKÖSSÖN...

*Michal Kováč szlovák államelnök nyilatkozata
a Göncz Árpáddal közösen kapott kitüntetés alkalmából*

Udelenie spoločnej ceny Inštitútu pre štúdie Východ - Západ za významný príspevok k medzinárodnému porozumeniu si veľmi vážim. Pokladám ju za ocenenie môjho úsilia ako prezidenta Slovenskej republiky pri budovaní pluralitnej demokratickej spoločnosti na Slovensku a chápem ju ako ocenenie mojich zahraničnopolitických aktivít. Obzvlášť ma teší, že prestížny americký inštitút si všimol tak moje úsilie, ako aj úsilie maďarského prezidenta Árpáda Göncza.

Myslím si, že toto spoločné ocenenie výraznou mierou prispeje k rozptýleniu pochybností v niektorých kruhoch v zahraničí o tom, že slovensko-maďarské vzťahy by mohli byť zdrojom nestability v strednej Európe. Americký inštitút ocenuje aj naše úsilie, týkajúce sa riešenia problematiky národnostných menšín. Som presvedčený, že otázky menšín nie je možné riešiť demagógiou, ani radikálnymi metódami, ale stálym dialógom a postupnými krokmi.

Som presvedčený, že sa v krátkom čase aj nám podarí prekonať zvyšky historicky podmienenej nedôvery a vybudovať základy dlhodobého a úprimného partnerstva a priateľstva medzi našimi štátmi a národmi na základe obojstranného rešpektovania sa v našej vzájomnosti i mnohorakosti. Teším sa preto na opätovné stretnutie s prezidentom Gönczom, aby sme aj v Amerike mohli prezentovať toto naše spoločné úsilie a predstaviť Dunaj ako veľtok, ktorý nás nerozdeľuje, ale spája.

Ak mám byť úprimný - a pri tejto vzácnej a nevšednej príležitosti by som úprimný byť mal, - Vaša žiadosť o článok mi trochu zamotala hlavu. Predovšetkým: čo ešte nečakaného možno povedať o vzťahoch slovensko-maďarských? A potom: čo možno povedať, a ako to povedať, aby sa náhodou neurazili Maďari v Maďarsku? alebo aby sa neuralizovali Maďari na Slovensku? alebo aby pocit krivdy moji slovenskí rodáci na Slovensku? alebo moji rodáci v Maďarsku? Vzťahy medzi tisícročnými susedmi okolo Dunaja sú krehké, sú poznačené práve tou tisícročnou historiou, ktorá v jedných i druhých vyvoláva pocit krivdy a nenaplneného práva.

Najjednoduchšie by potom na prvý pohľad bolo, aby sme sa pokúsili na históriu zabudnúť. Ale ktorý národ je ochotný zbudnúť na stáročia, ktoré ho priviedli a sformovali do dnešnej modernej podoby? Napokon, aj keď východiská v rôznych obdobiach dejín boli pre Slovákov a Maďarov zväčša rôzne, podstatnú časť týchto dejín majú oba národy spoločnú. Často boli spoločne ohrození vonkajšími okolnosťami, často sa dostali do podriadenosti a nadržanosti sami medzi sebou.

Je zrejme najvyšší čas, aby sa vzťahy dvoch národných spoločenstiev, ktoré Dunaj nielen oddeľuje, ale aj spája, viditeľne zmenili, aby sa dostali do súladu s kultúrnosťou, prirodzenosťou a toleranciou vzťahov podstatnej väčšiny európskych štátov. Aby nás história nestrašila a neprenasledovala a neponúkala k nepremysleným výpovediam alebo dokonca, nedajbože, k nepremysleným činom.

Ak by sme mohli vo vzťahu pána

prezidenta Göncza a mňa vidieť nejaký príklad alebo podnet pre spolužitie oboch našich spoločenstiev, tak azda v rešpekte. Hoci sme obaja prišli do vysokých štátnych funkcií z veľmi odlišného prostredia, pán Göncz spomedzi spisovateľov, a ja zo sféry finančnej, náš dialóg je bezprostredný a je v ňom úcta jedného k druhému. Azda mi pán Göncz dovoli, aby som aj zaňho konštatoval, že sme sa dokázali adpútať od mnohých prízemnosti každodennej a často účelovej politiky, a že sme dali prednosť účelným riešeniam. Pretože sme nemali na mysli záujmy menších skupín, povedzme politických strán, ale v prvom rade záujmy miliónov občanov.

Možno sa Vám zdá, že trochu opatrne vyberám slová. Nie je to z nedostatku odvahy. Práve naopak, v citlivých precitlivých kontaktoch medzi ľuďmi a národmi treba pravdepodobne väčšiu odvalu byť zdržanlivý a neútočný, než naopak. Myslím, že aj pán prezident Göncz a azda aj ja sme už veľakrát v domácej politike preukázali svoju razantnosť a priereznosť. Maďari a Slováci, tí, ktorí žijú predovšetkým vo svojich rodinách, a nie v parlamente alebo vo vláde, však v súčasnom období čakajú, kto príde s posolstvom tolerance, bez nezmyselnej a nebezpečnej konfrontácie. Nezriekneme sa a nezrieknime sa toho, že sme Maďari a Slováci. Ale začnime byť súčasne aj vedomými a sebavedomými občanmi mierumilovnej, a dúfajme, čo najskôr aj prosperujúcej strednej Európy.

Michal Kováč
prezident Slovenskej republiky

A Kelet-Nyugati Tanulmányok Intézetének a nemzetközi megértéshez való jelentős hozzájárulásért számomra odaitélt közös díját nagyra tartom. A Szlovák Köztársaság elnökeként a plurális demokratikus társadalom szlovákiai építéséért kifejtett erőfeszítéseim értékelésének tartom, és külpolitikai aktivitásom elismerésének tekintem. Külön öröm számomra, hogy ez a nagy presztizsű amerikai intézet nemcsak az én igyekezetemre figyelt fel, hanem a magyar köztársasági elnök Göncz Árpádéra is.

Úgy gondolom, hogy ez a közös elismerés jelentős mértékben hozzájárul egyes külföldi körök azon véleménye megváltoztatásához, amely szerint a szlovák-magyar kapcsolatok a destabilizáció hordozói lehetnek Közép-Európában. Az amerikai intézet értékeli a nemzetiségi kisebbségek problematikája megoldásának érdekében kifejtett erőfeszítéseinket is. Meggyőződésem, hogy a kisebbségek kérdései nem oldhatók meg demagógiával, sem radikális módszerekkel, csak folyamatos párbeszéddel és egymást követő lépésekkel.

Meggyőződésem, hogy nekünk is sikerül rövid időn belül túllépnünk a történelemben gyökerező bizalmatlanság maradványain, és így kiépíthetjük a hosszútávú őszinte partneri és baráti kapcsolatokat országaink és nemzeteink között, egymás sokszínűségének kétoldalú tiszteletben tartása és a kölcsönösség alapján. Ezért előre örülök a Göncz elnök úrral való újabb találkozásnak, hogy Amerikában tessünk tanúságot közös igyekeze-

tünkről, és úgy mutathassuk be a Duna-t, mint azt a folyamatot, amely nem elválaszt, hanem összeköt bennünket.

*

Ha őszinte akarok lenni - és e becses és különleges alkalom őszinteségre kötelez - az Önök felkérése e cikk megírására kissé szétszórt gondolataim összeszedésére kényszerített.

Mindenekelőtt: mi meglepőt lehet a szlovák-magyar viszonyról még elmondani? Azután: mit és hogyan lehet úgy elmondani, hogy a magyarországi magyarok véletlenül se sértődjenek meg? És ne sértődjenek meg a szlovákiai magyarok se? És ne sértsem meg szlovák konfitársaimat Szlovákiában? És honfitársaimat Magyarországon?

A Duna mentén, az immár ezeréves szomszédok között a kapcsolatok sérülékenyek; éppen ez az ezeréves történelem hagyta rajtuk a nyomait, hol az egyiknek, hol a másiknak róhatók fel a megbántott önérzet vagy a megtagadott jogok sérelmei.

Első pillantásra a legegyszerűbbnek az tűnne, ha megpróbálnánk megfélemezni a történelemtől. A nemzetek azonban nem hajlandók elfelejteni azokat a szándékokat, amelyek mai életformájukhoz elvezették, amelyek alakították és formálták őket. Elvégre - még ha a történelem különböző korszakaiban a szlovákok és a magyarok számára a tájékozódási pontok többnyire különbözőek is voltak - a történelem jelentős része közös volt a két nemzet életében. A külső körülmények gyakran együttes veszélyként jelentkeztek számukra, és váltakozva kerültek hol fölé-, hol alárendeltségi viszonyba egymással.

Talán eljött annak az ideje, hogy a két nemzet - amelyet a Duna nem elválaszt, hanem összeköt - között a kapcsolatok érzékelhetően megváltozzanak, megfeleljenek az európai államok jelentős többségénél az egymás közötti kapcsolatok terén tapasztalható kulturáltságnak, természetességnek és toleranciának. A történelem számunkra ne fenyegetést és ne üldöztetést jelentsen, ne szolgálhasson alapul át nem gondolt kijelentések vagy akár, ne adj Isten, átgondolatlan tettek számára.

Engedtessek meg, hogy Göncz köztársasági elnök úr és a magam

személye közötti viszonyban valamiféle példát vagy példászerű hozzáállást lássak, amely a két közösség lehetséges együttélését, az egymás iránti tiszteletet példázza. Bár mi ketten egészen más környezetből kerültünk magas állami tisztségünkbe - Göncz úr az íróársadalomból, jómagam a pénzügyi szférából jöttem -, kettőnk párbeszéde fesztelen volt, az egymás iránti tisztelet jellemezte. Göncz úr talán megengedi nekem, hogy az ő nevében is elmondjam, hogy el tudunk rugaszkodni a hétköznapi és a gyakran rövid távú célokat szolgáló politikától, és előnyben részesítettük a pragmatikus megközelítéseket. Nem a kisebb csoportok, mondjuk a politikai pártok, érdekeit tartottuk szem előtt, hanem elsősorban az állampolgárok millióinak érdekeire gondoltunk.

Az Önök számára úgy tűnhet, hogy kissé óvatosan fogalmazok. Ez nem a bátorság hiányából fakad. Éppen ellenkezőleg, amikor az emberek és a nemzetek között az érzelmi alapú és túlfűtött kapcsolatok a meghatározók, talán több merészség kell ahhoz, hogy visszafogottak és mértéktartóak legyünk, mint fordított esetben.

Gondolom, hogy Göncz köztársasági elnök úr és talán én is már nemegyszer bebizonyítottuk erőnket és befolyásunkat országaink politikai életében. Magyarok és szlovákok, akik elsősorban családi körben és nem a parlamentben vagy kormányhivatalokban élik az életüket, manapság azt lesik, hogy ki hirdeti meg a toleranciát, ki mellőzi az értelmetlen és veszélyes konfrontációt. Ne tagadjuk meg sem most, sem pedig a jövőben, hogy magyarok és szlovákok vagyunk. Merjünk ugyanakkor egy békeszerető és - reméljük, mihamarabb - virágzó Közép-Európa tudatos és öntudatos polgáraivá is válni.

Michal Kováč
a Szlovák Köztársaság elnöke

EGY S MÁSA PRESSBURGEREKRŐL

*avagy
megkésett recenzió
egy francia bárónő könyvéről*

Könnyelműen megígértem, hogy karcolatot írok Pozsonyról. Fél évszázada élek ebben a városban, sok-sok könyvet elolvastam történelméről, böngésztem a róla készült régi, értékes térképeket, nézegettem a várost ábrázoló poétikus, idillikus, romantikus és realista grafikákat, tájképeket. Szívesen járok közelebbi és távolabbi határokon túl élő barátaimmal, ismerőseimmel a meghitt városi múzeumba, hadd ismerkedjenek a város lelkületével. Fölsétálunk a várba, ahonnan belátni három országot, a várost, a Dunát - a történelmet. Megmutatom nekik a Morva-mezőt, melyen a cseh király legyőzte a magyart, a cseh királyt legyőzte a német, Napóleon az osztrák császárt... Tetszik nekik a metafora: a Duna nemcsak horizontálisan folyik, hanem vertikálisan is - rajtunk keresztül, mint a sors. Az ősidőktől napjainkig.

A karcolatot könnyelműen megígértem, mert úgy véltem, eleget tudok Pozsonyról ahhoz, hogy az írás ne okozzon nehézséget. Tévedtem, most látom csak, hogyan bolyonghatunk el a tények rengetegében; olyanokat kell kiválasztani, amelyek éppen ebben az időszakban érdekesek, mert nehéz a jelenről beszélni, ha nem gondolunk a múltra és fordítva.

Pozsonyról több száz könyvet írtak, melyek a római kor előtti időktől napjainkig ölelik fel a város történetét. Mint minden történelem, Pozsony is hol dicsőséges, hol bukásoktól terhes, virágzó és hanyatló. Csodálatos és kevésbé fényes lapjai vannak. Ha csak a történelem egyik oldaláról beszélünk, s a másikat elhallgatnánk, az vagy öndicséret, vagy önmegszégyenítés volna. Hibáival együtt szeretjük a másikat.

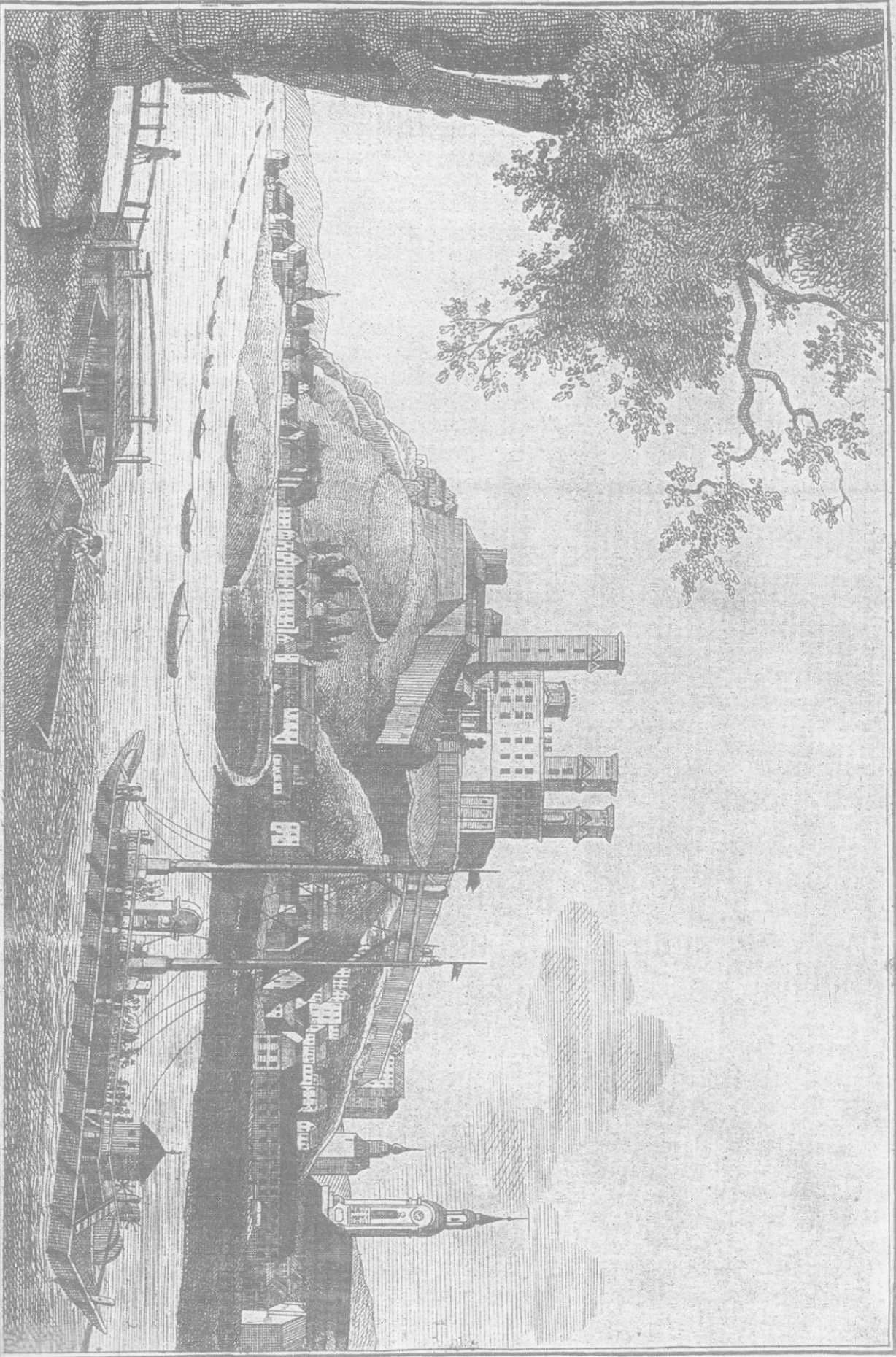
A város panorámája Pozsonyra, Bratislavára vagy Pressburgra jellemző szimbólumokat mutat. A vár a világi hatalmat jelképezi, a falak az örökkévalóságot. A katedrális, melyben a magyar királyokat koronázták, akik közt római császárok is

voltak, tornyával az egyházi hatalmat jelképezi, a világi hatalomtól való távolságot, de amely ugyancsak igényt tartott az emberek életének irányítására örökkön örökké. A folyó pedig a mulandóság jelképe, miként a *sic pereirat gloria mundi*. A mulandóság érzése tölthette el Marcus Aureliust is, aki a Duna partján töprengett *Elmélkedésein*, melyben a következőket írja: „*az idő olyan, akár a folyó, amely mindent elvisz, amit megragad, és amint elvitt valamit, azt kutatja, mit ragadhatna meg és vihetne magával*”.

Valószínűleg tudománytalan a történelemfilozófiát anekdotikusan taglalni, tekintet nélkül az összefüggésekre, bár ezt teszik az írók, a korabeli útirajzok, visszaemlékezések szerzői. Azon elmélkedem, állítólag milyen szerencsésük volt azoknak a fővárosoknak, mint például Róma, Párizs, Moszkva, Prága, amelyek körül később homogén államok jöttek létre. Lehet, hogy nem is olyan nagy szerencse, mert a többnemzetiségű városok, amilyen Pozsony is, többnemzetiségű kultúrájukkal tűntek ki. Az egyes nemzetek, nemzeti-

ségek saját kultúrájukat ápták, saját egyesületeik, jeles képviselőik voltak, saját irodalmukat, saját zenéjüket művelték. Végül is Párizs és Bécs a múlt század második felében és századunk elején az európai kultúra vonzó központja volt, mert különböző nemzetiségű művészek lettek itt tehetségük kibontakoztatásához és érvényesüléséhez kedvező feltételeket. Sas Andor írja a *Koronázó város* című könyvében: „*nemcsak a Habsburg monarchia, hanem a régi Magyarország is soknemzetiségű volt. Nem egy, hanem több, egymással lényegében véve párhuzamos, ha nem is azonos feltételekkel rendelkező és azonos időben fejlődő nemzeti ébredés bontakozott ki keretei között. Pozsonyban a német, szlovák és magyar etnikum és nyelv találkozott. A polgárság, hagyományosan, mindhárom nyelvre megtanította gyermekeit*”. Statisztikák bizonyítják, hogyan változott e három etnikum számaránya (hozzá

A pozsonyi vár egy 1815-ben készült metszeten

Nyomatott a szerkesztés kámerájában. Budapest, 1875.

Ansicht der Königl. ungar. Kaiserreichs und Krönungsstadt Pestum.

Wien, bei Franz D. 1875.

kell számítani a város zsidó lakosságának jelentős részét) attól függően, ki uralkodott a várban, mert a város mindig a hatalmi érdekek gyűjtőpontjában állt, és az uralkodók sűrűbben váltakoztak, mint bárhol másutt a világon, ami arra kényszerítette a lakosságot, hogy tagjai hol az egyik, hol a másik nemzetiséghez tartozónak vallják magukat. Kényszerből és önként is. Így született a *pressburger*, a közép-európaihoz hasonló polgár, jó- és rosszindulatú anekdoták és tréfák céltáblája.

A név állítólag történelmi eredetű. Amikor a slavkovi csata után aláírták a pozsonyi békeszerződést, és megint az egyszer döntöttek a határokról, Talleyrand megkérdezte a város előljáróitól, hová akarnak tartozni, és tulajdonképpen milyen nemzetiségűek. Az urak megkérték Napóleon miniszterét, adjon nekik gondolkodási időt. A tanácskozás után így szóltak: mi *pressburgerek* vagyunk, sehová sem akarunk tartozni. Az anekdota valószínűleg mosolyra fakasztja az olvasót, de ki tudja, mit válaszoltak volna a Habsburgok egy hasonló kérdésre. Milyen nemzetiségűek voltak tulajdonképpen? Svájci, német, spanyol, osztrák, netán mexikói?

Kiválasztottam néhány könyvet a könyvtárban, köztük két bedekkert, egy 1873-ban megjelent német nyelvűt, L. Deutschinger úrét, és egy magyar nyelvűt, amelyet Aixinger László írt 1936-ban. (Természetesen sokkal több útikönyvet írtak Pozsonyról.) Mindkét könyvre jellemző, hogy ugyanazokat a tényeket közli, csak éppen másként interpretálja, attól függően, a szerző melyik etnikai csoporthoz tartozott, illetve mely nemzet tagjának vallotta magát, hiszen nem kellett hogy azon nemzet fia legyen. A két szerzőt az etnikai hovatartozáson kívül „*pressburger hazafisága*” kötötte össze. Pozsony kiváló történézésének, Ortway Tivadarnak sem egyértelműek az életrajzi adatai. Olyan német családból származott, amely Mária Terézia uralkodása idején telepedett le

Magyarországon. Pozsony részletes történelmén kívül könyvet írt *Pozsony város utcái és terei* címmel, amelyben figyelemre méltó az utcák és terek átkeresztelése, a város viharos történelme tükröződik benne, a személyiségek és események dicsőségének mulandósága - az idő változása.

Bevezetésként ide is kívánczok egy komolytalan, de jellegzetes anekdota. E. Bohűn író szívesen mesélt arról, hogy az 1918-as változás után hogyan fogadta őt a házvezetőnője: - Szörnyű, mit művelnek a csehek ezzel a várossal. A Batthyány rakpartot Dosztojevszkij sorra változtatták. Batthyányt mindenki ismerte, ebben a városnegyedben született. De, kérem szépen, ki tudja, ki volt az a Dosztojevszkij?!

Ortway lexikonában a következőket olvashatjuk: a védfalak lebontása után a mai nemzeti színház helyén építették a Sétateret, később ezt a részt Színház térnek nevezték, egy rövid ideig Radetzky marsall nevét viselte, majd Kossuth Lajosét. A viharos történelem az utca- és térnevekben napjainkig szerepet játszik: Goethe utcája Gorkijé lett, F. X. Messerschmidt szobrász és Oeser festőművész, a lipcsei művészeti akadémia igazgatójának az utcája eltűnt. Meglehet, az utca keresztzülei azt gondolták. F. X. Messerschmidt harcirepülőgép-gyártó volt... J. W. Goethe szerint Oeser „*a század egyik legtehetségesebb embere volt*”. Az átkeresztelés sokszor többet árul el, mint egy részletes történelmi tanulmány: A Fő teret 1780-ban Fő Városháza térre keresztelték, 1916-ban I. Ferenc tér lett, 1931-ben Masaryk tér, 1939-ben Hitler tér, 1945-ben Április 4. tér (Pozsony fölszabadulásának napjáról).

Komolytalan lenne a történelmi változásokat az utcák átkereszteléséből levezetni, bár ez segít megérteni, mit tettek felsőbb parancsra, s mi történt a lakosság óhajára. Ezen kívül minden hivatalos utasítás véglegesnek számított.

Ha az útikönyveket enyhe iróniával jellemeznénk, vagy a magyar „Minden szentnek maga felé hajlik a keze”, vagy a szlovák „Minden róka a maga farkát dicséri” közmondást idézhetnénk. Nincs abban semmi különös, s nem is nevetséges. Bél Mátyást, aki a közép-szlovákiai Očovában, Funtík névvel látta meg a napvilágot, *magnus decus Hungariae*-nek nevezték. A lengyel Bem tábornokot szülőházában is, Magyarországon is, sőt Törökországban is nemzeti hősnek tartják. A nagy Széckenyi Bécsben született, Pozsonyban tervezte meg a tudományos akadémiát, amely Pesten kezdett működni. Kossuth Lajos is Pozsonyban kezdte politikai pályafutását, de Pesten szerkesztette a *Törvényhatósági Tudósításokat* (később Pesti Hírlap). A magyar himnusz költőjének, Kölcsey Ferencnek visszaemlékezéseiben olvashatjuk, milyen nagy hatással volt az országgyűléshez való viszonyára a jelkép: a vár, a dóm és a folyó. „*Nekem legalább úgy látszik: épület, ami lenn áll és ember, aki lenn mász, meglehetősen virágozik, de a felemelkedőt sok minden rongálja, de a fennemelkedőre sok minden görbén néz.*” Bizonyára senki sem tartja a magyar himnusz költőjét langyos hazafinak, s elismeri, volt érzéke a toleranciához, a személyi és nemzeti szabadsághoz. Amikor egy Magyarországon élő, németül író költővel találkozott, a következőket jegyezte le: „*...ki veheti igazsággal rossz néven, ha valaki azon nyelven ír, melyet leginkább sajátévé tett. S ki veheti rossz néven mindenkifelett a költőnek, ki a sajátévé lett nyelven is csak úgy fejezheti ki magát, ha azt az uralkodói hatalommal kormányozhatja? Vagy azt kívánjuk, hogy hallgasson? Nem, uraim, a kívánat pogány!*”

Hosszan sorolhatnánk azon személyiségek nevét és azon műveket, akik illetve amelyek megteremtették Közép-Európa légkörét, és akik illetve amelyek azon cél felé haladnak, melyet Közép-Európa nemze-

tei most tűztek ki, amikor a fővárosok várain nemzeti - és nem idegen - zászlók lobognak, amikor a határok illuzórikussá válnak. Csábitó az ötlet: Kölchsey idézetéhez csatolni egy valamivel fiatalabb, ugyan csak pozsonyi képviselő, Ľudovít Štúrkijelentését: „*És békésen éltek ebben az országban magyarok és szlovákok, lakóhelyükhöz híven. Az ország irányítására különböző királyokat választottak, bizonyítva a törvényhez és a történelemhez való hűségüket. Jó volt nekik itt élni, mert virágzott az ország és az ő egységük...*” Idealisták voltak, sóhajt a szkeptikus, elfelejtve, hogy az ő idealizmusuk mögött fáradhatatlan aktivitás, áldozatkészség, gyakorlatiasság, egyszóval mű áll. S miként Wolfgang Kraus mondja: „*az ideálok az értékek táptalaja*”.

A multinacionalizmust és a toleranciát a távolabbi nyugati országokból érkezett látogatók is elismerték. Nemejy író, például Emil Portisch, a *Geschichte der Stadt Pressburg* szerzője szerint a pressburgerség a többnemzetiségű tolerancia felsőbb foka. Hasonlóképpen vélekedik e kérdéstről az angliai Miss Pardo vagy az osztrák Carole Pichler.

A harmadik előkelő hölgy, Blaze de Bury francia bárónő kevésbé patetikus feljegyzéseket készített *Reise durch Deutschland, Oesterreich und Ungarn* című művében. Érdeklődése tárgyáról nem a franciákra jellemző gálánssággal ír, inkább a felsőbbrendűek göggyével, helyenként a tisztességtelenség határát súrolva történelemfilozófiai melléfogásaival, ám nemejy meglátása kirí realitásával az irracionális ítéletek közül.

A bárónő útikönyve fölötti elmélkedés pótolja a - talán nem is megkésett - recenziót. Az útirajzot 1851-ben írta, Weimarban adta ki. Hasonló gondolkodású történelemfilozófusok ma is vannak.

Blaze de Bury szívesen foglalkozott a térségben élő nemzetek eredetével. Az osztrákokat a teuton törzs-

ból eredeztette, a magyarokat a hunoktól, a szlovákokat az illírektől és a görögöktől. A dolgok akkori állását impresszionisztikusan ábrázolta, ami azért sem mellékes, mert ezek ugyanolyan formában maradtak fenn, mint a közös történelem sötét lapjai. „*Szívélyességükkel és vendégszeretetükkel az osztrákok még az angolokon is túltesznek. (...) Ha egy lépéssel közelítünk feléjük, ők kettőt lépnek felénk, de a távolságtartásra ridegen reagálnak, jégcsappá válnak (...) mindkét jellem (mind az osztrák, mind a francia - J. Š.) a pillanat búvkörébe kerül.*”

A magyarokkal és a szlovákokkal rosszabb a helyzet. A magyarok hajlamosak az istentagadásra, a vallás rendjében az óhajtott, feltétel nélküli szabadság akadályát látják, „*jó tulajdonságuk vendégszeretetük és vakmerőségük, de e tulajdonságaik eltűnéséből fakad két legnagyobb hibájuk: mindent szabad, amiért életüket áldozzák, vendégszeretetük pedig akkora bendő, mely a legnagyobb vagyont is elnyeli*”. A forradalomhoz való negatív viszonyát a bárónő a nemzeti tulajdonságokra vezeti vissza, nehezen palástolva igazságtalan haragját. A szlovákokat jobbnak látja, őket is bárói méltósága fensőbbiségével minősíti. Pozsonyi élményeiből a következőket szűri le: „*Az ország nagy városai közül Pozsony a legérdekesebb, ide mindenből jutott, ami védtelen az ágyúkkal szemben. (...) Pozsonyban minden együtt van, a Zichyk, Károlyiak, Grassalkovichok palotái, melyek előtt hintók várakoznak, hiszen az uraságok gyakran reggelig mulatnak. És az utcákat reggel ellepi a piszkosszürke tömeg. Szlovákok hajtják a disznósordákat, lovakat, marhákat. A pásztorok és az állatok egyforma szürkekék - eleven káosz. Ez maga a misera contribuens plebs (...) és mindenek fölött trónol az erősség, melynek falai Mária Teréziát mint királynőt köszöntötték. Ez a hatalmas citadella is romokban hever, mint a magyarok egykor volt hűsége saját papjaikhoz, mint a feu-*

dális múlt...” A bárónő a szlovákokban „*az erőt, az ifjúságot és a nemességet látja, mely minden ifjú és erős kísérőjelensége (...) a görög őskortól a minden szépség iránti vonzalmukat örökölték*”. A túlzott dicséreteket az olyan meglátásai gyengítik, mint: „*A két törzs egymás mellett él, anélkül, hogy egybeolvadna, a kettőjük közti kontraszt nyilvánvaló, egy dologban hasonlóak: mind a szlovák, mind a magyarok barbárok.*”

Még szerencse, hogy a bárónő elmulasztotta a vár alatti volt gettó zsidóit jellemezni. Örömteli, hogy mindhárom hölgy írásában kiemelte az itt élő fiatal nők szépségét, eleganciáját és izlését, amit minden Pozsonyba látogató napjainkban is megcsodál. Közben megfélekedeznek arról, hogy a Duna-menti háromszög - Budapest, Pozsony, Bécs - ékessége a szexuális tolerancia eredménye, épp úgy, mint a szellemi és művészi értékek, amelyek ebben a háromszögben születtek. A bárónő egyik megjegyzését azonban nem hallgathatjuk el: „*Ausztriában a szláv nemzetek ellen éppen olyan hibát vétenek, mint amely miatt arra kényszerítette őket a sors, hogy föllázadjanak Magyarország ellen. A Ferenc József ígérte egyenjogúság nem vált valóra.*”

Ezzel véget is érhet e megkésett, felületes recenzió, s a befejezést összeköthetjük a bevezetővel, a történelem szép és rút oldalainak változásával, mely eljárást oly előszeretettel művelik napjainkban; idézhetnénk továbbá e régió jelentős személyiségeit, vágyukat a békés együttélésre, a közös felvirágzásra, és hozzátehetnénk a kölcsönös megértés és a tolerancia szellemében gondolkodó kortársaink elképzeléseit. Fejezzük be azonban az írást szerényen, azzal a kívánsággal: az utcák és terek neve ne változzék mindig az adott, átmeneti hatalmak kénye-kedve szerint, hogy minden főváros főterének neve legyen egyszer s mindenkorra az Ép Ész és Megértés tere.

Grendel Ágota fordítása

EGY ÁLLAMALAPÍTÁS „TRAUMÁJA”

*Ivan Kamenec könyve
az első Szlovák Köztársaságról*

Gyakran elhangzik - s mi tagadás, legtöbbször okkal-joggal -, hogy Magyarországon a közvélemény tájékozottabb része is lehangolóan keveset tud a szomszéd népek múltjáról és kultúrájáról, s ez a tudás is meglehetősen kétes alapokra épül: nem csak a tényekre, de hallomásokra, sztereotípiákra, mítoszokra és antimítoszokra is. Ha ez a kedvezőtlen helyzet javulni fog, abban a budapesti Aura Kiadónak is fontos szerepe lesz, ugyanis e kiadó műhelyében látott napvilágot - Hushegyi Dóra és Hushegyi Gábor fordításában - Ivan Kamenec Prágában megjelent munkájának magyar nyelvű változata, amely a *Trauma* címet kapta. Szándékosan beszélünk „változatról”, ugyanis a szerző a cseh kiadás szövegét egy ponton lényegesen kiegészítette: az eredetinel sokkal nagyobb teret szentelt a háború alatt is Szlovákiában élt magyar kisebbség helyzetének, sorsának bemutatására.

A második világháború éveiben fennállt Szlovák Köztársaság, ez a „szocialista” történetírás által jószereivel kiátkozott államalakulat az 1989-es fordulat után ismét a figyelem középpontjába került, s ma sem szűnik az érdeklődés iránta; sokszor ellenkező előjellel emlegetik, akár csak néhány évvel ezelőtt, apologéták hosszú sora bizonygatja, hogy az 1939-ben Hitler döntő fontosságú „közreműködésével” létrejött állam jelentette a szlovák történelem addigi csúcspontját; uralkodó eszméi ismét megjelentek a közéletben, a közelmúltban lezajlott nacionalista tüntetéseken pedig egykori elnökének arcképét emelték magasba, és sokan aggódva kérdezték: *Visszatérőben a múlt?* A jelek szerint ettől a veszélytől nem kell tartanunk, de a hajdani Szlovák Köztársaság árnyéka napjainkig ér. Bárhogy is viszonyulunk hozzá, nem vonhatjuk kétségbe, hogy - végre - elérkezett a teljes megismerés ideje, s a fekete-fehér látásmódot, a sematizáló egyszerűsítést most már végleg a valós tények feltárásának, az elfogulatlan, objektív megismerésnek kell követnie.

A tényfeltárás, az oknyomozás, az összefüggések keresése motiválta a Magyarországon eddig csak szakmai körökben ismert pozsonyi történetészt, Ivan Kamenecet, amikor né-

hány évvel ezelőtt hozzálátott az első Szlovák Köztársaság történetének megírásához. Munkáját túlzás nélkül nevezhetjük adósságtörlesztésnek: a szlovák történeti szakirodalomból a kilencvenes évek elejéig hiányzott a pártos szemlélettől mentes, a múlttal való bátor és őszinte szembenézés igényétől áthatott összefoglaló munka, bár egyes részletkérdéseket illetően számos figyelemre méltó tanulmány látott napvilágot, kiváltképp a hatvanas években; közülük Ľubomír Lipták *Szlovákia a huszadik században* (Slovensko v dvadsiatom storočí) című könyve tűnik a legmaradandóbbnak. Ivan Kamenec kutatásainak eredményeit a prágai Anomal kiadónál 1992-ben megjelentetett, *A szlovák állam* (Slovenský stát) címet viselő kötetben összegezte; *a szlovák nyelvű kiadást a jelek szerint senki sem tartott túlzottan fontosnak* - igaz, a szlovák olvasó számára egy cseh nyelvű könyv megértése semmiképp sem okozhat nehézséget.

Kamenec doktor, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa évtizedek óta foglalkozik a letűnt rendszerben igencsak kényesnek tekintett téma kutatásával; a tabukat akkor sem tartotta tiszteletben, amikor az effajta „óvatosság” legalábbis ajánlatos volt: jellemző, hogy a szlovákiai zsidóság

üldöztetését feltáró nagyszabású műve, *A tragédia nyomában* (Po stopách tragédie) csak 1991-ben jelenhetett meg, holott a könyv első változatának tekinthető kandidátusi értekezése már 1971-ben elkészült.

A *Traumából* egy olyan állam képe és története bontakozik ki, amely első pillantásra is nyilvánvaló negatív vonásai ellenére sem minősíthető sommás ítéletekkel, s amely ellenáll a mindenkori kényelmes megoldásokat kínáló általánosításoknak és felszínes kategorizálásoknak. Az 1939. március 14-én kikiáltott Szlovák Köztársaság baljós csillagzat alatt született: *„...nem a szlovák társadalom, nem a szlovák politikusok előzetes törekvéseinek eredményeként, hanem Csehszlovákia náci szétverésének mintegy melléktermékeként jött létre.”* A hitleri nagyhatalmi politika céljait és módszereit ismerő olvasó is joggal csodálkozna a szlovák állam létrejöttének bizarr körülményein, ha a szerző nem világítaná meg Szlovákiának a felbomlás küszöbére jutott Csehszlovákián belüli helyzetét és az új állam vezető erejévé, mondhatni egyeduralkodójává lett Hlinka Szlovák Néppártja ellentmondásos szerepét.

1939. március 14-ének vészterhes előtörténete újfent bebizonyítja, hogy egy megfelelő hatalommal rendelkező gátlástalan manipulátor - ez esetben a

Harmadik Birodalom - milyen sikerrel használhatja ki az egyébként számos jogos követelést megfogalmazó kislejti nacionalizmust, s mily könnyen terelheti végzetes tévutakra - kivált ha a szóban forgó országban, mozgalmon belül szép számmal vannak olyanok, akik a soviniszta vak-ságával és a fanatikusok elszántságával rohannak előre a szakadékba vezető úton. A Szlovák Köztársaság sorsát befolyásoló politikusok - mindenekelőtt Jozef Tiso, Alexander (Šaňo) Mach, Vojtech Tuka és Ferdinand Durčanský nevét kell megemlítenünk - helyzetük foglyaiként politizálhattak csupán, s a németektől való függőség erősen és egyre jobban behatárolta cselekvési területüket, ám ennek ellenére sem voltak teljesen kiszolgáltatott, akarat nélküli bábok. Annál nagyobb felelősség terheli őket azért, hogy nem egy esetben a németek követeléseit is túlteljesítve, szolgai buzgalommal igyekeztek „védelmezőik” jóindulatát kiérdemelni - elsősorban a Kamenec által „*a modern szlovák történelem egyik legsötétebb alakjának*” nevezett, a magyar nacionalizmus és irredentizmus exponenséből szlovák soviniszttá lett Tuka és az ország hírhedt erőszak szervezetét, a Hlinka-gárdát hosszú ideig irányító Mach; mások (s ez főleg Tisóra, a köztársaság elnökére vonatkozik) erkölcsi fedezetet nyújtottak jogsértő, antihumánus intézkedések végrehajtásához, bűncselekmények elkövetéséhez, s bár számos alkalommal segíthettek volna az üldözötteken, lehetőségeiket csak részben, s nem humanitárius, hanem pragmatikus és alibista megfontolásokból használták ki.

Kamenectől mi sem áll távolabb, mint a Szlovák Köztársaság vezetőinek démonizálása, de sok régi és újdonsült apologetától eltérően nem hajlandó cselekedeteiket kizárólag a „kényszerpálya” aspektusából értelmezni, és nem keres mentségeket. Az ország történelmében kevésbé járatos olvasó bizonyára meglepetéssel értesül a szlovák politikai táboron belül dúló hatalmi harcról, s arról, hogy az 1947-ben háborús bűnösként kivégzett Tiso a nácik kiszolgálójaként és egy mélysegesen antidemokratikus rendszer megtestesítőjeként is betöltött bizonyos pozitív szerepet, amennyiben pártja konzervatív, a keresztény értékrendhez legalábbis némely vonatkozásban ragaszkodó szárnyára támaszkodva éveken át sikerrel

verte vissza a német nemzetiszocializmus eszméinek és eszköztárának maradéktalan átvételét követelő radikálisok megújuló támadásait. Tiso stabilizáló szerepe kétségbevonhatatlan, ám Kamenec előadása nyomán az is kétségtelenné válik, hogy épp egyensúlyteremtő képessége és a lakosság körében főleg papi tisztségének köszönhetően meglévő erkölcsi tekintélye tette alkalmassá arra, hogy Berlinben mindvégig őt tekintsek a „megfelelő embernek”. A Hlinka-gárda köré tömörülő szélsőséges fasiszta elemeket a németek a nyomásgyakorlás eszközének tekintették, s adott esetben gátlástalanul fel is használták őket, de a kormányrudat nem óhajtották az ő kezükben látni. A Harmadik Birodalom irányítói e tekintetben reálpolitikusok voltak, s azt a kormányzatot támogatták, amely odahaza elsősorban a nyugalmat és a rendet, Berlin számára pedig a „szövetségi hűséget” garantálta. „*A konzervatív szárny, annak legmagasabb szintű képviselői a nácik ezen elvárásait teljesítették, megbízhatóan kollaboráltak, bár - elsősorban gazdasági és katonai téren - a németeket nemegyszer megtévesztették.*” A szerző szavai nagyon találóan jellemzik a rendszer kétarcúságát.

Éppen ez a *Trauma* egyik legfontosabb momentuma: a kétarcúság ábrázolása. A szlovák állam belső szerkezetének és államrendjének ismertetéséből minden kétséget kizáróan kiderül, hogy a Tiso nevével fémjelzett totalitarizmus korántsem volt azonos a nácizmussal, ugyanakkor az is tény, hogy az 1939 és 1945 között fennállt rendszert a tekintélyelvűség, a demokrácia gyakorlatának felszámolása (s természetesen elveinek tagadása), az erőszakos egységesítés - a „gleichschaltolás” -, a szabadságjogok korlátozása jellemezte - s leginkább alighanem az a Tiso által kinyilvánított elv, mely szerint „*Szlovákiában egy Isten, egy nemzet, egy szervezet, egy párt létezik.*” A Németországgal és csatlósáival való párhuzam önként adódik. A Szlovák Köztársaság megítélését tovább rontja, hogy e „keresztény” ország ideológiájában meghatározó szerep jutott az elsősorban a magyarok ellen irányuló nacionalizmusnak s még inkább a népirtáshoz vezető antiszemitizmusnak. A zsidó lakosság deportálásában szlovák polgárok ezrei segítettek; az 1944-ben és 1945-ben elkövetett borzalmas tö-

meggyilkosságok elkövetői között a Hlinka-gárda Készültségi Osztágainak tagjait is ott találjuk. Mindazonáltal - figyelmeztet Kamenec - a rendszer 1940-ben megkezdődött fokozatos faszálódásával párhuzamosan mindvégig létezett egy viszonylag széles körű „csendes ellenállás”, amelyet az államigazgatás, sőt az erőszak szervezetek jónéhány képviselője is támogatott. „*A rendszer »foghíjasan totalitárius« voltának perdöntő bizonyítéka, hogy a szlovák államban nem hajtottak végre egyetlen halálos ítéletet sem, és ez a fasiszta csatlós államok második világháború alatti történetében fényes kivételnek számít. Egyébként is nehéz elképzelni, hogy az államelnök, pap léte, aláírt volna akár egyetlen halálos ítéletet is.*” Bizonyos, hogy a rendszernek, kiváltképp az 1939-1941 közötti „békeévek” gazdasági konjunktúra jellemezte időszakában számos híve volt, de a lakosság túlnyomó többsége nem azonosult vele: ezt ékeesszólan bizonyítja az 1944 augusztusában kirobbant s kezdetben nagy sikereket elérő nemzeti felkelés, amelyről az előző író Rudolf Chmel - a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság utolsó magyarországi nagykövete - joggal állapítja meg, hogy „*a visszatérést jelentette a világ demokratikus nemzetei közé...*”

A cím sugallta vélekedéssel ellentétben azon a nézeten vagyunk, hogy a Szlovák Köztársaság története nem tekinthető egyetlen nagy traumának. Gazdasági, társadalmi és kulturális téren is jónéhány olyan lépésre került sor, amelyeket a kortársak - joggal - pozitívként könyvelhettek el. Közismert, hogy a háborús konjunktúra a munkanélküliség megszűnéséhez vezetett, s a lakosság széles rétegeinek emelkedett az életszínvonala. Számos új üzem létesült, autótutak épültek, intenzíven folyt a villamosítás; a belső piac élelmiszer-ellátottsága 1944 őszéig kifejezetten jó volt. A kulturális életben született eredményeket ma is figyelemre méltónak kell tartanunk. Jelentős fejlődés volt tapasztalható az iskolaügyben, a tudományos életben és a könyvkiadásban; az állami támogatás a háborús viszonyok ellenére is számottevő maradt. Az „egységesítő”, faszáló törekvések negatív hatása természetesen e téren is sok kárt okozott, de tény, hogy a kultúra különböző ágazatainak „gleichschaltolása”

nem járt teljes sikerrel. „Ez a »foghíjas totalitarizmus« - szögezi le a szerző - ugyanis az értelmiségnek aránylag tág teret engedett.”

A rendszer tehát több vonatkozásban is „emberarcúnak” mutatkozott; elfogadását és stabilizálódását nagy mértékben megkönnyítette, hogy a hosszú időre megváltoztathatatlanak vélt geopolitikai konstellációban valóban a „kisebbik rossz” képviselőjeként rendezkedhetett be, s nem alaptalanul hivatkozhatott a nemzeti ér-

valóvá válik, hogy a hatalom birtokosai által a Szlovák Köztársaság nevében és „érdekében” elkövetett bűntettekkel szemben enyhítő körülmények is felhozhatók, ám egy percig sem marad kétségünk afelől, hogy az országot magáénak mondó rendszer joggal került a vádlottak padjára, s joggal mondtak ki felette súlyosan el-

Jozef Tiso és Hitler

A szlovák történész lebilincselően megírt, nélkülözhetetlen tanulságokat kínáló könyve olyan gondolatokkal zárul, amelyeket nem csak a történészeknek, de a múlt iránt érdeklődő „laikus” olvasónak is magáévá kellene tennie: „Az 1939 és 1945 között létezett szlovák állam ténye (...) szerves része a szlovák történelemnek, minden tragikus és ellentmondásos kísérőjelenségével együtt. Történetét tovább kell kutatni, és józanul, túlfűtött érzelmek és politikai elfogultságok nélkül kell érté-

dekre. „Önmagában a szlovák állami-ság - szuverenitásának erős korlátozottsága a polgárok többsége előtt ismeretlen volt - nemzeti büszkeséget és öntudatot váltott ki” - olvashatjuk a „Hétköznapi Szlovák Köztársaságban” című fejezetben. Ezt a megállapítást a szerző az alábbi, nagyon is helyénvaló figyelmeztetéssel egészíti ki: „Semmiképpen sem lehet a szlovák társadalom széles rétegeit, amelyek azonosultak az önálló szlovák állam gondolatával, automatikusan demokráciaellenesnek, fasizmus-pártinak vagy csehellenesnek nevezni.”

Kamenec könyvét olvasva nyilván-

marasztaló ítéletet. A törvényesített s a legfelsőbb vezetés által is védelmezett rasszizmus, a zsidó lakosság bárbar jogfosztása és 1942-ben, majd 1944-45-ben lezajlott, több mint hetvenezer halálos áldozatot követelő deportálása, a Németország hódító háborújában való aktív részvétel, az ország kiszolgáltatása a megszálló német csapatok és hazai fegyverhordozók féktelen terrorjának végérvényesen diszkreditálta a polgárai tízezreinek halálba üldözésével s a viszolyogtató csatlós-szerep végsőkig való vállalásával morális és politikai öngyilkosságot elkövető rezsimet.

kelni. Glorifikálni vagy démonizálni a Szlovák Köztársaságot, elrettentő vagy ideális példának, előképnek tartani Szlovákia jelenlegi államjogi elrendezését illetően: ez lélektani, politikai és erkölcsi szempontból káros, a nemzetközi és demokratikus alapelvek szögéből is elfogadhatatlan megoldás. Az idealizált vagy elátkozott múltba való szentimentális visszatéréseknek sem a reális politikában, sem a valóban modern társadalmakban nincs esélyük sikerre.”

De nem csak a fenti gondolatokat: a könyvet is jó szívvel ajánlhatjuk az olvasó figyelmébe. ■

A SZLOVÁK KÉRDÉS SZÍNEVÁLTÓZÁSAI A 20. SZÁZADBAN

Manapság, az európai tudat és az európai identitás tudatának kialakulása idején, Közép-Európa számos nemzete és állama veti fel saját identitásának sürgető kérdését. Ugyanebből eredően a szlovákok is újfent érdekeltek a kérdések kérdésében - a *szlovák kérdés*ben. Noha ez az igény nem tegnap született, Csehszlovákia nemrégii kettéválása és az önálló Szlovák Köztársaság létrejötte kapcsán új, időszerű és történelmi távlatokkal bővült.

A szlovák kérdést, a szlovák identitást a múltban - nemegyszer a tudatlanság vagy az ignorancia miatt - a Monarchia történelmével azonosították, azaz magyar értelmezésben a magyarral, s ugyanezen okokból a csehszlovákkal. A szlovák önazonosítás és önmeghatározás teljesen természetes igényét gyakran szélsőségeként értelmezték. Mind a szlovákok, mind a csehek (ők mára kevésbé) államiságuk tudatának forrásait kutatják, a magyarok ezzel szemben magyarságuk forrásait; ez nem csak jelentésbeli különbség vagy ellentét, főként ha figyelembe vesszük, hogy a cseheknek a közös állam felbomlását követően még az is gondot okozott, miként nevezzék el az országot, amelyben élnek. Így a cseh területekről, még Csehszlovákián belül is, mint történelmi területekről beszéltek. Milyen sors vár tehát Szlovákiára ebben az állítólag nem történelmi tandemben? Egyszóval mit jelent a szlovák kérdés a 20. században?

A kérdés a szó eredeti értelmében történelmi s egyúttal politikai is, s mint ilyet soha nem lehet egyszer s mindenkorra megválaszolni. Mindig rendezetlen marad. még ha ebben a pillanatban úgy tűnne is, hogy létezik netán valamilyen csoport, párt vagy mozgalom, mely végleg megoldja. Látszólag immanens, de leginkább összehasonlító kérdés. Többnyire a legközelebbi szomszédos nemzetek - a múlt században a magyar, a

20-ban mindenekelőtt a cseh - igényeinek hatására vetődött fel, szélesebb - szláv, közép-európai, proletár internacionalista - összefüggések részeként.

Természetesen a nemzeti identitás tudata - mind az individuális, mind a kollektív - azon alapszik, hogy különbözünk, hogy mások vagyunk, hogy valami egyedít képviselünk. Az utóbbi évek némely szlovák eszmeifuttatása nem véletlenül helyezte a hangsúlyt arra, ami bennünket megkülönböztet, amiben mi, szlovákok specifikusak vagyunk, amiben mások vagyunk, mint a csehek, a magyarok, a lengyelek és a többiek.

Ha azon gondolkodunk, milyenek vagyunk, mindig fennáll a nemzeti identitást alakító múlt romantizálásának veszélye is. A szlovák nemzeti identitás is történelmi rétegekből bontakozott ki fokozatosan, s bár megmetszakitott s folytonosság nélküli, de olyan történelmi élményekből, melyeket Bibó István a nemzet kialakulása szempontjából fontosabbnak tart, mint magát a nyelvet. Végül is, az ugyanazon történelmi származás a nemzeti identitás jegye.

A szlovákok azok közé a nemzetek közé tartoznak,

amelyek politikai létükkel és identitásukkal - főként történelmi okok miatt - nincsenek mindig tisztában. Az a félállamiság, amelyben éltek, a Hitler kegyéből származó korlátolt államiság, vagy a Breznyev

A kérdés a szó eredeti értelmében történelmi s egyúttal politikai is, s mint ilyet soha nem lehet egyszer s mindenkorra megválaszolni.

tankjainak köszönhető megnyomorított föderatív államiság - mind-mind olyan, nem éppen kedvező történelmi kiindulópont, mely a szlovákokat második állami önállóságukhoz vezette. S éppen az államiságnak e nem a legtisztább elérési módjai miatt menekülnek szívesen az ideológusok és a politikusok irracionálisba, mítoszokba - amilyen például a saját államiságért folyó ezeréves harc, amint azt nemrégiben a mai államiság alapítóitól hallhattuk. Mindenesetre ma a szlovák kérdés a teljesen kiépített szlovák államiság kérdése is. Olyan

államiságé, mely nem bezártságot, elszigetelődést, hanem sokkal inkább nyitottságot és európaiságot jelent. A szlovák államiság 1993. évi létrejötte minden bizonnyal a szlovák nemzet törté-

nelmi fejlődésének betetőzése, a Monarchia definitív felbomlásának végkifejlete és a bipoláris világ megszűnése által előidézett geopolitikai változások következménye is volt, de ugyanakkor eredménye a véletlenek összjátékának is, melynek ott és akkor jelentős szerepe volt.

A szlovákok, csakúgy mint a többi közép-európai nemzet, a társadalmi állapotok és saját identitásállapotuk változásainak megélésében gazdag tapasztalatokkal rendelkeznek. Hiszen voltak századunkban, sőt még ma is élnek olyan emberek, akik megélték a Monarchiát, mindkét csehszlovák és mindkét szlovák államalakulatot valamennyi demokratikus és totalitárius rendszerével együtt, a katonai intervenciókról vagy a megszállásokról nem is beszélve. Ladislav Ballek *Akácok* című (magyarul 1986-ban megjelent) regényének egyik hőse a déli határ menti városáról azt állítja, hogy „nem egészen egy nemzedék öntudatos életciklusa alatt öt különböző rendszer váltotta fel egymást, s a megyeház fölött hat különböző ország zászlaja lengett.” Ez legalábbis a közép-európaiak, vagy esetünkben a szlovákok életrevalóságát és alkalmazkodóképességét bizonyítja - avagy a problémának még mélyebb történelmi-pszichológiai okai vannak?

Nyilvánvaló, az alkalmazkodás a szlovák identitás része, hiszen az hosszú időn át csak a nem-önrendelkező Szlovákia idején, illetve idegen fennhatóság alatt valósult meg.

Az alkalmazkodás, a politikai opportunizmus, a renegátság vagy a kollaboráció éppoly része nemzeti identitásunknak, mint a jánosíkoskodás, a re-

bellis ellenzékiesség vagy a radikális elutasítás. Lubomír Lipták történészszel szólva, nem az a megdöbbentő, hogy 1907-ben azok a „magyar csendőrök”, akik a Cernová nevű liptói falucska temploma köré gyűlt falubeliekbe lőttek, nagyrészt szlovákok voltak, hanem az az elszomorító, hogy egészen az első világháborúig a választásokra jogosult szlovákoknak alig tíz-tizenöt százaléka volt képes, akarta vagy mutatott hajlandóságot szlovák jelöltre adni a voksát. Az sem rendkívüli, mondja Lipták, hogy a járásparancsnokok, akik a két

... az alkalmazkodás a szlovák identitás része, hiszen az hosszú időn át csak a nem-önrendelkező Szlovákia idején, illetve idegen fennhatóság alatt valósult meg.

háború közti Csehszlovákiában elfojtották a demonstrációkat és sztrájkokat, esetenként szlovákok is voltak, ráadásul „fordulat előttiek”; ellenben furcsa, hogy az intelligencia, valamint a po-

litikában gondolkodó és abban is érdekelt emberek nagy része elfogadta a csehszlovák államiság eszméjét, s ezzel az egész csehszlovák történelemmel került elmentébe. S akkor még nem szóltunk a szadistákról, a felelőtlen bírókról, a vérszomjas, hatalomtól elvakított politikusokról, akiknek ténykedését az emberek egyetértéssel és az államhatalomtól való félelemmel szemlélték hosszú éveken át.

Természetesen az efféle alkalmazkodóképességet az is elősegítette, hogy a szlovákok ebben a térségben a leggyengébb, legkisebb lélekszámú etnikumot képviselik. Olyan etnikumot, mely nem állt - mondja más helyütt ugyancsak Lubomír Lipták - a nagy etnikai mozgások középpontjában, nem volt előidézője, és semmilyen teljes értékű rendszerben nem volt része. A Monarchia hagyományát a szlovák történelemből és a szlovák kérdéssel szinte teljesen kiradíroztuk. Igen, nyilvánvalóan azért is radíroztuk ki, mert az egységes magyar politikai nemzet ideológiája a szlovák kérdés szerkezetében nem játszhatott fundamentális és jellegmeghatározó szerepet. Ám azért is radíroztuk ki, mert szükségünk volt megerősíteni a csehszlovák államiság belsőleg ellentmondásos és éppen hatalomra kerülő eszméjét. S ez, ez a csehszlovák államiság lett a szlovák identitás és a szlovák kérdés egzisztenciájának próbaköve. Amíg azonban ténylegesen is sor került volna e

Mert a szlovák „hegyi” ideológia és mentalitás nemritkán per negationem formálódott: abból, amiként előbb a magyar, később a cseh asszimilációval szemben védekezett.

próbára, szembe kellett nézni azzal az előkészítő korszakkal, amelyben a szlovák kérdés saját túléléséért küzdött - elsősorban a magyaroktól és a csehektől való elhatárolódással. Mert a szlovák „hegyi” ideológia és

mentalitás nemritkán per negationem formálódott: abból, amiként előbb a magyar, később a cseh asszimilációval szemben védekezett.

A 20. század szlovák kérdésének mélyebben gyökerező prehistóriája van; de kövessük figyelemmel csupán a szlovák nemzet 1848 májusában fogant Követeléseitől, vagy a „szlovák környék” eszméjének hatvanashetvenes évekbeli hangoztatásától. A szlovákoknak a magyarokkal való együttműködése, ahogyan azt a liberális politika egy része elgondolta, nem vált be. Az

Orország iránt táplált remények, noha voltak ilyenek, nem voltak reálisak. Ezért fokozatosan (annak ellenére, hogy ennek Turócszentmártonban nemigen örültek) a cseh-szlovák kölcsönöség eszméje került túlsúlyba, mellyel - szinte tüntetőleg - a *Hlas* (1898-ban induló folyóirat), majd a *Průdy* (1909-től) köré tömörült fiatal szlovák értelmiségiek hozakodtak elő. Éppen ezek az akkor még fiatal értelmiségiek váltak 1918 után a Csehszlovák Köztársaság jelentős képviselőivé: T. G. Masaryk eszméinek jegyében léptek közéleti porondra, s a fordulat után is következetesen csehszlovák pozíciókat töltöttek be, különösen a magasabb politikai posztokon (Vavro Šrobár, Anton Štefánek, Milan Hodža és mások). A hlasizmus - ahogy a folyóirat neve után, ezt a mozgalmat hívjuk - a nemzeti kérdésben a szlovák jellegről való lemondást jelentette; a nemzeti egységért valóban nem hangsúlyozta túlzottan, s az 1918-as fordulatot követően - e mozgalom programjának segítségével is - létrejött a politikai *csechoszlovakizmus*. A csehszlovák nemzeti egység eszméje (egyrészt felzárkózás Ján Kollár mögé, aki a szláv kölcsönöségről szóló munkáiban csehszlovák törzsről beszél, másrészt

Ludovít Štúr - aki „elszakadt” a csehektől - elutasítása) azonban nem vette figyelembe az addigi társadalmi-nemzeti fejlődést.

Michal Gráfik szerint az első világháborút megelőző időszakban a meggyengült szlovák nemzettest a következő létkérdéssel találta magát szemben: „továbbra is szembeszegülni a magyarosítással mint szlovákság, vagy lemondani a nemzeti individualitásról, megtagadni az eddigi fejlődést (legalábbis Bernoláktól és Štúrtól kezdve), s mint az egységes csehszlovák nemzet (Šrobár a tízmilliós létszámmal érvelt) része szegülni szembe a magyarosítással. A válaszadás függvényében a szlovák nemzeti mozgalom két összeférhetetlen táborra szakadt”, a csehszlovákokra és a nemzetiekre, a mártoniakra, a csehszlovák kölcsönöséget vallókra és azokra, akik e kölcsönöségben a szlovák nemzeti identitásra leselkedő veszélyt láttak. A mártoniak, a nemzetiek, - Vajanský és Škultéty - a nemzeti identitásért harcoltak, az európai dekadencia ellen csakúgy, mint Masaryk ellen. Jellemző Vajanský esete, aki azt írja, ha nem lehet szlovák, inkább az orosz tengerbe fullad bele, mintsem a cseh pocsolyába. Ezzel szemben a hlasisták, akiknek a csehszlovák kölcsönöséget hirdető eszméje a politikai csechoszlovakizmusba torkollott, már a fordulat után elfogadták, hogy Csehszlovákia mint egynemzetű,

mint *csehszlovák* állam jött lére, s a cseh meg a szlovák nyelvet ugyanazon nyelv két ágának tekintették - mindez tulajdonképpen a szlovák identitás tagadásából eredt. Így nézett ki a szlovák kérdés a világháború ki-robbanása előtt, s különböző mérsékelt módosításokkal ugyanez a kettősség jellemezte mindvégig a 20. században.

„A magyarokkal kötött ezeréves házasság nem vált be. El kell válnunk” - írta Andrej Hlinka, aki a fordulat után a csehszlovák kölcsönöség vállalásából áttért a prágai centralizmussal és a csechoszlovakizmussal szemben a szlovák autonómiáért folyó nyílt harcra. Azok a tények, hogy a cseh nemzet Csehszlovákiát a maga államának nyilvánította, hogy a szlovákok természetes (a háború befejezése előtt az USA-ban okmányokban rögzített) jogait kezdettől fogva mellőzték, hogy az egységes csehszlovák nemzetet preferálták - rövidesen a szlovákok nemzeti identitásának deformációjához vezettek. Ugyanakkor még az első hivatalos dokumentum, a szlovák nemzet 1918. október 30-i *Deklarációja* is azt mondja, hogy „a szlovák nemzet, nyelvével és kultúrájával együtt, a történelmileg egységes csehszlovák nemzet része”. Másnap a nyilatkozatot a Károlyi Mihály magyar kormányfőnek küldött válasszal egészítették ki: miután Károlyi elsimerte a szlovákok önrendelkezési jogát, a Szlovák Nemzeti Tanács a szlovák-magyar kapcsolatokat nemzetközinek nyilvánította. Ez a megfo-

„A magyarokkal kötött ezeréves házasság nem vált be. El kell válnunk”- írta Andrej Hlinka, aki a fordulat után a csehszlovák kölcsönöség vállalásából áttért a prágai centralizmussal és a csechoszlovakizmussal szemben a szlovák autonómiáért folyó nyílt harcra.

galmazás, mint azt Jaroslav Šolc megállapítja, a szlovákok és a magyarok együttélésének végét s a szlovák politika új, csehszlovák fejezetének kezdetét jelentette. Cseh viszonylatban ez egyúttal a csehszlovák orientáció jóváhagyását jelentette; a szlovák kérdés megoldása későbbre halasztódott. Az új állam első és legjelentősebb szlovák politikai aktusát a csechoszlovakizmusnak mint az új állam szlovák „hozadékanak” a deklarálása jelentette. A nemzeti emancipációról nem esett szó, sem pedig a területi vagy politikai feltételekről. Az új államiságba való belépés így egyfajta félállamiságot jelentett, mely még a Clevelandben és Pittsburghban aláírt szerződéshez képest is visszalépést jelentett.

Egy évvel a Csehszlovák Köztársaság megalakulása után az angol nagykövet Prágából a következőkről tudósítja kormányát a szlovák kérdés kapcsán: „Nem tudom kellő nyomatékkal sürgetni e kérdés fontosságát mind az ország egysége, mind pedig Közép-Európa békeje szempontjából.” Ľubomír Lipták ehhez hozzáfűzi:

„Mégis, szinte húsz éven át, Szlovákia nemzetközileg anonim ország marad, a szlovák kérdést a Csehszlovák Köztársaságban még a jól tájékozott nyilvánosság előtt is háttérbe szorította a harcias német kisebbség. A müncheni krízis idején maga Hitler, mint azt később többször bevallotta, sem tudott Szlovákia létezéséről. (...) 1938 őszén Szlovákia egyszeriben a világsajtó címlapjaira került, s egy kis nemzet számára ez ritkán szokott jót jelenteni.”

A szlovákok és a csehek együttélése a Csehszlovák Köztársaságban ekként csalódásba torkollt. A szlovákok illúzióvesztésének eredményeként megerősödött a nacionalista program, és felerősödtek a nacionalista tendenciák - a gyakorlatban ez utóbbit elsősorban az Andrej Hlinka által alapított Szlovák Néppárt képviselte, részben pedig a Szlovák Nemzeti Párt (mely túlnyomórészt az evangélikusokat tömörítette). Az első köztársaság tehát inkább volt cseh állam; a szlovák autonómiáról folytatandó tárgyalások nem álltak senki érdekében. A szlovák nemzeti önmeghatározás legmilitánsabb ellenzője Eduard Beneš volt, aki haláláig nem ismerte el a szlovák nemzet létét, a szlovák nyelvet pedig cseh nyelvjárásnak tartotta.

A fasizmus a szlovák kérdést nem oldhatta meg, noha formálisan úgy tűnt, hogy a feltételek adottak. Nem bizonyult megoldásnak a szovjet Szlovákia felé való megoldás sem, amit ugyanebben az időben emlegettek. Az 1944. augusztusi szlovák felkelés viszont már nyújtott bizonyos megoldási lehetőségeket. A háború utáni megoldás legalábbis nem kellett volna, hogy az unitárius állam rekonstrukciója legyen. Ráadásul, a szlovák nemzeti felkeléssel Szlovákia a Hitler-ellenes koalícióhoz csatlakozott, létrehozta hatalmi szerveit, s a háború utáni felújított köztársaságba mint öntudatos partner léphetett. Sajnos, a szlovák kérdést az 1945-ben született kassai kormányprogram sem rendezte igazságosan, bár a beneši csehszlovákizmust lényegében elutasította. A szlovák kérdés így újabb csalódásokat és politikai vitákat szült. Ezek tovább éltek az 1948 utáni időben az egy párton és annak kihelyezett szlovák fiókján belül is. A szlovák burzsoá nacionalizmus (ez volt azoknak a kommunistáknak a címkéje, akiknek volt valamilyen elképzelésük a szlovákok igazságosabb helyzetéről a közös államon belül) drasztikus „kiirtása” után a szlovák kérdésből legkevesebb egy évtizedre számúzták a politikai aspektust. A szlovák kérdés, a gazdasági és politikai egyenjogúság

iránti érdeklődés csak a hatvanas években kezd újraéledni. A cseh-szlovák viszony szövetségi elrendezésére irányuló igyekezet azonban véget ért a szovjet megszállással. Az történt, amit 1968-ban Daniel Rapant megjósolt: „A föderáció a demokrácia elnyomásának eszköze lesz.” Csehszlovákia államjogi formájának kérdése 1989 után ezért vált ismét időszerűvé.

A szlovák kérdés, a szlovák önállóság és maga az államiság a 20. század folyamán szakaszosan valósult meg: a magyaroktól való 1918-as függetlenedést rövidesen az első köztársaság csehszlovákista, nem egyenjogú elrendezése váltotta fel, melybe a szlovákok nem népszavazás útján jutottak. Miroslav Kusý ehhez még azt is hozzáfűzi, hogy a szlovákokat az első köztársaságba „egy maroknyi szlovák értelmiségi jóváhagyásával vették be, azok érett megfontolásából, a szlovák intelligencia Prágához és egyáltalán a cseh kultúrához fűződő történelmi kapcsolatrendszer alapján”. Szlovákia 1939-ben történt önállósodása kedvezőtlen nemzetközi helyzetben történt, s szintén nem népszavazás eredményeként. Csehszlovákia 1945-ös felújítása a szlovák kérdés aszimmetriáján mit sem változtatott, s

az 1968-as föderáció sem. A szlovák kérdés utolsó, 1993-as rendezése Szlovákia állami szuverenitását szintén népszavazás híján valószínűsítette meg, de alkotmányos módon. A szlovákok, akik nem tudtak nemzetileg kellemő mértékben érvényesülni sem a Monarchián, sem a csehszlovák államiságon belül, a

A szlovák nemzeti önmeghatározás legmilitánsabb ellenzője Eduard Beneš volt, aki haláláig nem ismerte el a szlovák nemzet létét, a szlovák nyelvet pedig cseh nyelvjárásnak tartotta.

kilencvenes évek elején új helyzetben találták magukat, mely akarva-akaratlan onnan folytatódik, ahonnan az első szlovák állam elindult. E tekintetben tulajdonképpen mit sem változtat a helyzeten az első szlovák állam örökségéhez való vitatott viszony, mely máig uralja a politikát, a közvéleményt és a történetírást.

Azok a történelmi törésvonalak, melyek a 20. században a szlovák identitást fémjelzik, dezintegrációt, de egyben a nemzetben és a társadalomban meglévő alkalmazkodóképességet és engedékenységet is jelentik. Ma, amikor úgy tűnik, mintha a szlovák kérdés magától megoldódott volna (nem csak a népszavazás hiánya miatt), nemritkán kétségek, sőt traumák övezik ezt az állapotot. A Csehszlovákia szétválását megvitató tárgyalóasztal mögött ugyanis mintha megszűnt volna a geopolitikai sors hasonlóságának tudata. A cseh unitarizmus és a következtelen föderalizmus találkozása a szlovák önmeghatározás és nemzetközi jogi szubjektivitás tévő megfogalmazásával önálló szlovák államot szeparatiz-

must eredményezett. Nem az Európa egén fokozatosan megvilágosodó szlovák csillagocska látomása győzedelmeskedett (ezt egyébként a cseh politikai reprezentáció ellenezte), hanem a gyors szétválás. Andrej Hlinkát parafrázálva,

a csehekkel való háromnegyed évszázados házasság sem vált be. A szlovák politikának a szlovák kérdést végre belülről kell elkezdenie megoldani, amire azonban az előző évek során egyáltalán nem készült fel, ha csak az erőfitogtató beszédek és a nagygyűléses, populista leegyszerűsítéseket nem vesszük figyelembe. Egy nemzet állami létezésének kérdését azonban nem lehet a végtelenségig csak deklarálni, hanem a gyakorlatban és idejekorán kell megvalósítani. Az eddigi, ún. alapító garnitúra erejéből a társadalom megosztására futotta - követték és alkalmazták a régi osztálymegkülönböztetés elvét -, ezúttal nemzeti és szlovákpárti szlovákokra, valamint nem nemzeti és szlovákellenes szlovákokra. A szlovákok hagyományos történelmi felosztásának ez a sajátos adaptációja ekképp egy sajátos neobolsevik magatartással bővült, s az eredmény: erkölcsi sorvadás, nemcsak a szlovák kérdés terén.

A proletár internacionalizmus leple alól már a kilencvenes évek elején felütötte fejét a szlovák *nacionalizmus* és különféle variánsai. Ebben a nacionalizmusban *baloldali* elemek ötvöződnek (szívesen menekülnek hozzá a hajdani kommunista előljárók, akik programjukat, az egyszerű csehellenesség platformán állítják fel) *jobboldaliakkal* (ezek az 1939 és 1945 közötti szlovák állam etatista és nemzetiszocialista alapjaiból indulnak ki). Ez a megható párosulás kedvező visszhangra talál a Mečiar-féle mozgalom egy részénél is, valamint a kimondottan „szlovákpárti” kisebb pártoknál, mint amilyen a Szlovák Nemzeti Párt, a Keresztényszocialista Unió, a politizáló Matica Slovenská, s némely jelentéktelen nacionalista csoportosulás és periodika. Paradox, ám ugyanakkor törvényszerű módon e hibrid nacionalizmus részévé elsősorban a választások győztesei váltak, a Mečiar-párt nagyobb része, mely az államjogi kérdés megoldásának öt alternatíváját kínálta fel, de a körülmények összjátéka folytán az önálló államra, s ezzel együtt az alapítói érdemek kisajátítására került sor. Ezt az *evolúciós*, könnyed nacionalizmust - mely fokozatosan alakult ki a függetlenségbe való átmenetből a Szlovákia és a Csehország közti államközi szerződésen, no meg az Európa Tanács-beli csillagocskán, illetve széken, s egy esetleges konföderáción keresztül, az egyesülendő Európán belül - a Kereszténydemokrata Mozgalom, személy szerint Ján Čarno-

Ebből ered, tehát az irracionális elmékedésből, a Szlovákiában élő magyar kisebbség kérdésének - ami bizonyos értelemben a szlovák kérdés része - megoldásában tapasztalható számtalan deformáció.

gulszky képviselte, ám bonyolultsága és áttekinthetetlen koncepciója miatt ez a gondolat a szlovák és a cseh reprezentáció politikai tárgyalásain nem került szóba. Ellenben a radikális eredménnyel: az önálló szlovák állammal így már las-

sacsán még azoknak is meg kell békülniük, akiknek a szlovák kérdést illetően eredetileg más elképzeléseik voltak.

Engedtessék meg még egy megjegyzés, melynek nyilvánvalóan helye van itt, bár a probléma megérett egy monográfiára is. E megjegyzés a szlovák kérdés magyar összetevőjét érinti, mely legalább olyan fontos, ha nem fontosabb, mint a cseh kérdésben a német vagy szudétánémet elem. Minden bizonnyal a múlt traumaként kísértő élményeiről van szó: ez az, ami ily huzamosan befolyásolja magatartásunkat, gátolja a józan mérlegelést, ami viszont a politikán és publicisztikán mérhető le, de végső soron még a közvéleményen is. Ebből ered, tehát az irracionális elmékedésből, a Szlovákiában élő magyar kisebbség kérdésének - ami bizonyos értelemben a szlovák kérdés része - megoldásában tapasztalható számtalan deformáció. Csak azért, mert sem a történelmi, sem az aktuális megoldás nem foglal magában egy szemernyi önvizsgálatot, kritikus önreflexiót sem, a szlovák kérdésnek ez a része egyre merevebbé válik, a kérdés egészének megoldást gátolva. Ám ha mi, szlovákok nem tárjuk fel ezt a mind ez ideig nagyon leegyszerűsített, szinte vulgárisan felvetett és kezelt témát, magunknak ártunk. Nem leszünk teljesek, nem élhetünk valódi szomszédságban. Az ebben a kérdésben uralkodó leegyszerűsített elképzelések viszont igen hosszú életűek, s akadályozzák a kisebbség tagjainak megismerését és a velük való kapcsolatot. A szlovákok számára ennek sokkal inkább nyilvánvalónak kellene lennie, mint a kisebbségi magyarok számára. A szlovákok ugyanis rendelkeznek némi tapasztalattal az alárendelt szerepet illetően, találkoztak már a szlovák alacsonyabbrendűség gondolatával. Bár minden szlovák ember tud valami fragmentálisat mondani a kisebbségekről, de gyakran túloz vagy elhallgat dolgokat, s ezzel a probléma nem oldódik meg, csak még inkább összegabalyodik. Alapként az a felismerés szolgálhatna, hogy azt, amit a szlovák nemzet követelt a csehtől, Szlovákia határain belül fel kell kínálnia és garantálnia a kisebbségeknek. Azaz, egyenlő jogú részvételt a szlovák államiság és a kisebbségi jogok alakításában. Csak ezt követően lehet beszélni a szlovák államiság tartalommal való megtöltéséről, s talán a szlovák kérdés ki-merítéséről is.

Cs. Liszka Györgyi fordítása

Fülöp Mihály

A KÜLÜGYMINISZTER ÉS A MAGYAR BÉKE

A második világháborús konfliktust nem követte átfogó rendezés, Versailles-típusú békekonferencia. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió ugyanis a potsdami értekezleten úgy hozta létre a békekötés fórumát, a Külügyminiszterek Tanácsát, hogy arra Németország volt szövetségesei békeszerződéseinek előkészítését, majd a végleges szöveg megalkotását bízták, miközben az európai békeszerződés egészét meghatározó német és osztrák kérdés megvitatását 1947-re halasztották. A Tanács eredeti funkciója a békeszerződések alapos előkészítésén kívül - a State Department elképzelése szerint - a kizárólagos érdekszférák kikristályosodásának megakadályozása volt. A potsdami értekezleten, a moszkvai külügyminiszteri találkozón és a Tanács párizsi második ülészakán viszont olyan *hierarchikus* döntéshozatali eljárást alakítottak ki, amely az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának olasz ügyekben, a Szovjetunióknak pedig a román, a bolgár, a magyar és a finn békefeltételek kialakításánál meghatározó szerepet biztosított. A békeszerződés-tervezetek tárgyalási alapja ugyanis a fegyverszünetet diktáló nagyhatalom által Londonban 1945 szeptemberében beterjesztett okmány lett, s a bonyolult, egymásra torlódó béketárgyalási szakaszok miatt annak minden lényeges pontja bekerült a végső szövegbe. A Szovjetunió a fegyverszüneti egyezmények alig módosított változatát kívánta elfogadni, vagyis a háború alatt kialakult szövetséges meg egyezéseket óhajtotta megerősíteni. Az Egyesült Államok a kérdések érdemi mérlegelése alapján a feltéte-

lek újratárgyalására törekedett, teret hagyva az érintett államok kétoldalú megegyezéseinek. A két, egymással szembeesülő koncepció összeegyeztetése a Tanács másfél évig tartó tárgyalássorozatán történt. A fegyverszünetet diktáló nagyhatalom kezdeményező szerepének elismerése viszont - az eredeti amerikai szándékkal ellentétben - az érdekszférák megszilárdításához járult hozzá.

A nagyhatalmak nem hoztak olyan előzetes politikai döntést, hogy a legyőzöttekkel diktált békét kötnék majd. Hogy végül is ez történt, az azokból a megállapodásokból következett, amelyeket a Három Nagy a békeszerződések kimunkálásának módjáról később kötött egymással. A potsdami 4-3-2 formula kijelölte a *döntéshozók*, - Byrnes megfogalmazásával - a „bírók” körét: a Tanács tagjainak azokat a nagyhatalmakat tekintették, amelyek aláírták az illető „volt ellenséges” állam kapitulációs okmányát. Az olasz békeszerződés-tervezetet, illetve annak végleges szövegét az angol, az amerikai, a szovjet és a francia, míg a román, a bolgár és a magyar békeszerződést a *szovjet, az amerikai az angol*, a finnt pedig a szovjet és az angol külügyminiszter állította össze. A tanács ülésein egy adott békeszerződést akkor lehetett elfogadni, ha az érintett nagyhatalmak közötti *egyetértés* kialakult. Az egymással összefüggő békeszerződések tárgyalási sorrendje - Olaszország, Románia, Bulgária, Magyarország és Finnország - a Szovjetunióknak lehetővé tette, hogy az olasz béketárgyalások elhúzódásával, a különböző kérdések összekapcsolásával engedelményekre késztesse szö-

vetségeseit az ún. balkáni békeszerződések esetében. A nagyhatalmi konszenzus elve egyben azt is jelentette, hogy 1945 őszén az Egyesült Államok, majd 1946 elejétől a Szovjetunió a tárgyalások előrehaladásának mértékét is meghatározhatta, s a másik fél megegyezési készségét a saját javára kamatoztatta.

A Potsdamban elfogadott 4-3-2 formula Franciaországot - az olasz békeszerződést kivéve - kizárta a döntéshozók köréből, amelyben a többi szövetségés és társult hatalomnak sem volt helye. A Külügyminiszterek Tanácsa első, londoni ülészakának (1945. szeptember 11.-október 2.) kudarca után a moszkvai külügyminiszteri értekezleten (1945. december 15-27.) szovjet-amerikai megegyezés jött létre a Tanácsnak alárendelt konzultatív fórum, a párizsi értekezlet összehívásáról, amely megegyezés a fegyverszünetet aláíró „bírákon” kívül a „tanúk” számát is növelte. A Szovjetunió mindent elkövetett azért, hogy a döntéshozók körét szűkítse, és a végső döntés jogát a Három Nagynak tartsa fenn. Az amerikai külügyminiszter végül is azzal győzte meg Sztálint, hogy „*végső soron mi leszünk a bírák, és ezért (...) érdekeink bármiféle károsítása nélkül hagyhatjuk a kis államokat beszélni*”. A Külügyminiszterek Tanácsának második ülészakán (a londoni külügyminiszter-helyettesi értekezleten - 1946. január 18.—április 20. - és a párizsi tanácsülés első - 1946. április 25.-május 16. - és második - 1946. június 15.—július 12. - szakaszában) a kis győztes államok szerepét a lehető legkisebbre korlátozni akaró szovjet diplomácia és a „népek békéjét”

REK TANÁCSA ELŐKÉSZÍTÉS

*Illúziók
és
tanulságok*

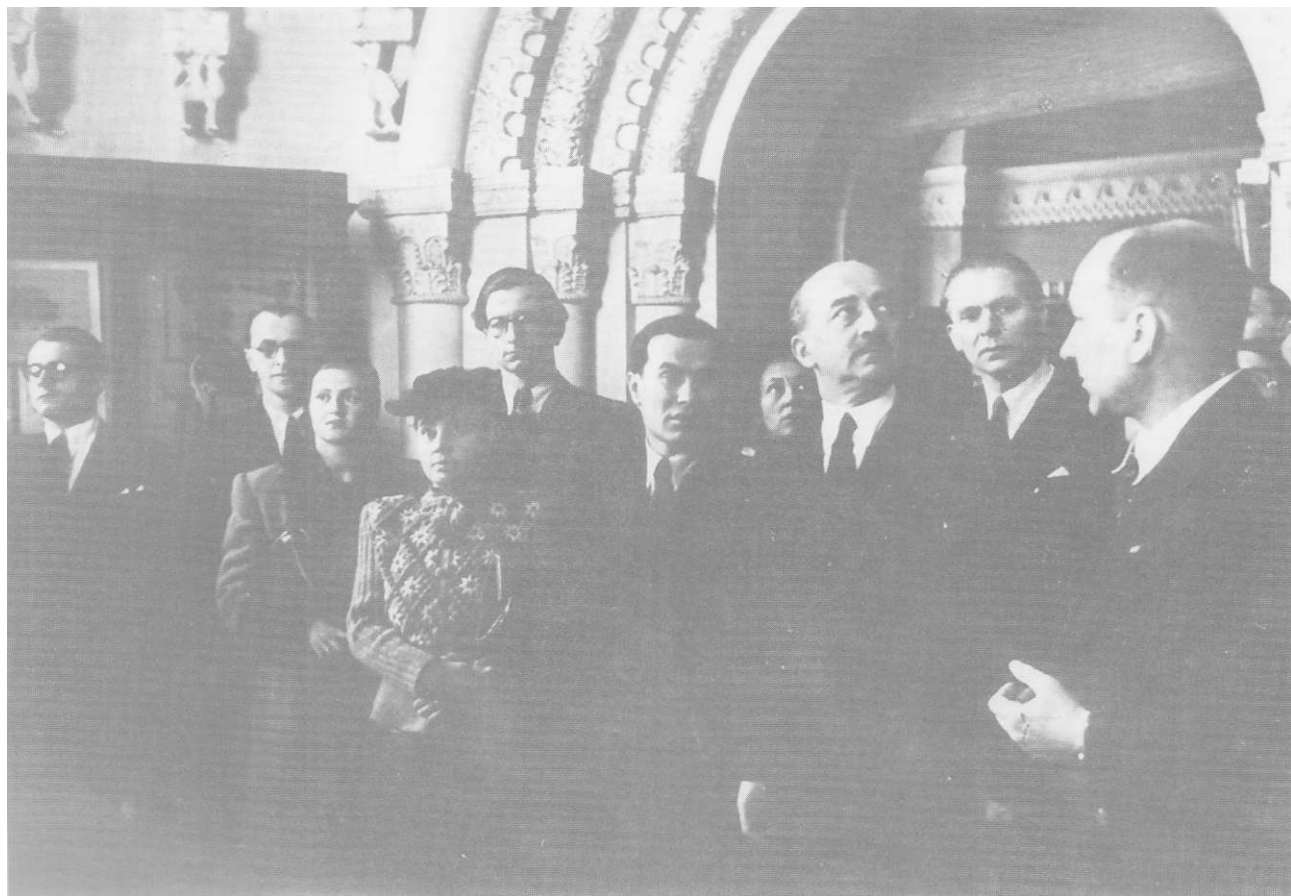

Sztálin, Truman és Churchill a potsdami konferencián, 1945. július 17-augusztus 2. között

propagáló, a Szovjetuniót kisebbségbe szorítani kívánó amerikai külpolitika között a békerendezés egészét veszélyeztető küzdelem folyt a párizsi értekezlet összehívásának és eljárási szabályainak meghatározása ügyében. A párizsi értekezlet ajánlásainak elfogadásánál kialakított kétharmados, illetve egyszerű többségi szavazási eljárás azonban nem változtatta meg a nagyhatalmi konszenzus elvét: 1946 júliusában a tanács tagjai a 21 győztes hatalom konferenciája elé közös békeszerződés-tervezeteket terjesztettek, és kötelezettséget vállaltak arra, hogy az

elfogadott rendelkezések esetében nem terjesztenek elő módosítványokat. A békeszerződés nagyhatalmi jellegét azzal is biztosították, hogy a békeszerződések életbelépését a kapitulációs okmányt aláíró tanácsstagok ratifikációs okmányainak letétbe helyezéséhez kötötték. Ez azt jelentette, hogy a többi győztes vagy a legyőzött akaratnyilvánításától, illetve jóváhagyásától függetlenül a Külügyminiszterek Tanácsa által összeállított békeszerződéseknek érvényt szereztek. A párizsi értekezlet résztvevőinek ajánlásai így csak a nagyhatalmak által nem alapvetőnek tekintett kérdésekben fogalmazódhattak meg. Nem kívánták mind a 21 győztes hatalom konszenzusát, ennek következtében a konferencián fellépő „szláv tömb” létrehozta a

„nyugati tömböt”. A kis szövetséges hatalmak nézeteit a békeszerződések kidolgozása során csak akkor vették figyelembe, ha ezeket az egyik nagyhatalom támogatta, és csak akkor fogadták el, ha a javaslat a Külügyminiszterek Tanácsának döntéshozatalában részt vevő valamennyi tag egyetértését elnyerte. A „tanúk” párizsi ajánlásai általában a legyőzöttekre mérendő „ítélet” súlyosbításának irányába hatottak. A Külügyminiszterek Tanácsának harmadik, New York-i ülészakán (1946. november 4.-december 12.) a Szovjetunió - vétőjogával élve - az érdekeivel ellenkező ajánlásokat még így is visszautasította, illetve eredeti - a párizsi értekezlet előtti - álláspontjának megfelelően módosította.

Magyar kormányküldöttség látogatása Moszkvában, 1946. április 9-18. között. Középen Nagy Ferenc

A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia által Potsdamban, Moszkvában és Párizsban megfogalmazott eljárási szabályok a „vádlottaknak” nem biztosították a saját „perükben” való részvétel lehetőségét. A State Department eredeti elképzelése szerint Olaszországgal - s feltehetően a többi legyőzött állammal - a békefeltételeket a győztesek álláspontjának megfogalmazása előtt meg kellett volna tárgyalni, s így diktátumra hivatkozva a „volt ellenséges” állam nem utasíthatta volna el azok végrehajtását. 1946. január elejéig, a francia külügyminiszternek a Három Nagyhoz elküldött javaslatáig - a trieszti vitát kivéve - azonban fel sem merült a „volt ellenséges” államok képviselőinek meghallgatása. A párizsi értekezleten Olaszország, Románia, Bulgária, Magyarország és Finnország delegációvezetői felszólalhattak, megtehették írásos észrevételeiket, de sem a konferencia munkájában, sem bizottságainak tevékenységében nem vehettek részt. Meghallgatásukra csak akkor került sor, ha a győztes hatalmak egyike ezt külön kezdeményezte. A békeszerződés eljárási szabályai nem tették lehetővé, hogy a legyőzött államok egyenjogú partnereként részt vehessenek akár csak a konzultatív jellegű párizsi értekezlet ajánlásainak megvitatásában is.

A Külügyminiszterek Tanácsának eljárásmódjából - az amerikai szándék ellenére - nem következhetett más, mint a *nagyhatalmak* által meghatározott, a *győztesek* érdekeit tükröző, a legyőzöttre rákényszerített, vagyis *diktált* béke. A békerendezési elvek viszont nem a szövetséges nagyhatalmak előre elhatározott szándékából alakultak ki, hanem a Külügyminiszterek Tanácsa tárgyalásainak *esetlegességeiből*, s a Három Nagy békecéljai összeegyeztetésének nehézségeiből fakadtak. Ha ugyanis létezett politikailag motivált szándék, az éppenhogy Versailles-típusú békekonferencia össze-

hívásának és a büntető jellegű, diktált béke elkerülésének terve volt, hiszen épp ez a szándék vezetett a Tanács megalakításához is. Az állandóan változó eljárási szabályok még a győztes nagyhatalmak beleszólási lehetőségét is szigorú keretek közé szorították. A Szovjetunió már azt is engedménynek tekintette, hogy a háborús háromhatalmi együttműködés békebeli fenntartásának kedvéért az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának némi befolyást engedett az általa legyőzött államok békefeltételeinek kialakítása során. Olaszország esetében viszont a Szovjetunió s az általa képviselt Jugoszlávia érdekeinek érvényesítése ütközött az angolok és az amerikaiak által emelt korlátokba. A békerendezés hierarchiája: a „bírók”, a „tanúk” és a „vádlottak” - s azon belül az egyes államok - szerepe fokozatosan alakult ki. A Külügyminiszterek Tanácsának békétárgyalásain csak e keretek között kerülhetett sor az egyes kérdések mérlegelésére.

A békétárgyalások *sorrendje* perdöntő szerepet játszott a békeszer-

zódések megszövegezésében. Senki sem vitatta ugyan Bidault francia külügyminiszter megállapítását, miszerint „a német kérdés áll minden békerendezés középpontjában”, a békeszerződés megkötésére alkalmas német kormány hiányában azonban felborult a logikus sorrend: nem a „főbűnös” ügyét tárgyalták először, hanem a „másodrendű” kérdéseket zárták le. Az események alakulása már 1943-1944-ben elválasztotta a csatlós államok fegyverszüneteinek előkészítését Németor-

szág kapitulációjától, a potsdami értekezlet határozatai pedig azok békeszerződéseit a német békekötéstől. A hónapok alatt megköthetőnek vélt „másodrendű” békeszerződések - követhető vagy elvetendő - példának ígértek az akkor még közelinek tetsző német és osztrák béketárgyalások küszöbén.

A központi kérdés megkerülése következtében került előtérbe Potsdamban az olasz békeszerződés előkészítése. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia a mielőbbi békekötést tartotta elsődleges feladatnak, mivel „Olaszország a tengelyhatalmak közül elsőként szakított Németországgal, és érdemlegesen hozzá-

járult annak leveréséhez”. A szövetségesek háromoldalú európai együttműködésének első próbája az olasz fegyverszüneti rendszer kidolgozása és ellenőrzése volt - ebből adódott annak *modell*-jellege. A Potsdamban elfogadott sorrend - Olaszország, Románia, Bulgária Magyarország és Finnország - következtében mindvégig az olasz békeszerződés tárgyalásainak előbbisége érvényesült, illetve az ún balkáni békék (a román, a bolgár, a magyar) esetében a román békeszerződésé. Az öt állam - háborús részvételének különbözőségei ellenére - egységes megítélés alá esett, békefeltételeik meghatározása kibogozhatatlanul összefonódott. A szövetséges nagyhatalmak összefüggő békerendszert kívántak létrehozni, ami abban is kifejeződött, hogy a legyőzött államokat kötelezték a többi (megkötött és megköthető) békeszerződés elismerésére. Az olasz kérdés elsőbbsége nemcsak azt jelentette, hogy a Szovjetunió a sorrend miatt alkuelőnyre tett szert, hanem azt is, hogy a tárgyalások előrehaladtával a Tanács tagjai egyre gyakrabban alkalmazták *mutatis mutandis* az olasz, illetve a román békeszerződés nagyhatalmi egyetértéssel elfogadott rendelkezéseit a többi esetre. A magyar békeszerző-

Tătărescu beszél. Párizs, 1946. augusztus

Mihály király megnyitja a román parlamentet, mellette Petru Groza

dés-tervezet megvitatására 1945 őszen így nem is került sor. A Külügyminiszterek Tanácsának második ülésén, vagyis a békefeltételek kidolgozásának döntő szakaszában a magyar kérdés önálló vitájára csak egyszer került sor. Egészében véve a magyar békefeltételek meghatározása rendkívül szerény helyet kapott a Tanács béketárgyalásain, azok érdemi mérlegelésére az olasz illetve a román precedens alkalmazása miatt kevés lehetőség nyílt.

Az osztrák államszerződés megvitatásának elhalasztása Magyarországon és Románia szempontjából sorsdöntőnek bizonyult. Az amerikai diplomácia csak megkésve, 1946 kora tavaszán mérte fel a londoni Külügyminiszteri Tanácsülésen elfogadott, az ausztriai zónákkal összeköttetést biztosító csapatok álmósoztatására vonatkozó rendel-

kezés jelentőségét. A Szovjetunió 1946 áprilisától, a téma amerikai és angol felvetésétől kezdve igyekezett megakadályozni az osztrák béketárgyalások napirendre kerülését, az öt békeszerződés megkötésével egyidejű osztrák rendezést. A Vörös Hadsereg egységeinek Európa keleti feléből való kivonását azonban inkább késleltetni, mint kizárni óhajtották. Az 1945. december 1-jei csehszlovákiai, szovjet és amerikai egyidejű csapatvisszavonás mintájára ugyanis 1946 nyarán, majd decemberében mutatkoztak olyan jelek, hogy a Szovjetunió felkészül az osztrák államszerződés megkötésének eshetőségére és a szövetséges csapatok Ausztriából, Olaszországból. Romániából és Magyarországról történő kivonására, az európai megszálló erők létszámának csökkentésére. A béketárgyalások sorrendjének megállapításánál Potsdamban még lehetséges volt az osztrák kérdés bekapcsolása az általános európai rendezésbe. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia azonban ekkor még nem a szovjet

kelet-európai katonai jelenlét megszüntetésének függvényében mérlegelte a Külügyminiszterek Tanácsának eljárási rendjét, helytelen lenne tehát visszavetíteni a néhány hónap

A. J. Visinszkij

Molotov leányával és Byrnes amerikai külügyminiszterrel a párizsi operában, 1946-ban

Jan Masaryk beszél a párizsi békekonferencián

múlva bekövetkező felismerés érvényét 1945 nyarára. Az osztrák államszerződés s különösen a német békeszerződés kérdése olyan konfliktust hordott magában, amely a szövetséges nagyhatalmak háborús együttműködésének bomlásához, a hidegháborús szembenálláshoz vezetett. Az osztrák rendezés elmaradása - angol és amerikai hozzájárulással - közel egy évtizedre törvényesítette a Vörös Hadsereg egységeinek állomásoztatását Magyarországon és Romániában.

A magyar békeelőkészítés - a kiscsapatvezetés - legfőbb illúziójának az bizonyult, hogy minden politikai számításukat a Vörös Had-

sereg közelinek vélt visszavonására alapozták. Igazságtalan lenne azonban ezt az akkori magyar külügyi vezetés hibájául felróni vagy naivságának betudni. 1945 nyaratól ugyanis a Foreign Office azért alakította ki a *mielőbbi békekötést* célzó irányvonalát, hogy elérje a Szovjetunió csapatainak visszavonását, a közép- és dél-kelet-európai államok függetlenségének és szuverenitásának helyreállítását. A történelem különös fintora, hogy a szovjet csapatok 1958-ig Romániában és 1991-ig Magyarországon éppen egy angol indíttatású javaslat következtében maradhattak. Az Egyesült Államok 1946 tavaszától kétségbeesetten próbálta kezdeti tévedését korrigálni, és még 1946. szeptember elején Párizsban is a megszálló csapatok eltávolítását ígérték Nagy Ferenc

miniszterelnöknek. Némi bizonytalanság szovjet - illetve magyar kommunista - részről is mutatkozott. Rákosi 1946. november 30-án még azt a reményét fejezte ki Schoenfeldnek, hogy a hamarosan aláírható magyar békeszerződés lehetővé teszi Magyarországnak, hogy megszabaduljon a megszálló csapatok terheitől és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság költségeinek finanszírozásától. 1946 teléig tehát a Vörös Hadsereg visszavonásában való bizakodást (illetve kommunista oldalon: aggodalmat) Magyarországon kívül a Külügyminiszterek Tanácsának tagjai is osztották.

A magyar békeelőkészítés másik illúziójának - a szövetséges nagyhatalmak háborús deklarációi és az 1945 szeptemberi isztriai precedens alapján - az etnikai határok megvonásához, a népek önrendelkezési jogának biztosításához fűzött várakozás bizonyult. A második világháború alatt Nagy-Britannia és az Egyesült Államok az ellenséges Magyarország esetében is fontolgatta az etnikai méltányosság elvének alkalmazását. A győztes Csehszlovákia és Jugoszlávia azonban visszaautasította a Magyarország javára történő határkiigazítás gondolatát. A magyar-román határ Magyarország javára történő kiigazítását 1945. szeptember 20-án Londonban az amerikai külügyminiszter kezdeményezte, és a trianoni döntést hozó Nagy-Britannia és Franciaország támogatta. A Szovjetunió viszont az 1938. január 1-jei határ visszaállítását szorgalmazta a román etnikai többségre, a magyar átállás elmaradására és a bécsi döntés fenntartásának politikai lehetetlenségére hivatkozva. A szovjet álláspont - amely 1941. június 23-ig nyitva hagyta a Magyarország javára történő határváltoztatás lehetőségét - már a háború alatt kikristályosodott, és a Groza-kormány 1945 márciusi hatalomrajutásával véglegessé vált. A magyar-román területi rendezés - éppen a jaltai nyilatkozatnak ellentmondó egyoldalú szovjet akció következtében - alárendelődött a szövetséges nagyhatalmak közötti, a Groza-kormány népképviseleti jellegéről, illetve diplomáciai elismeréséről szóló vitának. Ez a Külügyminiszterek Tanácsa első, londoni

ülésszakának kudarcához vezetett. A moszkvai külügyminiszteri értekezlet Romániára és Bulgáriára elfogadott háromhatalmi megállapodása lehetővé tette a Groza-kormány kibővítését és részleges diplomáciai elismerését, s ezek után Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is feladta - kisebb, a kétoldalú rendezés lehetőségét nyitva hagyva amerikai fenntartással - a trianoni határ megváltoztatásának lehetőségét. A három döntéshozó nagyhatalom álláspontjának összhangba kerülésével a magyar-román területi rendezés véglegessé vált, amin a magyar kormányküldöttség moszkvai és nyugati útjai, valamint a Külügyminiszterek Tanácsának és a párizsi értekezletnek benyújtott magyar területi jegyzékek sem változtattak.

Az amerikai indítvány nem Magyarországnak tett gesztusként vagy a háború alatt elhatározott etnikai méltányossági elv érvényesítéséeként került Londonban napirendre, hanem a Groza-kormány meggyengítését célozta, és a dél-kelet-európai befolyásért folyó szovjet-amerikai küzdelem összefüggéseibe illeszkedett. A magyar békeelőkészítés nem tudhatott a Tanács londoni Erdélyvitájáról. Az 1946. áprilisában kidolgozott nemzetiségi egyensúlyjavaslat az isztriai precedenst, az 1946. augusztus végén a párizsi értekezlet elé terjesztett határkiigazítási indítvány pedig egy korábbi amerikai sugalmazást vett figyelembe. Moszkvai tanácsra magyar részről a kétoldalú megegyezést is megkísérelték. Sebestyén Pál 1946. április 27-i bukaresti küldetése azonban nem járt eredménnyel, mivel Groza és Tătărescu a Szovjetunió biztosítékai és az angol-amerikai álláspontból kapott információk alapján visszautasította a tárgyalást a területi rendezésről. Magyarországon 1946. május 7-ig, a Külügyminiszterek tanácsának párizsi állásfoglalásáig éltek bizonyos - hamis - remények a szovjet magatartással kapcsolatban. Nagy Ferenc miniszterelnök az 1946. áprilisi moszkvai tárgyalások után abba az illúzióba ringatta magát, hogy a Szovjetunió a magyar-román területi rendezés, valamint a szlovákiai magyarság kisebbségi jogainak védelme ügyében Ma-

gyarország mellé áll. A Szovjetunió viszont 1946. tavaszáig Magyarországot és szomszédai viszáljának feloldására - az amerikai és az angol politikával összhangban - a kétoldalú megegyezést ajánlotta, majd - amikor a Tanács béketárgyalásai és a párizsi konferencia nyilvánossága elkerülhetetlenné tették a nyílt állásfoglalást - a román, illetve a csehszlovák álláspontot támogatta.

A magyar békeelőkészítést az a szándék hatotta át, hogy a szomszéd államokkal a különösen Csehszlovákiával létrehozza a megbékélést, a területükön élő magyar kisebbségek jogait pedig többoldalú nemzetközi egyezményrel biztosítsa. Ezt az illúziót hamarosan eloszlatta a szlovákiai magyarság jogfosztására hozott intézkedések sora és az a Külügyminiszterek Tanácsa elé terjesztett csehszlovák emlékirat, amely az 1946. február 27-i, ún. lakosságcsere-egyezményen felül további 200 ezer magyar transzferjéhez kérte a győztes nagyhatalmak hozzájárulását. Magyarország szomszédai közül Csehszlovákia törekedett legkövetkezetesebben a győztes jogainak érvényesítésére, a kényszerkitelepítéssel a politikai és az etnikai határ összhangba hozására, gazdasági, katonai, kulturális követeléseinek békeszerződésbe való iktatására. A Külügyminiszterek Tanácsának eljárási szabályai, a nagyhatalmi egyetértés elve ezúttal a kis győztes túlzó igényeinek mérséklése irányába hatottak. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ugyanis a párizsi értekezleten megakadályozta a 200 ezer magyar kényszerkitelepítésének felvételét a magyar békeszerződés szövegébe, s a csehszlovák területi igény mértékét is csökkentette. A Szovjetunió támogatta ugyan a csehszlovák indítványokat, de a háromhatalmi döntéshozatal elvét tiszteletben tartva nem erőltette azok elfogadását.

A magyar kormány a Kisebbségi Kódexet - a Magyarország és szomszédai, valamint a nagyhatalmak között kötendő kisebbségvédelmi szerződés tervezetét - 1946. nyarán a Külügyminiszterek Tanácsa, majd a párizsi értekezlet elé terjesztette. Nagy Ferenc miniszterelnök nyugati útjával kapcsolatban a Foreign Office és a State Department fontolgatta

- a kisgazdapárt pozícióinak erősítésére - a magyar kormány kisebbségvédelmi törekvéseinek támogatását. A Szovjetunió elutasító magatartása és az amerikaiknak az emberjogi cikkelyek érvényrejtésében való bizodalma miatt végül is nem fogadták el a Kisebbségi Kódexet. A magyar kisebbségvédelmi politika hitelét gyengítette a magyarországi németek kitelepítésének végrehajtása és a szlovákok önkéntes, a magyarok kényszeráttelepítésén alapuló ún. lakosságcsere-egyezményének elfogadása. A magyar békeelőkészítés kezdetben illúziót táplált a győztes nagyhatalmak békerendezési eljárásával kapcsolatban, mivel tárgyalásos békére számított, s egész érvrendszerét a szövetségesek által elfogadott elvekre építette. 1946. májusáig - Kertész István és Auer Pál Párizsba érkezéséig - a magyar békeelőkészítés a Külügyminiszterek Tanácsának béketárgyalásaival párhuzamosan, azoktól független pályán mozgott. Kertész István csak a párizsi ülészekon értette meg, hogy a tanács eljárásmódja nem ad lehetőséget a legyőzöttek nézeteinek ismertetésére. A magyar kormányküldöttség moszkvai és nyugati útjai részben pótolták a Külügyminiszterek Tanácsa előtti meghallgatás hiányát.

A magyar kormány „elnéző” békében reménykedett. A Szovjetunió viszont a jóvátételi rendelkezésnek „agressziót büntető” jelleget tulajdonított, és az amerikai ellenzés dacára keresztylvitte a 300 millió dolláros jóvátételi összeg elfogadását. Nagy-Britannia osztotta azt a nézetet, hogy a jóvátételi és a területi rendelkezésekkel a legyőzött államokat meg kell büntetni. Az „elnéző” amerikai magatartás sem terjedt odáig, hogy a győztes hatalmakkal szemben a „volt ellenséges” államokat részesítették volna előnyben.

A magyar békeelőkészítő diplomácia igyekezett a reálpolitikai adottságokból kiindulni, a magyar békecélokhoz a Szovjetunió támogatását megszerezni. A szovjet büntető magatartás, az ellenérdeklődő szomszédok, Csehszlovákia és Románia követeléseinek előnyben részesítése viszont nem hagyott más lehetőséget, mint az Egyesült Államok és Nagy-Britannia felé történő

**Gyöngyösi János
külgügyminiszter aláírja
a békeszerződést,
1947 februárjában**

tájékozódást. Az angol és az amerikai külpolitika - a gazdasági engedményeken kívül - azonban nem tudta ellensúlyozni a közép-európai térség hatalmi realitáit. Márpedig erre Puskin, a budapesti szovjet követ a magyar kormányküldöttség nyugati útja előtt felhívta Nagy Ferenc miniszterelnök és Gyöngyösi János külgügyminiszter figyelmét: „Magyarországot a Vörös Hadsereg szállta meg és szláv szomszédok veszik körül.” Magyarországon a Szovjetunió volt az egyetlen hatalmi tényező, mivel a magyar szuverenitást korlátozó fegyverszüneti rendszert ő ellenőrizte, s - Sztálin szavaival - itt „*azt tehetett, amit akart*”. A szovjet cselekvési szabadságot egyedül a Három Nagy együttműködésének békebeli fenntartása korlátozta. Sztálin ezért engedélyezte a Szovjetunió által megszállt országokban a szabad választások megtartását, többpártrend-

szert, ezért ígérte a Vörös Hadsereg egységeinek kivonását. 1945-1946-ban a Szovjetunió Németország ellen fordított „cordon sanitaire” elképzeléseibe még nem illett bele Magyarország. A szovjet szövetségi politika 1943 és 1947 között a győztes szláv államokra: Csehszlovákiára, Jugoszláviára és Lengyelországra támaszkodott. Ehhez a - Moszkvához és egymáshoz kétoldalú megállapodásokkal kapcsolódó - szövetségi rendszerhez a legyőzött államok (Bulgária, Románia és Magyarország) csak később, 1947 és 1949 között csatlakozhattak. Románia és Bulgária a Földközi-tenger keleti medencéjéhez való kijutás szempontjából stratégiaileg fontosabb volt a Szovjetunió számára, mint Magyarország. A Szovjetunió leendő szövetségeseinek területi státusát, katonai-gazdasági szuverenitásának korlátozását az angol és az amerikai kormány által elfogadott békeszerződésekben szabályozta.

Magyarország mint legyőzött állam nem tudta befolyásolni a Három Nagynak a magyar békeszerződésre vonatkozó döntéseit. A magyar békeelőkészítés „illúzióit” a

szövetséges nagyhatalmak is osztották, s nem a Külgügyminisztérium, illetve a magyar béke delegáció felkészültségén, a magyar diplomácia lépésein múlott, hogy a békefeltetelek javítását nem lehetett elérni. A Külgügyminiszterek Tanácsának béketárgyalásai nemcsak a legyőzött államok sorsát rendezték, hanem a győztes nagyhatalmak egymáshoz való viszonyát is átalakították Európában. A magyar békeszerződés a hadiállapot megszüntetésével véget vetett az átmeneti, fegyverszüneti állapotnak; megszüntette az ország nemzetközi ellenőrzését; felszámolta a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot; helyreállította az állam függetlenségét és szuverenitását; elismert alapokra helyezte az ország területi-politikai státusát; Magyarország helyreállította nemzetközi kapcsolatait; az Egyesült Nemzetek Szervezetébe való felvétel lehetővé vált. A Külgügyminiszterek Tanácsának három nagyhatalma - a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia - által létrehozott magyar békeszerződés az európai békerend tartós alkotóelemének bizonyult. ■

MODELL IS, VALÓSÁG IS

Antall József
Modell és valóság
című könyvéről

Alig kezd az ember egy derék dolgot,
mindjárt ott terem a halál.

Zrínyi Miklós: *Vitéz hadnagy*

A kötet elején megejtően olvasmányos, szinte mesélőkedvvel előadott történetet olvashatunk a Somló-hegyről és boráról. Cholnoky Jenő írt így a Dunántúl szépségeiről, földrajztudományt és a fivérei novelláiból ismert szépírói készséget elegyítve. „Hosszú évmilliókkal ezelőtt, a földtörténet harmadkorának közepén óriási vízterület borította Magyarországot felületét...” Képzeltünk azonban nem ér rá ebben a régmúltban kalandozni, szemünk láttára alakul ki a ma ismert Somlóvidék. nevezetes borával, mely „kellemes savanyú, eperillatú, bőséges zamatanyaggal rendelkezik (...) Kiváló minőségét a talajnak és az éghajlatnak köszönheti”.

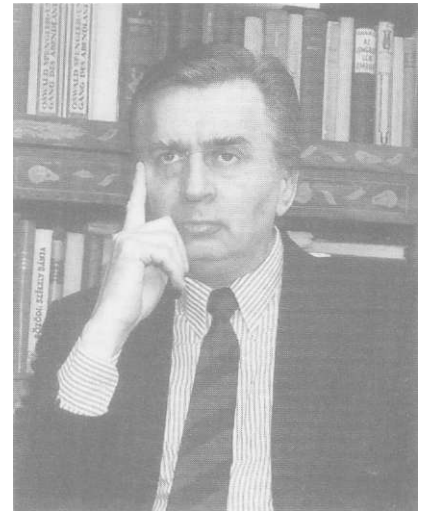
Észrevétlenül a magyar történelmet is áttekintjük, főurak cserélgetik a somlai várat, látjuk Vak Bottyánt, amint utolsóként erődíti azt „e legkurucabb vidékek egyikén”. Aztán, a XVIII. században, már csak „néha küldtek át Sümegről egy-két katonát az ágyúk rendbentartására”.

A forradalom idején diákjai által kedvelt tanár ekkor már a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum kutatója, a tudományos közélet perifériájára szorított, politikailag gyanús és nyilvántartott állampolgár, aki az ismeretterjesztő irodalom annyi félreállított tehetségének menedéket nyújtó területén publikál. Ez a kötet elejére tett tanulmánya a *Természet Világában* jelent meg, 1968 őszén, s akkori olvasói sejtették, hogy a szerző még nem döntötte el: az irodalmi-tudományos-ismeretterjesztő esszé műfaját válassza-e hivatásul, vagy a tudósi pályát, mert hiszen e most idézett tanulmánya teljes tudományos megfigyelésekben bővelke-

dik. Egyik mondatával, számok és adatok felsorolásával tudós kutatóként közli, hogy „a nagyobb befektetéstől óvakodó kisbirtok és a modern nagyüzemi termelés feltételeivel nem rendelkező gazdaságok között vajúdik e híres borvidék sorsa”, a következő mondatokban pedig egy novellista derűjével sajnálkozik, hogy azért kerül kevés somlai bor a piacra, mert „a házi fogyasztásnál se élte túl sok a téli disznóölések, az iddogálással elütotött hosszú téli esték idejét”.

Ha meggondoljuk, hogy Antall József semmit sem bízott a véletlenre, akkor jelképesnek tekinthetjük a kétkötetes cikkgyűjtemény első darabját, hiszen azt a közeli elmúlás tudatában szánta egy miniszterelnök munkájának elejére, mintegy bemutatkozásul.

A bemutatkozás sikerült, kíváncsian lapozunk tovább. Régi nagy miniszterelnökök hagyománya éled újjá: Andrassy Gyula gróf (*A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*), Wekerle Sándor (*A háború gazdasági következményei*), Tisza István gróf (*Nemzeti politika*), Teleki Pál gróf, kinek művei felsorolhatatlannak; Bethlen István gróf (*A magyar birtokpolitika feladatai Erdélyben*), Bárdossy László (*Magyar politika a mohácsi vész után*) tudományosan maradandó becsű műveket alkottak, függetlenül számos államférfi emlékirataitól, melyeket most e vonatkozásban nem veszünk figyelembe, hiszen Antall József könyve sem emlékirat. (Örök kár, hogy nem írhatta meg.) Az első kötet öleli fel azokat a tudományos dolgozatokat, amelyeket a politikából és a közéletből származott kutató publikált. Ezek

mindegyike érték, függetlenül attól, hogy egy ma már miniszterelnökként ismert államférfi fogalmazta azokat.

A maga nemében remeklés az Eötvös József-tanulmány, az egész könyvnek címet adó *Modell és valóság*. Ebben az 1973-ban közzétett fejtegetésben Eötvöst olyan oldaláról mutatja meg, ténykedését oly megvilágításban elemzi, ahogyan mások azt addig nem tették. Ebben már felismerhető a későbbi miniszterelnök programja, életfelfogása - noha alig valószínű, hogy már akkor felvillant volna a szerzőben egy kormányfői tevékenység lehetősége. Nem ártana, ha a napjainkban magukat mellüket döngetve liberálisnak nevező politikusok e dolgozat olvastán eltűnődnének, miképpen értette és hogyan valósította meg Eötvös József a maga nemzeti liberalizmusát. Különösen tanulságos az eötvösi oktatáspolitikai program ismertetése és elemzése, Eötvös miniszterként megélt kudarcai.

Az orvostörténeti tanulmányok

is, így együtt olvasva, többnek tekinthetők, mint hiánypótló szakdolgozatoknak: a magyar művelődés történetének egy elhanyagolt, összefüggéseiben talán sohasem vizsgált és ábrázolt mozzanata tárul elénk. (Toldy Ferenc, Semmelweis Ignác, Markusovszky Lajos, Lumniczer Frigyes, Korányi Frigyes stb.)

„Az amerikai demokrácia vonzásában” címet viselő cikkgyűjteménnyel csöppenünk bele a mai politikai élet problémáinak kellős közepébe, noha ezek az írások a hatvanas években keletkeztek. Nem kétséges, hogy a szerző szeme előtt egy amerikai ihletésű, magyarba oltott demokrácia eszményképe lebegett (lásd a Bölöni Farkas Sándorról vagy a Lincolnról írottakat).

Egy másik világba, napjaink politikai indulatoktól fűtött világába csöppenünk a hatalmas mű második kötetének fellapozásakor. Lenyűgöző olvasmány, hiszen tudjuk, hogy az ellenzék által szüntelenül támadott, sőt becsmért kormányfő már nem él, szövegét nem korrigálhatja a halála óta eltelt események ismeretében. Lapozunk mindjárt a kötet elején szereplő, említett somlóhegyi tanulmány „folytatásához”, amikor Antall József, immár kormányfőként, 1991. június 30-án, a szovjet csapatok kivonulása után szűkebb hazájában, Somlóvásárhelyen mondott beszédet. (Vége a megszállásnak!) Ez a beszéd szónoklattani remeklés, miniszterelnöki érvelés vál-

takozik gyermekkori emlékekkel, személyes líra a felelős államférfíui nyilatkozásokkal. Felidézi kamaszönmagát, amint 1945 márciusában a Szent István-kilátóról napsütéses időben távcsövön nézi az orosz páncélosok közeledtét, háta mögött pedig a távozó német alakulatokat, melyek között csaknem fegyveres összetűzésre került sor, mert a Wehrmacht katonái szembeszegültek az SS-katonák terrorjának... Aztán váratlanul egy mondat: „Innen Prágába repülök azért, hogy aláírjam a Varsói Szerződés feloszlásáról szóló okmányt.” Nemrég tudtuk meg, egy annak idején lefilmezett, ámde mégsem sugárzott, most végre közzétett tévébeszéd látán-hallottán, hogy micsoda nehézségekbe került ez a történelmi tett.

Nem sorolhatjuk a kötetbe felvett valamennyi politikai beszédet és nyilatkozatot. Elég megállapítani, hogy nem csupán érvényesek ma is, hanem: talán érvényesebbek, mint valaha!

Érdemes viszont elidőznünk egy 1991. december 11-én tartott előadásánál: „A politika: hivatás és szakma”.

Ebben Antall József kifejti a maga *ars politicáját*.

Családjának, apjának, a m. kir. belügyminisztériumi főtisztviselőnek felfogásába „beletartozott a klasszikus liberalizmus, a kereszténydemokrácia, minden, ami a nemzeti, népi és konzervatív értékek körében összefoglalható. Ez így eklektikusan hat, ha ezt nem bizonyos politikai filozófia alapján fogalmazzuk meg”. Való-

ban. Idősebb Antall nem lett volna képes megoldani ilyen politikai filozófia nélkül, hogy a háború sújtotta Magyarországon kibombázott német gyerekekről, lengyel, angol, olasz, francia, magyar és külföldi zsidó üldözöttek, menekültek légiójáról gondoskodják. És viselni kellett ennek az egyébként hivatalos kormányintézkedés szellemében történt tevékenységnek a következményeit: „1944. március 19-e után apámat le tartóztatta a Gestapo; mellé állítottak, tizenkét éves voltam; rajta volt az elfogatóparancson, hogyha megmozdul, akkor engem visznek el (mint túszt).”

Ez az emberi erényeket valóságra váltani igyekvő tevékenység az, ami Antall József miniszterelnökségének lényege. „Ártatlan piszkálódásnak érzem, amit őszinte szívvel nézek el és bocsátok meg, ha azt mondják, hogy múzeumigazgatóból lett csetlő-bojtó politikus vagyok.” Ma már tudjuk, hogy nem volt ártatlan ez a piszkálódás. Nagy példaképeinek egyike, Eötvös József írta e sorokat önmagáról, s ez Antall József-re is érvényes:

„Bármi nagy célt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledezni nem tudok, s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előrehaladhat.”

Halála, mely derékba dört ugyan egy nagytávlatú országépítő munkái.

Feleségével

Családi körben

Catherine Lalumière asszonnyal

Károly walesi herceggel

mégis egy befejezett, teljes körű élet lezárása volt. Antall József fél évszázad után újrateremtett egy magyar nemzeti politikai létet, ármánykodások és cselszövések között irányította az országot egy békés kibontakozás felé. Ez halhatatlan érdeme. Tanulságos, hogy politikai ellenfelei jobbról is, balról is példátlan kisserűséggel még temetésének körülményeit is bagatellizálni akarták, mert rettegve látták a tömeget, *a magyar nemzetet*, amint hideget és fáradtságot tűrve kísérté utolsó útjára a nagy halottat, és érezték, hogy ez a tömeg, ez a nemzet egységesen felismerte Antall József államférfiúi érdemeit, azokat az érdemeket, melyekkel ellenfelei nem dicsekedhettek, akiknek ahhoz a magyar nemzethez, melynek miniszterelnöke Antall József volt, alig volt közük. A magyarság legfőljebb sokuk hatalmi étvágyának kívánatos, de nehezen elérhető tárgya.

Ez a decemberi temetés, mely egy lezárult országépítő munka elismerése volt, Arany János strófáit idézte a résztvevő emlékezetébe. Amikor a *Toldi estéjében* Toldi Miklóst temetik, s „*lovass katonák közt a gyász kocsi halad*”.

Temetésén negyedmillió ember rőtta le kegyeletét

S gyűlt a nép az utcán, mint valamely folyam
Minden köz, sikátor, mint egy patak, olyan:
Mert miképpen a víz patakból folyamba
Úgy özönlik a nép emeből amabba.

Még sincs semmi láрма. Hallgatva kísérik
Mostan vissza Toldit Rákos mezejéig ...
Egyszersmind az égő fáklák kialusznak,
Csupán négy világol, mintegy kalauznak ...

Míg a nép sötétől megborítva marad,
Könnybe lábadt szemmel nézik e négy fáklát,
Sötét messziségben, ameddig belátják;
Aztán csapatonként hazafelé térnek,
Emlegetve dolgát az elhunyt vitéznek.

Nemeskürty István

Vásárhelyi Miklós

SÓGOR, SZOMSZÉD, HARAGOS

*A német
és a magyar*

A harmadik főnevet talán már ki sem kellett volna írni, hisz köztudott, hogy a családban, testvérek, sógorok, komák között legalább oly gyakori a viszálykodás, mint a szívélyes mosoly. Márpedig - akár tetszik, akár nem - a magyar-német viszony *családi* kapcsolat. Hogyne volna az, amikor kerek ezer éve élünk egymás mellett, sőt olykor még „egymásban” is, beleékelődve egymás szervezetébe, hol önként, hol kényszerből. Így aztán egy millennium adatbázisából mindenki kedvére válogatja ki azokat az „aktuális” eseményeket, dátumokat, személyeket és anekdotákat, amelyek adott pillanatban éppen az ő igazát támasztják alá: a németbarátságot vagy a németellenességet. Talán ennyi is érzékelteti, mennyi a subjektív elem az effajta, népek és nemzetek felett elhangzó ítéletekben. Én őszintén bevallom, hogy elfogult vagyok - a németek javára. Nem lehet azt elfelejteni, ha az ember első nevelője egy szászországi Fräulein volt (csak jóra okított), a felvilágosító szellemi ösztönzést Weimarból nyertem, és az életemet egy ismeretlen, csukazöld egyenruhás Wehrmacht Gefreite mentette meg. Figyelmem is kellett sokszor, hogy a személyes elfogódottság el ne tompítsa kritikai hajlandóságomat. Persze nem is volt olyan egyszerű szülővárosomban, az olasz Fiumében, a húszas években jót szólni a gyűlölt ösellenségről, a „teutonok”-ról, vagy akár nálunk a II. világháború után a „svábok”-ról kimondani, hogy azok derék, szorgalmas, megbízható emberek, s holmi rútv kivételek csak megerősítik ezt a szabályt. Jelen voltam én a 70-es években olyan történészkonferencián, ahol „tudós” hozzászólás a magyar háborús részvételért a felelősséget a német származású magyar tábornokokra (Werth, Szomathelyi-Knaus stb.) próbálta hárítani. Az ostoba ellen-rasszizmust az Auschwit-

zot megjárt, elnöklő Ránki György akadémikus utasította vissza.

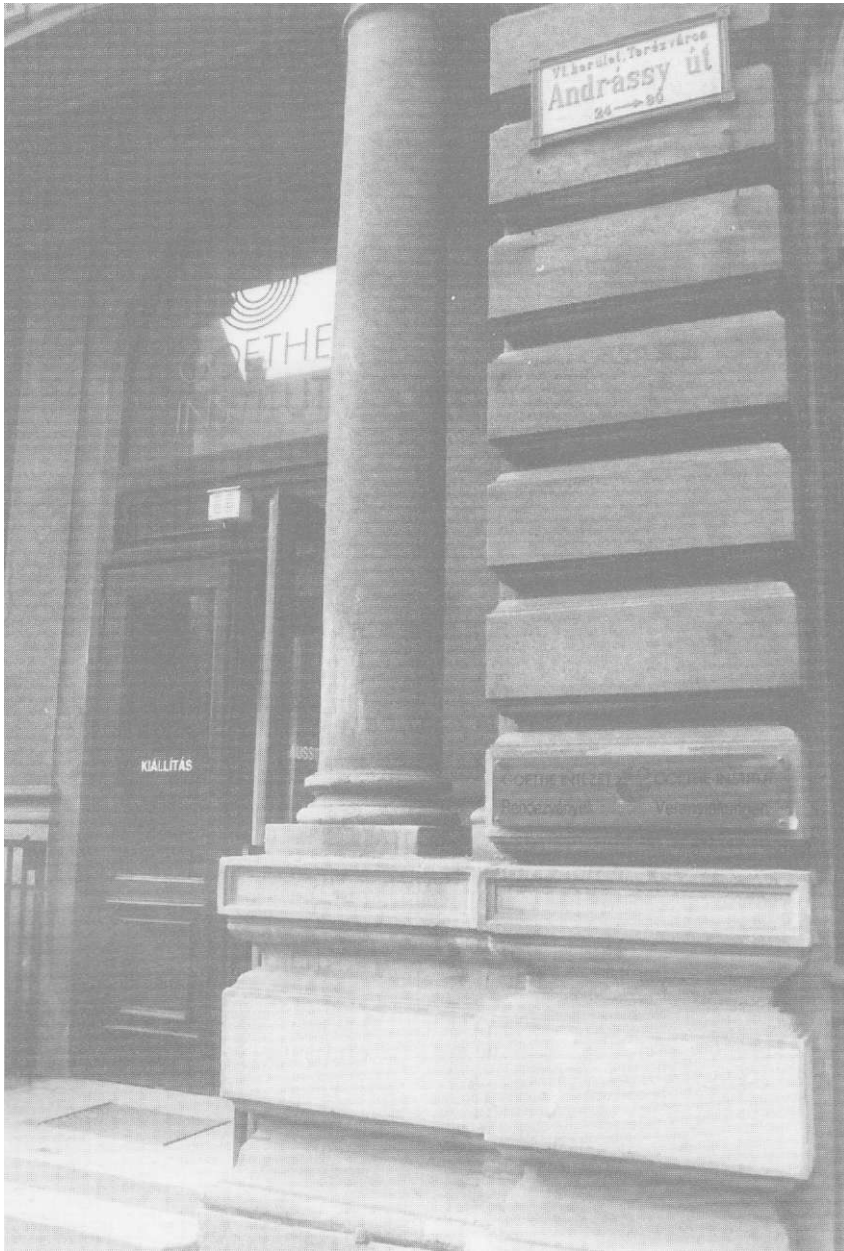
Úgy vélem, a magyar értelmiség egészét ez a kettősség jellemzi, ha szembekerül a német szomszéd problémájával. S e kétlelkűség kisugárzik a közvéleményre. Minden értékítélet a századok folyamán megszülte a maga cáfolatát. A derék német dicsérete kiprovokálja a komisz sváb szitkát és vice versa.

1938. augusztus 25-én - tehát kényes időpontban - jelent meg a *Magyar Nemzet* első száma. Már a bemutatkozáskor nyilvánvaló volt, hogy az új napilap konzervatív, elkötelezett a revíziós politika mellett, de egyben határozottan antifasiszta. Ez akkoriban azt jelentette, hogy nyíltan és élesen fellép a hazai szélsőjobboldal ellen, és diplomatikusan érzékelteti, hogy elítéli a hitleri Németország politikáját. Németellenességnek minősítette ezt annak idején - helytelenül a köznyelv. Ám, mintegy annak jelzésére, hogy Németországot nem tekinti azonosnak a nácizmussal, a bemutatkozó szám közölte egyik legillusztrisabb publicistájának, Gogolák Lajosnak emelkedett hangú megemlékezését *Két német költő* címmel a humanista Adalbert von Chamissóról, halála századik évfordulóján, és Karl Theodor Körnerről, a romantikus hazafias líra nagy alakjáról, aki 125 éve esett el a napóleoni hadak ellen vívott harcban.

Ez a tisztázatlanság jellemezte évszázadokon keresztül a magyar elit magatartását a németekkel szemben. Egyrészt a miénknél mindig fejlettebb Nyugat-Európa szellemi, kulturális, gazdasági, technikai ösztönző hatásai többnyire német közvetítéssel, „elnémetesedve” befolyásolták Magyarország fejlődését, másrészt a különböző formában jelentkező német expanzionista törekvések mindig gondot okoztak a magyar politikának, akár Habsburg köntösben, akár a náci Drang nach Osten formájában jelentkeztek.

A német hatalmi törekvések nekünk magyaroknak mindig sajátos, elsődrendű problémát okoztak, külpolitikai szemléletünk középpontjába kerültek. Valójában a német-magyar viszony alakulása nem különbözött attól, ami a nemzetközi relációkban általában a szomszédos országok kapcsolatait jellemzi, különösen, amikor ezek egyike nagyhatalom, a másik pedig kicsiny ország, legjobb esetben időnként közepes erejű állam. Külső szemlélő, analitikus, tudós elme számára ez *történelmi evidencia*, akárcsak - mondjuk - a görög-török vagy a japán-koreai reláció. Nekünk azonban a német szomszédság évszázadok *átélt történelme*, személyes élmény-sorozat, tehát emocionális sokk, áramérintés, amely kikapcsolja az agy működését, és a végletek felé lendíti ítéleteinket.

A tárgyilagos szemlélőnek elég futó pillantást vetnie csodálatos fővárosunkra, Budapestre, hogy a Vár, a körutak, a sugárutak, a ligetek, iskolák, az Opera és a Vigadó, sőt még a villamos remizek láttán is felismerje a jótékony, megtermékenyítő német hatást. De a „jó magyar ember” bosszúsan összevonja a szemöldökét, ha a tényekre utalva megjegyzi, hogy a modern világváros Pest felépítésében oroszán részt vállalt az elmagyarosodó német és zsidó polgárság. Ám ha ugyanezen a Budapesten rápillantunk a Dunára, nem feledkezhetünk meg arról, hogy annak hídjait esztelenül és értelmetlenül német parancsra robbantották fel néhány héttel a háború befejezése előtt, amint-hogy még ma is százával vannak a fővárosban házak, amelyekben golyók, becsapódások nyomai emlékeztetnek a megmagyarázhatatlan és pusztító, majd két hónapos német „sündisznóállásra”. Fél évszázad múltán a józan ész helyére tudja tenni ezeket a történelmi emlékeket. Segítenek ebben német és magyar

A budapesti Goethe Intézet sokat tesz a magyar-német kulturális kapcsolatokért. Alsó képünkön a programfüzet egy oldala látható

hadtörténések is. De ma sincs hiány fantasztákban. Az ostobaság egyik végletén azt hangoztatják, hogy Budapest elpusztítása is annak megnyilvánulása, hogy a németek megvetették és gyűlölték a magyarokat. Nem különb azonban a kéretlen védelem sem: a bolsevizmus elleni harcban Budapesten is ugyanúgy az utolsó bunkerig kellett harcolni, mint Berlinben.

Hallom a vádat: tudatosan extrém példákat szemeltem ki. Lehetséges. Ám szolgáljon mentségemre, hogy jóhiszeműen cselekedtem. Célom: a német-magyar viszony normalizálása - egyszer s mindenkorra. A normalitás pedig azt jelenti, hogy erről a kapcsolatról hátsunk le mindent, ami holmi specialitásra utal, bármely irányban. Vannak nemzeti érdekeink, amelyek remélhetően többnyire egyeztethetők. De a két nép között olyan bensőséges szomszédai barátságot kell ápolni, amely átvészeli az esetleges (és elkerülhetetlen) családi viszályokat is. Amikor zsarnokok rázzák öklüket, idézzük fel a szelíd Chamisso emlékét. Nem kívánunk senkivel sem versengeni a németek rokonszenvéért. S ne legyen a mi kapcsolatunk soha többé függvénye a nemzetközi helyzetnek, ideológiáknak, pártküzdelmeknek. Maradjunk egyszerűen jó szomszédok, kerítés és idomított házörző ebek nélkül. Hajoljanak át fáink lombjai egymás kertjébe, és reggelre friss gyümölcsös kosarunk mosolyogjon a szomszéd-koma tornácán. Fogadjuk meg humanistáink intelmeit, és elevenítsük fel az üdvözlő szót, amelyet József Attila intézett 1937 januárjában Budapesten a száműzött Thomas Mannhoz, kit úgy köszöntött, mint „fehérek között egy európaiat”.

A rendőrség akkor megakadályozta, hogy a magyar költő nyilvánosan olvassa fel köszöntőjét a német poétához. Ma nem állunk tiltás alatt. Lehetünk, de legyünk is *európaiak*. Németek és magyarok Thomas Mann és József Attila megáldott Európájában.

Koncert / Hangverseny

5. Mai

ADI ETZION-ZAK - MARLENE-DIETRICH-ABEND
 "Der Blaue Engel"
 - MARLENE-DIETRICH-EST
 "A kék angyal"

5. Mai, 18.00 Uhr
 GOETHE-INSTITUT

Adi Etzion, eine der bekanntesten und profiliertesten israelischen Sängerinnen, hat diesen Abend ganz der legendären Filmdiva Marlene Dietrich gewidmet. Für ihre Show entwarf sie ihre Kostüme selbst schrieb und übersetzte die Texte und führte selbst Regie. Sie präsentiert nicht nur Marlene Dietrichs Lieder, viele nach Kompositionen von Friedrich Hollaender, die im Deutschland der 20er und 30er Jahre in aller Munde waren, sondern entwirft in ihren Texten ein einfühlbares Bild einer mutigen Frau, die zu Lebzeiten schon zur Legende wurde. Über die Emigrantin Marlene Dietrich, die bis zu ihrem Tode nicht nach Deutschland zurückkehren wollte, sagt Adi Etzion: "Sie war sehr mütterlich. Nicht zu ihrer eigenen Tochter, aber zu Fremden. Sie hatte ein gutes Herz und war sehr menschlich. Doch vor allem widersetzte sie sich den Nazis. Sie hatte den Mut als Frau auch unkonventionelle Ideen auszusprechen."

Adi Etzion, az egyik legismertebb és legmarkánsabb izraeli dalénekesnő Marlene Dietrichnek szentelte egész estését. Előadásához maga tervezte jelmezeit, maga írta és fordította szövegeit és ő a rendező is. Nem csak Marlene Dietrich dalaát adja elő, amelyek közül többet Friedrich Hollaender komponált és a 20-as, 30-as években mindenki énekelte Németországban, hanem szövegeiben érzéletes képet jelenít meg egy bátor asszonyról, aki még életében legendává nőtt. Az emigráns Marlene Dietrich-ről, aki haláláig nem tette a lábát német földre, így ír Adi Etzion: "Nagyon anyai volt. Nem a saját lányával szemben, hanem idegenekhez. Nagyon jószívű és emberséges volt, de a náccal keményen szembehelyezkedett. Mint nőnek, volt bátorsága szokatlan dolgokat is kimondani."

EMIGRANTEN- & MIGRATION
 FLUCHT

Marlene Dietrich

15

BORPRÓBA KÜNZELSAUBAN

Úton a hohlenlohei Künzelsau felé, a fekete-erdei Dobel felé. Bent váratlan telefon, Abel jelentkezik, a fiatal wüstenroti polgármester, magyar vendégeit szeretné péntek délután elhozni az intézetbe. Egy-egy városka dunántúli, alföldi partnerei, ha látszik is rajtuk, először járnak itt, elfogódottak, de rokonszenvesen könnyedek, látnak, hallanak, iparkodnak a gesztusok közt jól és hasznosan mozogni. A különbséget, ami persze van, ki tudják személyes sármal egyenlíteni. Cinkos egyetértés a körben, az ápolat külsejű városka főterén, alkonyat előtt, szombat délelőtt - a jómódú városatyák, vállalkozók, a kerületi képviselő, mosoly, azonosak vagyunk, rangban egyformák, barátok - mi sem csupán adunk, ti sem csak kaptok. Beszédre hangzó, kürtre írt klasszikusok - a mindenkori körítés aztán szétszéd, s a belső kör invitálva a közeli, szép boltozatos pince-restaurációba, régebbi látogatásokból föli-dézhető *magyarosságra*, itt Künzelsauban sok-sok menetből álló borpróbára. Forszírozott közös éneklésre, öröme, anekdotára. M. dunántúli városka fiatal jogász-polgármestere, ezúttal íme ő, s azzal persze közhelyet mond, hogy „nem azt kérjük, hogy halat adjatok, hanem hogy tanítsatok meg halászni”, láthatólag belepirul vélt eredetiségébe, de hát az ügy ennél komplexebb, s végtére neki van igaza. A németek meg jól tudják, eszközt kell adni, pénz nyújtani, tanítani már bennünket nem annyira kell. Nekünk meg fölösleges beletévednünk abba a sémába, s mindig meg-tesszük, ha a német kedély bor körül - ezen a tájékon bort isznak, s népdalai örvén valamivel pattogó-sabb ritmusra indítja magát - lelke mélyén mindjárt „masírozni” szeret-ne. S nem ügyelünk, ezt az előítéletet olyan körben végképp ne han-goztassuk, ahol a dunántúli gyerek-korukból eredően sokan még emlé-keznek a magyar nyelvre, sőt itt-ott máig hibátlanul beszélnek. S ahol a

németországi születésűek, ha már itt is különböztetünk, rég nem *hódítá-ni*, hanem embereket *meghódítá-ni* akarnak, amennyire ember vilá-gunkban még önzetlennek mondha-tó, önzetlenül. S nem csak azzal, hogy enyhén használt följújtott tű-zoltókészüléket visznek, s miután átküszködték magukat a magyar vámszabályok akadálypályáján, ün-nepélyesen átadják Székesfehérvá-ron.

Hanem nézzük itt Künzelsauban Stefant, akit Schmidtnek hívnak, mint Budaörsön, Zsámbékon annak idején, nézzük Mathiast, újságíró öccsét, hallgassuk mindkettőjük vá-lasztékos magyar beszédét - ők, el-sősorban Stefan, a vállalkozó, ipart vittek Somogyba, napjainkban Szentendrén próbálkoznak, s hogy-ne volna rajta kellő haszon: de hát kölcsönösen. A testvérvárosok moz-galma, minden szerencsével, szerző szándékkal a kölcsönösség iskolája. S ebben az iskolában a magyar fél, a *magyar padsor* a kedvezettebb. Nyáron azon túl tizennyolc-húsz gyermek eljön német nyelvtáborba, terv szerint családoknál lakik, kö-

rülveszik minden széppel. Magyarul tanul-e közben valaki, muszáj-e - amíg a Magyarországról kikerült *svábok* a kapcsolatok motorjai? S ezt itt Baden-Württembergben köz-életi s magánszemély egyformán tudja, s nem is felejtí elmondani. Baden-Württembergben közel száz valóban eleven testvérvárosi kap-csolat van, a többi Németországban együttvéve fele annyi sincs. Abel polgármester a megbeszélte péntek-ken, délután s elég későn, valóban ott van Stuttgartban, a Hausmann-strasse 22. előtt, a magyar intézet kapujában, háta mögött nem őt, ha-nem harmincöt solymári magyar áll - magyarokon, tudjuk, a svábokat is értenünk kell. S ha kicsit úgy van is, hogy a parlament és a hegyoldali vacsora közt maradt még nagyjából egy óra szabadidő, mi ezt nem úgy értelmezzük. Megnézzük Péreli Zsuzsa épp itt levő gyönyörű gobe-linjeit, dicsekedhetem, hogy Tolcs-vay László is itt énekelt a megnyí-tón, a solymáriak énekkulturáltságú nép, örülnek velem, vagy értik munkatársaink örömét. Hallgatják, mi szerepe van itt Németországban egy ilyen intézetnek, kicsit szundít-nak-ocsúdnak is közben.

Strack Mária kétszeresen jelen van, ő, azonkívül, hogy solymári, a

Künzelsau polgármestere Marcali küldöttségét köszönti

Mathias Schmidt (első kép, középpütt) hagyományos kék vincellérkötényben mutatja be a magyar borokat a vendégeknek

magyarországi német vállalkozókat próbálja meg összefogni. Karácsony előtt rendeztünk együtt az intézetben szép, de az idő rövidsége miatt nem annyira sikerült árubemutatót, mint szeretttük volna. De terveink vannak, s én mindig örülök, bár az a dolgunk itt, hogy kultúrát csináljunk, ha Máriához hasonló élénk szellemű, okos, önálló gondolkodású emberek jelentkeznek, hogy közvetítsünk. Nekik a nehezebb, a testvérvárosok mozgalma fölötti, általánosabb síkon a pénz már kevésbé elérhető - sajnos, otthon itt-ott tapasztalható negatív magatartásunkkal, helyén nem való gögünkkel, azzal, hogy néha levelekre sem válaszolunk megint, kedvét szegtük embereknak.

Stefan Schmidt környezete a künzelsai ünnepségen színes fotókiállítással dokumentálja, a somogyi Marcali milyen szép, ápolat, korszerű városka. Nekem érdeklődnöm muszáj, milyen most ott az élet, a

künzelsaiak épületet, parkot, utcarészletet azonosítanak emlékeikkel. Mathias Schmidt magyar irodalmi ritkaságokból idézve, profi fölkészültséggel vezeti a borpróbát. Tizenkét magyar borfajta hallhatja vissza az épp megbontott palackból fülelve történetét, jellegét, anekdotikus dicséretét - s a németek számára kétségbevonhatatlan rangját, attól, hogy Mathias elmondja, Götz professzor, a Szövetségi Köztársaság borvilágának pápája évek óta Magyarországra jár. Ez a hízelgő tény sajnos még nem fordította arra boraink itteni sorsát, hogy bármely szakületben csak levedd a polcra őket. Vannak német pincészetek, egy-kettő, akik már rédeit palackoznak, egyetlen üzlethálózat gondoskodik, hogy boltjaiban kapható is legyen. A borértő német viszont néha ettől válik finnyássá, épp ebben a palackozásban nincsen túlságosan nagy bizalma.

Künzelsauban a marcali szőlé-

szek egyesületének van hozott borával a legnagyobb sikere. Baden-Württembergben minden valamirevaló dombot, hegyet szőlő koronáz, soha ki nem egyező szőlészek pere, becsvágya, önérzete villanyozza ezt a környéket, panasszal vannak persze a francia borok közelsége, konkurenciája miatt, panasszal ők is a kormányra, féltékenyen nézve a kereskedők kezét. A magyar bor győzelme Künzelsauben, bár igazi, kis helyi győzelem.

Úgynevezett helyi vereséggé redukálódott vajon, átvitt értelemben, a hajdani üzöttek belső értékrendjében, erkölcsükben, etikájukban a pusztaság tény, hogy itt vannak s nem ott, szinte azt írnám, *nem otthon*: erről szemérmes társalgás sem folyik ilyen ünnepen. S nagy próbája ennek a történetnek, hogy a hangnem sem volna ma már görcsös, indulatos, s a másról való beszélgetés, nem *arról*, lehet akár felhőtlen, nem kerülki semmilyen irritáció. Magyarország, „a régi haza”, ahogyan változatlanul mondják, ennél fogva sem - nem lehet nehézkes, tétovázó a velük való eljárásban, ha másokkal nem az. Elhessegetem a költői gondolatot, a sokban bőkezű Bonn mezevességét a kárpótlás bizonyos árnyalatában Budapest fáradozhatna, mondjuk, épp Budapest fáradozna napjainkban politikusan oldani. ■

FIN DE SIÈCLE: MŰVÉSZET ÉS VILÁGKÉP

Századvég közeledik. Sőt századforduló. Ennek környezetemben, sőt az egész országban nem sok jele mutatkozik. Pedig két év, és itt a millennium, pontosabban a „millcentennium”, ám az előkészületek szokatlan szerénységgel, minden feltűnést kerülve folydogálnak. Még a világesemény, az Expo hírverését is jószerint az illetékesek és néhány biztosra menő vállalkozó meg a televízió animálják. Miért nem századvég a mi századunk vége? Mert mással, fontosabbal vagyunk elfoglalva? Talán mert dicstelen? Mert már annyi világvégét és újvilágteremtést megértünk? Mert - ellentétben az első ezredvéggel - a világ nem várja Krisztus eljövételét és az igazságtételt?

Kérdezhetnők azt is, miért a 19. század vége volt a századvég? Miért írtak szindarabot, könyvet, számtalan cikket a *fin de siècle*-ről? Miért adta Carl Schorske professzor, a kiváló kultúrtörténész könyvének a *Fin-de-siècle* Vienna címet, amin minden olvasó természetesen a múlt századvéget érti, nem a mostanit, nem is a II. József és I. Ferenc császár korát, de még csak a 17. század végét, a török kiűzésének dicső korát sem? Miért lett a századvég főnévből csakhamar jelző, s abból állapothatározó? És egyáltalán: mit értettek a kortársak a századvég fogalmán - úgy száz évvel ezelőtt?

Egy fogalom jelentésváltozásai

Ha azt mondom: századvég - vagy tudósabban *fin de siècle* - egyértelműen a 19. század végét értem rajta, pedig az elmúlt húsz évszázad mind véget ért egyszer, végkifejletük mégsem emelkedett külön kultúrtörténeti korszak rangjára. Miért éppen a 19. századvég? Éspedig nemcsak az utókor klasszifikáló emlékezetében, hanem a kortársak tudatában is. Valóban, ők is tudták, legalábbis érezték, hogy nem egy kerek időszámítási egység pergett le, hanem egy korszak ért véget. A *fin de siècle*, mint korjelző főnév, az 1880-as évek közepe tájt merült fel - Párizsban. 1884-ben mutattak be egy ilyen nevű darabot, amely a fiatalabb generáció rossz közérzetét *századvéginek* nevezte el. Ugyanebben az évben jelent meg az akkoriban népszerű író, Joris-Karl Huysmans *À rebours* (A fonákjáról) című regénye, amelyet a *fin de siècle*

életérzés klasszikus példaképeként emlegettek - és utánoztak. A főnévből tehát csakhamar jelző lett: a *fin de siècle* fáradtság, sanzón, énekesnő, prostitúció, ifjúság - egy sajátos hangulat kifejezését szolgálja.

Mit is értettek a fogalom szerzői és terjesztői a *fin de siècle* jelzőn? Első és eredeti értelmében megfáradást, enerváltságot, neuraszténiát, amely többnyire neurózissá rögzült. A neurotikus életuntság elűzésére vagy felejtésére szolgált a különtség, a keresett világfíság (dandyzmus), a rafinált élvezetek, a kábító- és ajzószeres használata, a bűnre, a perverzióra való hajlandóság. Mindebben a tisztos polgár erkölcsi fertőt, felfokozott hedonizmust látott és kárhozatot, pedig két jellemző vonásában meghaladta a konvencionális - és képmutatóan titkolt - polgári hedonizmust. Az egyik a művészet imádása és a szépség kultusza volt, az *enyészet esztétizálása*, a másik a konvenciók el- és megvetésében, a polgárpukkasztásban megnyilvánuló, passzív, sok pózzal, manírral dekorált és jobbadán informális ellen-

zékiség. „Nemzedékem legigazabb típusa - ahogyan Maupassant jellemezte - *finomlelkű, de heves érzelmekre fáradt, eleven, de erős akarat híján való, keccses, de koravén iróniával hajlandósággal a jóra. és itt-ott bizonyos belső apállyal.*” Az élvhajszás és szépségimádó dandyzmus életmódot és életérzést fejezett ki. jelentése tehát időhatározóból állapothatározóvá bővült.

Idők rendjén azonban a fiatal írók, művészek különállása különválássá, kihullása kivonulássá, kósza ellenzékiességük programmá tudatosult. Párizsi folyóiratuk *La Décadence* címet, irányzatuk csakhamar a „dekadens” jelzőt kapta. „*Nous acceptons sans sensibilité comme sans orgueil le terrible mot de décadence*” - írta nem csekély önérettel Paul Bourget 1896-ban. És ezzel nem állt egyedül, nemcsak Párizsban, hanem Berlinben, Bécsben sem. Saját nemzedéke, párezer ifjú művész nevében írta Hofmannsthal éppen Bourget egyik könyvéről: „*1890 körül a költők szellemi betegségei, túlcsgázott érzékenységei.*”

A Cafè Babel című folyóiratban közölt tanulmány átdolgozott, újabb változata.

gük, lehangolt óráik névtelen szorongása, az a készségük, hogy láthatatlan dolgok szimbolikus hatalmának alávéssék magukat (...) mindez a felső rétegek férfiai és asszonyai között kezdett általános betegséggé válni." Úgy érezték, hogy az ősök csak csinos bútorokat és túlfinomult idegeket hagytak rájuk - a reneszánsz és a barokk kor büszke és lángoló szerelmei, forró életvágya, a romantika nagy érzelmei helyett. Rájuk, a „későnszülottek” (*Spätgeborene*) nemzedékére, csak „fagyos élet, üres, kietlen valóság, a szárnyaszegett lemondás” maradt. Nincs egyebük, mint „érzelmes emlékek, béna akarat és az önkettőzés (*Selbstverdoppelung*) szörnyű adottsága”.

A kietlen, a közönséges valóság helyett az esztétikusan szép, a művészién élt élet: ezt kereste, ez után vágyódott, de csak a képzelet játékaiban, csak a Kert álom-valóságában találta meg a századvég dekadens nemzedéke. Voltaképpen erről szólnak a századvég modellértékű, nagy irodalmi alkotásai.

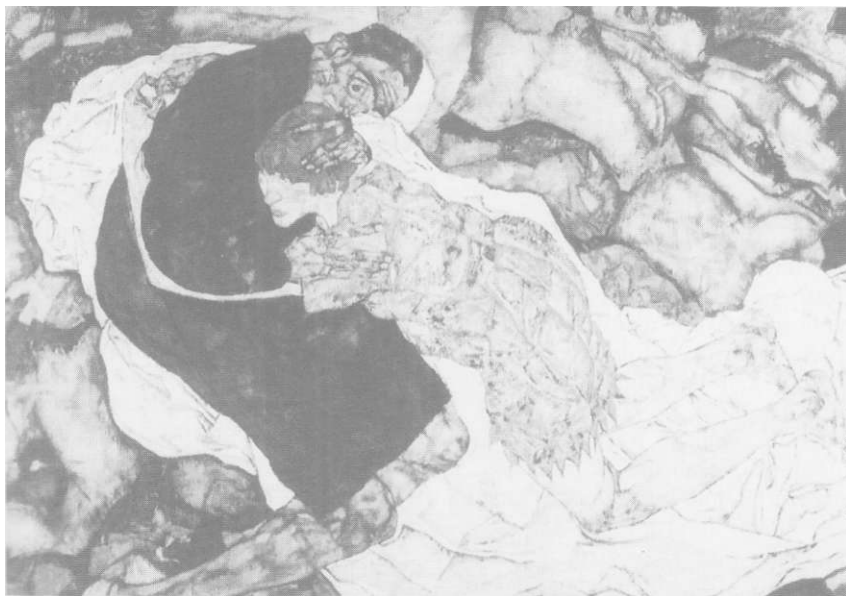
Huysmans említett regényének hőse Des Esseintes herceg, a *gazdag műértő különc*, a szó szoros értelmében kilép a való világból, és imaginárius magánvalóságot épít ki kastélyában, amelyet nem a hagyomány és a logika rendez be, hanem a fantázia, mégpedig egy neurotikus fantázia, amely a rendkívüliséget, sőt a természetellenességet tekinti otthonának. Ebben a világban, az irodalomba és a művészetekbe merülve véli megtalálni a lényegét: a műalkotás valóságosabb a létezőnél, az élmény emlékezete intenzívebb, izgatóbb a megtörténnél, a képzelt valóság szubsztanciája sűrűbb, igazabb az eredetnél. A herceg leghőbb vágya, hogy a képzelt játékaiban elfelejtse egész korábbi életét. Csakhogy éppen az élményeknek a fantázia médiumán átszűrt újraélése idézi fel a kitörölhetetlen múltat, sőt a szembenézést a múlttal. Élete végén belátja, hogy a természettől való elszakadásnak éppúgy kudarcot kell vallania, mint a múlt eltörlésének. Végül a teológiához tér vissza, és a vallásban tér meg.

A fin de siècle másik jellegzetes írója Oscar Wilde - híres műve a *Dorian Gray arcképe*. Dorian szép és gazdag, felelőtlen és etikai gátlásoktól mentes londoni aranyifjú. Mőhön szereti az életet, anélkül hogy is-

merné, de azért a totalitást kívánja, ami számára „örök ifjúság, végtelen szenvedély, kifinomult és titkos gyönyörök, vad örömök és még vadabb bűnök”. Szerelmét, barátait, az érte

Egon Schiele: A halál és a leány

Gustav Klimt

rajongó fiatalokat tönkreteszi, megrontja, ám időnként mocorgó lelkiismeretét sajátos életfilozófiával altatja el. Úgy látja, hogy az érzékiség szépségét sohasem értették meg, és hogy „az érzékek csak azért maradtak állatiaknak, mert az emberek koplaltatással próbálták leigázni, kínzással megölni, ahelyett hogy egy

új lelkiség elemeivé tették volna, amelynek uralkodó jellemvonása a szépség finom ösztöne”. „Új hedonizmusnak kell jönnie, amely újjáalkotja az életet, megszabadítja a durva, csúf puritanizmustól... Az aszketizmust, amely megöli az érzékeket és a közönséges kicsapongást, amely eltompítja őket, semmiképp sem kell

Egon Schiele

megismernie. De meg kell tartania az embert”, hogy az élet nagy pillanataira tudjon koncentrálni. Ezt tartották Dorian és közeli barátai életművészetnek. Csakhogy valahol a lélek tudattalan kamráiban megmaradtak a bűnök és szenvedélyek, időnként fellázdattak, elcsúfították Dorian misztikus arcképének szépséges vo-

násait, majd éppilyen rejtélyes halálakor az ő megvénült arcát torzították el.

Harmadik példánk, Hugo von Hofmannsthal, bizonyára ismerte az előbbi két regényt, amikor első sikerdarabját, *A balga és a halál* című verses drámát megírta. Nincs még húszéves sem, de már magányos, fáradt, tele csalódással és életfájdalmakkal. „Eddig még sohasem éreztem sem nagy örömet, sem nagy fájdalmat.” Akárcsak Claudio, a nemes ifjú, a darab főszereplője. Claudio elhagyott, megcsalt mindenkit, aki szerette, anyját, szerelmét, barátját. Végül, elrontott élete romjain, a meg nem ismert érzelmek büntudatával küszködve, eljön érte a megváltó: a halál. Ekkor döbben rá az élet értelmére, megkönnyebbülve nyújtja kezét: „Te légy az Élet, Halál!” A gyógyulás abban rejlik, írja a költő feljegyzéseiben. „hogy a halál az első valóságos dolog, amellyel [Claudio] találkozik. (...) Vége minden hazugságnak, relativitásnak, kóklerségnek. Ebből sugárzik azután mindenre egyfajta át-szellemülés”.

Az említettek - és még sokszáz ronkonlelkű társuk - fin de siècle hősök, igazságot és megigazulást keresők, de ezt nem a külvilágban, nem a reneszánsz és a barokk forró szerelmeiben, nem a romantika hősi szenvedélyében vélik fellelni, hanem az önmagukba zárt belvilágban. Ezek a magányos hősök - vagy a sorsukat empátiával követő olvasók - végül rádöbbennek arra, hogy magánvalóságuk szenvedélye bűnös, természetellenes, szembenáll az emberi nem létparancsaival. (Jellemző, hogy az *À rebours* angol címe: *Against Nature*.) Egyúttal belátják, hogy az esztétikum abszolutizálása a művészetben, különösen az életművészetben, a szociális kötődés és a hozzárendelt etikum mellőzésével vagy tagadásával olyan külső és belső konfliktusokat okoz, amelyek romláshoz, pusztuláshoz vezetnek. Innen adódik a századvégi művészet halálközelsége.

A halál mint megoldás értelmezésében azonban a századvég dekadensei megoszlanak. Az egyik irányzat a halált abszolút végpontnak, sőt végítéletnek tekinti, és ezzel az európai mentalitás eredendő antibuddhizmusát szélsőségesen képviseli. Wilde idézett regényében a kor erkölcsi hanyatlását jellemezve Lord Henry csupán azt morogta: „*Fin de siècle*. - *Fin de globe* - mondta a háziasszony [Lady Noarborough]. - *Bárcsak fin*

de globe lenne - Sóhajtott Dorian. Az élet egy nagy csalódás." A depressziós dekadensek a századvéggel egyidejű *világvégét* várták - talán kívánták is.

A másik irány humanizálta a halált: életbarát princípiumnak, az élet immanenciájának fogta fel. Itt említjük a bécsi Arthur Schnitzler drámáit, novelláit, melyeknek cselekményét többnyire a halál mozgatja, aki életünket társként, rezonorként kíséri végig. A halál az örök természeti körforgás egyik kitüntetett pontja: *vég és kezdet egyszerre*. A század utolsó éveiben Nyugatról elinduló és Közép-Európában kiteljesedő szecesszió nem a művészet végét, hanem megújhodását hirdette. Nem hindu szentek módjára indult halni a sivatagba, hanem a római plebs példáját követte: egy új *Mons Sacer*-re, a kultúrára, vonult el a pozitivistá naturalizmus, az akadémizmus halottas házából. A fin de siècle e megszállottjai a *Fiatal Bécs* irodalmi körét, a *Seccsion* művészcsoportját alakították meg. A szecesszió egy nagy kulturális korszak végének és egy új kezdetének üdvözlését hozta el.

A liberális világrend bomlása

Egy művészeti ízlésváltás önmagában nem teremt és nem magyaráz globális kulturális korszakváltást. Azt láttuk, hogy a „századvég” miként lett főnévből jelző, időhatározóból állapothatározó, majd abból egy laza nemzedéki tömörülés programja. De hogyan lett belőle világszemlélet, életérzés, sőt divat a közép- és a felső osztályok nagy részében? Ezt a művészet belső fejlődéséből aligha lehet levezetni, még akkor sem, ha az ízlésváltás egyik sarkalatos elve a *l'art pour l'art*, vagyis a művészet öntörvényűsége volt. Az autonómia lényegében esztétikai és részben tematikai kérdés, melyek azonban - bizonyoságra a nagy stíluskorszakok - sohasem függetlenek a társadalom mélyrétegi mozgásától, életmódjától, mentalitásától, amelyet viszont technológiai, hatékonysági, politikai, vallási és egyéb tényezők alakítanak.

A „századvég” genezisének kutatásánál nem kerülhetjük meg azt a társadalmi környezetet, amelyben a *Gründerzeit* nagyjainak, az alapító atyáknak a fiai felnevelkedtek. Nem tekinthetjük adottnak és tudottnak a liberális gazdasági-társadalmi rend

strukturális változásait és konfliktusait, amelyek nemcsak stabilitásában, de önbizalmában is megingatták a szilárd rendszert. A szabadságeszme hitelvesztését és az egész liberális tőkés rendszer mélyülő válságát nemcsak és nem is elsődlegesen ösellenségei, a vörössipkás plebejus egyenlőség és szocialista gyermekei vagy a deklasszáltak megújuló konzervatívizmusának kritikai sortüzei okozták, hanem a szabadverseny mechanizmusának üzemzavarai és a szabadságeszme önfejlődéséből fakadó antinómiák. A korlátlan szabadverseny ugyanis az idők rendjén egyre erősebben visszaütött a burzsoá középosztályra is, élezte belső konfliktusait, és utat nyitott a tömegdemokrácia feltörő, antiliberális erői előtt. A szabadság önkorlátozása viszont megnövelte az állam és az erős érdekcsoportok befolyását, a centralizációt, a monopóliumok és a bürokrácia hatalmát.

S ami legalább ilyen fontos: akár korlátozta a szabadságot, akár nem, a rendszerteremtő burzsoá etosz mind a közéletben, mind a magánéletben állásosnak, a századvégi új nemzedék számára elfogadhatatlannak bizonyult. A rendszer válsága nem csupán anti-szociálpolitikájában, értékrendjének elavulásában mutatkozott meg, hanem a családon és az egyénen belül is. Ennek sokkoló jele volt a polgári család kötelékeinek meglazulása és a „liberális Ego” bomlása.

A lázadás formái

A polgári család voltaképpen az ipari forradalom és a modern urbanizáció századának terméke volt. A munkahely és a lakóhely szétválása után az utóbbi valóságos otthonná vált, amint a „háztartás” is családdá, amelyben a szerepek és a pozíciók pontosan elhatárolódtak. A férfi abszolút családfő volt, az élet harcait megvívó kenyérkereső, gondoskodó férj és atya; a feleség a munkából, a közéletből, a döntésekből kizárva, kárpótlásul a hűséges hitves és jószákos anya - a háziangyal - szerepében tündökölhett. Ez a családstruktúra a nő számára biztonságos, bár börtönszerű, presztízsadó, bár házvezetőnői, érzelmes, bár unalmas életet nyújtott. A középosztálybeliek zöme sokáig elfogadta ezt a nőideált a viktoriánus viselkedéskódex és a biedermeier álszemérem korában - egészen a fin de siècle érték- és ízlésváltásá-

nak eljövételéig. Aztán megindult és ellenállhatatlanul terjedt, terebélyesedett a *polgári nőházadás*.

A lázadás egyik alapformáját *ibsen*-nek nevezhetjük, hiszen a *Nóra* évtizedeken át vitatéma, irodalmi és köznapi mintakép maradt. A *Nóra*-típus képlete voltaképpen egyszerű: „*meg kell próbálnom, hogy ember legyek*”, mondja, amikor elhagyja a biztonságos, talán meghitt „babaházat”. *Nóra* azonban nem szakítható ki az ibseni oeuvre kontextusából. Utána Hedda Gabler, A tenger asszonya, Solness, Borkman következnek: elhibázott életek, elszalasztott alkalmak, elvetélt vágyak tragédiái.

Egyszerűbb, de politikusabb típus volt a *feminista*. A századvégen a középosztály fiataljaiból elemi erővel tört fel a tanulás, a háziangyalságot meghaladó hivatás, a munka utáni vágy, amely csakhamar követeléssé keményedett és mozgalmommá szerveződött, akárcsak a politikai egyenjóságért küzdő szüfrazsetteké. Még köznapiabb és praktikusabb - ergo hatékonyabb - volt az *öltözködési reform-mozgalom*. A kezdeményezés Amerikából indult ki a múlt század derekán - a századvégig mérsékelt sikerrel. Akkor aztán nőmozgalom, divattervezés, orvostudomány szövetkezett a krinolin, a turnúr, az alul-felül zárt, szoros, füllesztő, többkilós öltözet, mindenekelőtt a fűző ellen. A 90-es években valóságos *anticorsett* kampány tört ki, amely egy szelíd „harmincéves háborúban” teljes győzelmet aratott. Közben a női divat is áttörte a több évszázados hagyományt: a ruha immár könnyű anyagokból készült, lazábban simult a testhez, alul a szoknya, felül az ujj megrövidült, a nyak kinyílt, a test szabadabbá vált.

Ez a reform-mozgalom szorosan kapcsolódott a természetgyógyászat, a modern testkultúra, a higiénia csillagórájához. A századvégen indult hódító útjára a levegő-fény-fürdő mozgalom, amelynek sikere negyedszázad alatt nemcsak divattá, de az életmód nélkülözhetetlen elemévé tette a fürdést, a strandot, a napozást, a szabadban üzött sportolást. Röviden: a reformruha és a testkultúra szabadá és egészségesebbé, és persze szebbé, vonzóbbá tette a testet - elsősorban a női testet. Így a reformmozgalmak kortársai, sőt szövetségesei voltak a titkolt és tiltott szexualitás felzárkózásának.

Ezen a ponton az öltözködés és a testkultúra reformja a lázadás másik,

általánosabb formájával érintkezett: a szexualitás profanizálásával, a bűnöség vallási anatómiájától való mentesítéssel. Irodalom és művészet, az egész nagyvárosi életmód a lázadók pártjára szegődött.

A nőköz hamarosan csatlakoztak a gyerekek, akik számára a családi kényszer és a polgári álomorál ugyan-csak elviselhetetlenné vált. A meggazdagodott burzsoázia második-harmadik nemzedékének legműveltebb, legérzékenyebb tagjai menekültek ebből a családi milióból s a rájuk váró foglalkozás, az üzlet, a pénzhajhászás elől. Az akkor dívó pszichoanalízis hívei ebben az ödipuszi lázadás markáns megnyilvánulását fedezték fel, amiben lehetett is valamilyes való-ságelem, hiszen az Ödipusz-komplexus, ha nem nevezték is ezen a tudós néven, legalábbis Noé óta ismeretes volt. A kapitalizmus virágkorában is akadnak széplelkű ifjak, akik ódzkodtak a „sefteléstől”, de felnövekedvén megjött az eszük, beültek az igazgatói székbe, benősültek a sarokházba, fenntartották a polgári család és morál folytonosságát. Miért éppen a századvégen tört ki belőlük az ödipuszi gyűlölet? Miért fin de siècle-jelenség ez a komplexus is?

A pszichológiánál, úgy vélem, erősebb volt akkor a társadalmi motiváció. A nagypolgárság új nemzedéke - többségük egyetemet végzett, humán műveltségű ifjú - nem maradt érzéketlen a szocializmus eszméi vagy a konzervatív antikapitalizmus érvei iránt, annál is kevésbé, mert a bírálatok és indulatok jogosságát belülről, saját traumáik szülte empátiával élték át. A szecessziós értelmiség menekülő, igazságkereső lázadása ütközött bennük a nagypolgári státusz nyűgével, s a konfliktust vagy a státusz feladásával, vagy a bőkezű mecénatúra engesztelő áldozatával igyekeztek feloldani. Ezt az erkölcsi konfliktust színezte - igaz, sötét tónussal - a parvenü zsidó nagypolgárság fiainak feltűnően gyakori disszidálása. Elég itt a német George Simmelt, a filozófust, Carl Sternheimet, az író, Fritz Mauthnert, a nyelvészt, vagy az osztrák Karl Kraust, Ludwig Wittgensteint, a *Junges Wien* köréből Arthur Schnitzlert, Felix Saltent, Stefan Zweiget. Prágából Franz Kafkát, Budapestről Hatvani Lajost, Lukács Györgyöt említenünk. A számos példa ellenére, ne tekintsük a generációs lázadást valaminő exkluzív zsidó jelenségnek. Magával ragadta az a keresztény

nagypolgárság olyan kiválóságait is, Mint Thomas és Heinrich Mann, Friedrich Alfred Krupp, August Thyssen.

A világ megváltozása

Bármennyire mehökkentőnek hangzik is ez főként humán értelmiségiek fülének, a századvég világképének megváltozásában nem az irodalom és a művészet, hanem a tudomány játszotta a főszerepet. Hadd emeljünk ki itt csupán két területet, a fizikát és a pszichológiát. A múlt század második felének meglepő felfedezései, elsősorban az elektromágnesesség és a termodinamika területén, zavarbaejtő kérdések elé állították a kor jeles fizikusait. A klasszikus fizika newtoni törvényei alapján nem lehetett megmagyarázni az elektromágnesesség jelenségeit, a fény sebességének állandóságát, az atomnál kisebb részecskék létezését, mozgását. A kutatók Maxwelltől és Herztől Michelsonig és Lorentzig sejtették, amit elsőnek Ernst Mach fejtett ki, hogy a Newton által feltételezett mozdulatlan éter s a hozzá viszonyított abszolút tér és idő tarthatatlan fizikai fogalmak. Végül, mint ismeretes, Einstein adott matematikailag is bizonyított magyarázatot arra, hogy a tér és idő csak meghatározott viszonyítási rendszerben érvényesek. Relativitáselmélete szerint a tér nem más, mint a *mozgó testek elektromágneses mezeje, vagyis a tér és az idő egyazon mozgás egylényegű jelensége*, amint az anyag és az energia is egymással felcserélhetők és egylényegűek.

Ha ehhez hozzávesszük a radioaktív sugárzás felfedezését, alkalmazását és teóriáját, az elektronok felfedezését és a kvantumelméletet, akkor bátran állíthatjuk, hogy a századforduló idején született *új fizikai világkép* éppolyan minőségi változást hozott, mint a newtoni fizika, de hatása az emberiség sorsára jóval felülmulta amazét. Ha ez a világkép erősen befolyásolta a fin de siècle relativáló szkepticizmusát - ami bizonyosnak mondható -, akkor a századvég innovatív kétkedése viszont Einsteint ösztönözte arra, hogy a fizika axiomatikus kérdéseiben az ismeretelméleti alapokat is kritikusan felülvizsgálja.

Amint a fizika az elektromágnesesség magyarázatával, a pszichológia a kor misztikus betegségének a hisztériának a vizsgálatával alkotott merőben újat. A lélektan sokáig a filozófia

egyik mellékága volt. Mostoha helyzetéből az orvostudomány, főként a pszichiátria szabadította ki. Charcot párizsi iskolája már hipnóvizist, beszélgetést is alkalmazott a lelki sérülések gyógyítására. A tudatos és tudattalan lelki folyamatok működését, teóriáját és terápiáját Sigmund Freud és tanítványai dolgozták ki a századvégi Bécsben. A freudi mélypszichológia felfedezései és módszerei eléggé mehökkentőek, vitatottak és népszerűsítették ahhoz, hogy leírásukat itt mellőzhessük. Még csak a freudizmus tudományos relevanciájának polémiájába sem kukkantunk bele. Témánk szempontjából az a fontos, hogy a Freud által vázolt személyiségstruktúra, az egészséges és a beteg idegrendszer működési szabályai *új pszichológiai emberkép* alapjait vetették meg, és ezt egy eredeti, kulturális antropológiai fejlődésben ágyazták. Talán nem szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy a világirodalom és Freud, illetve Freud és a 20. század irodalma egymással szoros társszerzői viszonyban voltak.

Fizika és filozófia egymástól távol-első tájak. Kételemek támadhatnak afelelől, hogy hatottak-e egymásra. A sors kegye vagy szeszélye, hogy éppen a századvégen akadt egy jeles fizikus, aki nem mellékesen és nem amatőr módon filozófiával és pszichológiával is foglalkozott: Ernst Mach. Nevét a newtoni fizika kritikája kapcsán már említettük. Mach utóbb nemcsak az abszolút idő és tér, hanem a világ, a tárgyak objektív létezését is kétségbe vonta. *Az érzetek analízise* című munkájában a tárgyakat - magát az észlelő személyt, az én-t is - érzetek komplexumának mutatta be. Mach fenomenológiája mind az értékalkotó lelket, mind az anyagot absztrakciónak tekintette. Nem volt tehát sem idealista, sem materialista, hanem a tárgyak és az érzetek, a világ és az észlelő viszonyát s az ebből adódó funkcionális összefüggéseket tekintette meghatározónak. Ennek a relativizmusnak és az „impreszionista” ismeretelméletnek óriási hatása volt a századvég európai, főként osztrák és cseh íróira, művészeire.

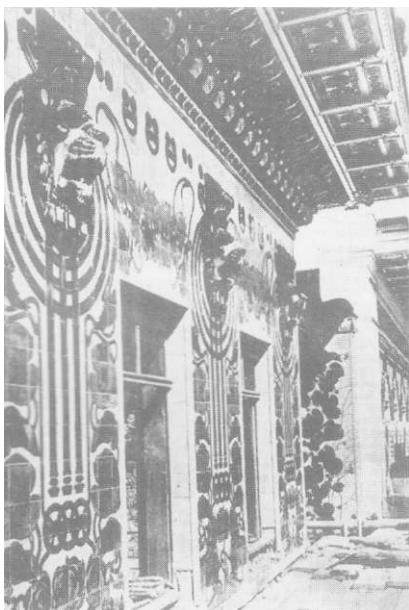
A szecesszió művészete

A századvég újító szelleme és a historizmus illetve a naturalizmus hagyományos ízlése között elkerülhetetlen volt a konfrontáció és a szakítás. Angliában ez már a század máso-

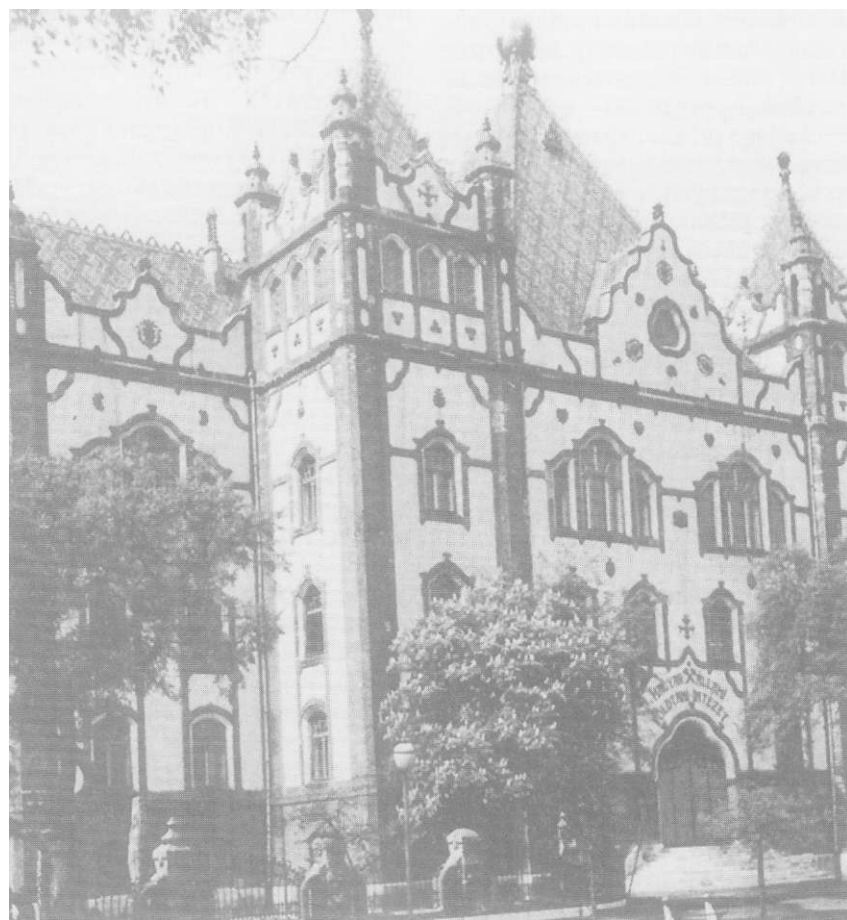
dik felének kezdetén, a preraffaeliták fellépésekor megkezdődött, Belgiumban, Franciaországban a 80-as években következett be. Ezt követte 1892-ben a berlini és a müncheni, 1897-ben a bécsi művészi „kivonulás”. Az építészetben a régmúlt korokat idéző „stílusarchitektúra”, a festészetben az avult akadémizmus és a divatos impresszionizmus, az irodalomban a naturalizmus ellen fordult a lázadás. A szecesszió a szépet a használhatóval, az esztétikumot a mélyvalósággal, a valóságot a fantáziával társította. Ar-

A bécsi takarékpénztár épülete

Otto Wagner: A Majolika ház részlete Bécsben

tem impenedere vitae - hirdette: a művészetnek a mindennapi életben kell otthon találnia, nemcsak a templomban és a múzeumban. „Nem lehet, hogy igazi erkölcs, boldogság és művészet virágozzék ott, ahol a városok (...) mint borzalmas fekélyek borítják el az ország testét és eleméztik azt” - figyelmeztetett a preraffaeliták mestere. John Ruskin. „Ha újra fel akarjuk lelteni elveszett érzékünket (...) az erőteljes és szilárd formák és az ésszerű konstrukciók iránt, ott kell keresnünk őket, ahova a »szépművészetek« nem tudnak behatolni”, ahol a művészi szándék a hasznosság felé fordul: az otthonunkban - írta az új

Lechner Ödön: A budapesti Földtani Intézet

lakáskultúra úttörője, van de Velde. „Mi nem ismerünk különbséget a »magas művészet« és a »tömegművészet« között, a gazdagoknak szóló és a szegényeknek szóló művészet között. A művészet közkinccs (...) az intelligens nép szükségyszerű életmegnyilvánulása” - hirdette a bécsi secesszió első felhívása.

A szakítás látványos gesztusán és az újítás közös programján túl azonban nagy különbségek voltak az egyes régiók, országok, az egyes művészeti ágak között. Ami a témát és a formát, az élet- és a halálközelséget illeti, a célok és az utak szögesen eltértek egymástól. Habár az építészet is, a festészet is a secesszióból indult ki, az előbbi csakhamar az egyszerű, geometrikus formát, a dísztelen, sima homlokzatot, a napfényes, tiszta lakásokat realizáló modern építészethez, a

tölemeit. Látványos stílusjegyét azonban a lázadó művészek fantáziájától kapta a secesszió: a szabálytalan tömegelrendezést, a geometrikus vagy folyondáros-virágos ornamentikáját. A secessziós építészek új szentháromságot imádtak: *az anyag, a szerkezet és a forma egységét.*

A secessziós építészet meglepő gyorsasággal gyökerezett meg - és nem exotikus ritkaságként - a Monarchiában. A siker fő oka maga a kor volt, a századvég, amely kiválasztotta és kitaszította a kihulló-kivonuló értelmiség tömegét, s amely bővelkedett kiváló tehetségekben. A legjelentősebb bécsi mester Otto Wagner. Az ő iskolájából került ki Josef Hoffman, Josef Maria Olbrich, a prágai Jan Kotera, a budapesti Lechner Ödön. A historizmus meghaladását ő nem az idealizált középkori város kisközössé-

gos-indás, az aranyozott, a geometrikusan elrendezett ornamentikát, s végtére megtalálta a funkcionális belső térképzés és az esztétikus formaadás, az architektónikus elemek és köznap használati tárgyak, kilincsek, kályhák, ablakok harmóniáját.

Wagnerben és híveiben élt egy új, egységes stílus és a totális műalkotás (*Gesamtkunstwerk*) megteremtésének vágya. Nemcsak festőkkel, szobrászokkal, hanem iparművészekkel, a *Wiener Werkstätte* bútortervezőivel, üveg-, textiltervezőivel, ötvöseivel is szorosan együtt dolgoztak. Igaz, a lakberendezés, a váza, a tapéta, az ékszer, a mindennapi élet műtárgyai csak a gazdagok számára voltak elérhetőek, de a secesszió építészete, otthonkultúrája még egyszer, utoljára, egységes stílust teremtett, szépet, lakhatót, viselhető - és elviselhető.

A secesszió közép-európai sikerének titka nagyrészt abban rejlett, hogy semmilyen történelmi szabály nem kötötte, szabad és nyitott volt a lokális és a nemzeti variációk előtt. Erre vártak évtizedek óta a legjelesebb magyar (és lengyel, orosz) építészek. „Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz” - idézte Széchenyi szellemét a magyar secesszió mestere, Lechner Ödön. Végre egy kialakulatlan, formát kereső stílus, amely nem gögős idegen, hanem vendégszerető barátja a népművészetnek! Ha csak a pesti Postatakarékpénztár kerámia tetőzetét, a bikafejes díszeket, a hullámszópartázatot, a népi szöttekből átültetett, tulipános virágmintákat vagy a Földtani Intézet elegáns térképzését, különleges házformájú ablakait, díszítőlemeit nézzük, a bécsitől eltérő, de eredeti és művészi variációt ismerhetünk meg. Egyesek a népművészet adaptálásában túlméntek Lechneren: az erdélyi parasztház szerkezeti elemeit is megkísérelték a századelő nagyvárosi épületeibe átültetni. Speciális esetekben, művészviláknál, iskoláknál, állatkertben ez sikerülhetett is olyan művészeknek, mint Kós Károly, Thoroczkai Wigand Ede, György Dénes vagy Zrumeckzy Dezső, de egészében az archaikus parasztház nem bírta el a léptéknövekedés és a városképi diszharmónia súlyát.

A magyar secesszióban csodálatra méltó, hogy nem ragadt meg a fővárosban, nagypolgári és állami reprezentációs szinten, hanem egy röpké évtized alatt elterjedt az országban, Máramaroszigettől Szegedig, Marosvásárhelyig. Márkus Géza Cifrapalotája, Lech-

A Komor Marcell és Jakob Dezső tervezte nagyvárad Fekete Sas Szálloda

festészet viszont az avantgárd formabontó izmusaihoz jutott el.

A secessziós építészetben három nagyon különböző áramlat találkozott össze. A korábban lenézett mesterség, a mérnök-építészet hozta az új anyagokat - vasat, betont, üveget - és velük a bravúros megoldások nem is álmodott lehetőségét. Az angol preraphaeliták alkották meg a modern családi ház (*cottage house*) modelljét: a lakás funkcionális célszerűségét szolgáló szerkezetet, s ennek rendelték alá a külső térképzést, a homlokzat hagyományos szimmetriáját, klasszikus épí-

gi meghittségéhez való visszatérésben, hanem a visszafordíthatatlan urbanizációhoz és a rohamos technikai civilizációhoz való innovatív alkalmazkodásban látta. „A modern alkotásoknak meg kell felelniök az új anyagnak és a jelen követelményeinek. A mi jobb, demokratikus, öntudatos, ideális lényünk és a kolosszális technikai és tudományos vívmányokat kell kifejezniök” - írta építészeti kézikönyvében. A mai ember legfőbb követelése pedig a komfort és a higiénia, a lehető legnagyobb kényelem és tisztaság. „Minden építészeti forma a szerkezetből keletkezett”, s ha új anyagok sajátosságaihoz alkalmazkodva a szerkezet megváltozik, akkor ebből „szükségképpen új megformálás és lassacskán új stílus keletkezik”. Wagner Bécsben végigkísérletezte a virá-

Amint a bécsi mesterek, úgy a Lechner-iskola fiatal építészei is eljuttattak a szecessziós túlburjánzás egyszerűsítéséhez, a funkció és a forma harmóniájához, olyan diszkrét, stilizált ornamentikához, amely egyúttal a homlokzati tagolás funkcióját is betöltötte. Lajta Béla Rózsavölgyi üzlet-háza, Vas utcai iskolája, Szeretetháza a premodern építészethez való organikus átmenet esztétikus emléke. És emlékeztetője. Ami utána jött, a hi-

Ady Endre

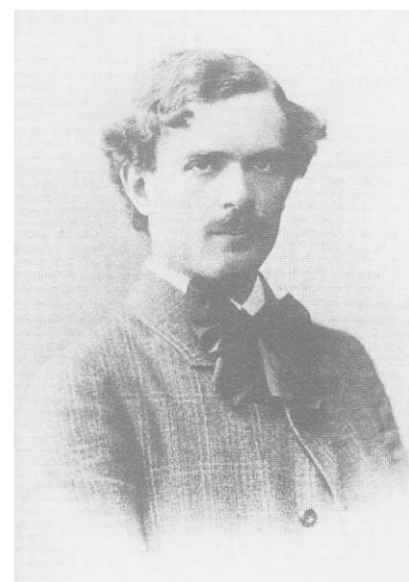
Bródy Sándor

Krúdy Gyula

Bartók Béla

Kodály Zoltán

ner és Pártos városházája Kecskemé-
ten, Komor Marcell és Jakab Dezső
kultúrpalotája Marosvásárhelyen, ket-
tejük városházája és zsinagógája Sza-
badkán, Kós Károly református temp-

loma Kolozsvárott tanúsítja, hogy léte-
zett egykoron egy dunatáji szecesszió,
amely a népművészettel dekorálva na-
gyon eredeti és magas színvonalú regi-
onális variációt teremtett.

valkodó neobarokk villák magyarab-
bak, modernebbek voltak? A valóban
modern Bauhaus tömbökre redukált,
dísztelen sorházai otthonosabbak?

A festészet útja viszont meredeken

eltért a társadalmi igény és az életmód javítása felé haladó építészetétől. Amíg a századvégen az építés udvaronc várostervező közéleti szereplővé vált, a festő elhagyta az udvart, a szalont, a várost is: a vidéki - vagy tahiti - magányba menekült. A szecesszió a festészetben is a prerafaelitákhoz (Rossetti, Burne-Jones) és

art nouveau - nem volt vadonatúj: festőit az esztétikum és a misztikum, az erotika és a halál - s a hozzájuk kapcsolt elemi szimbólumok és az elbűvölő dekoráció ragadták meg. A bécsi szecesszió alapítója, Gustav Klimt képén a meztelen igazság (*nuda veritas*) szép női akt alakjában jelenik meg. Festményein, főként grafi-

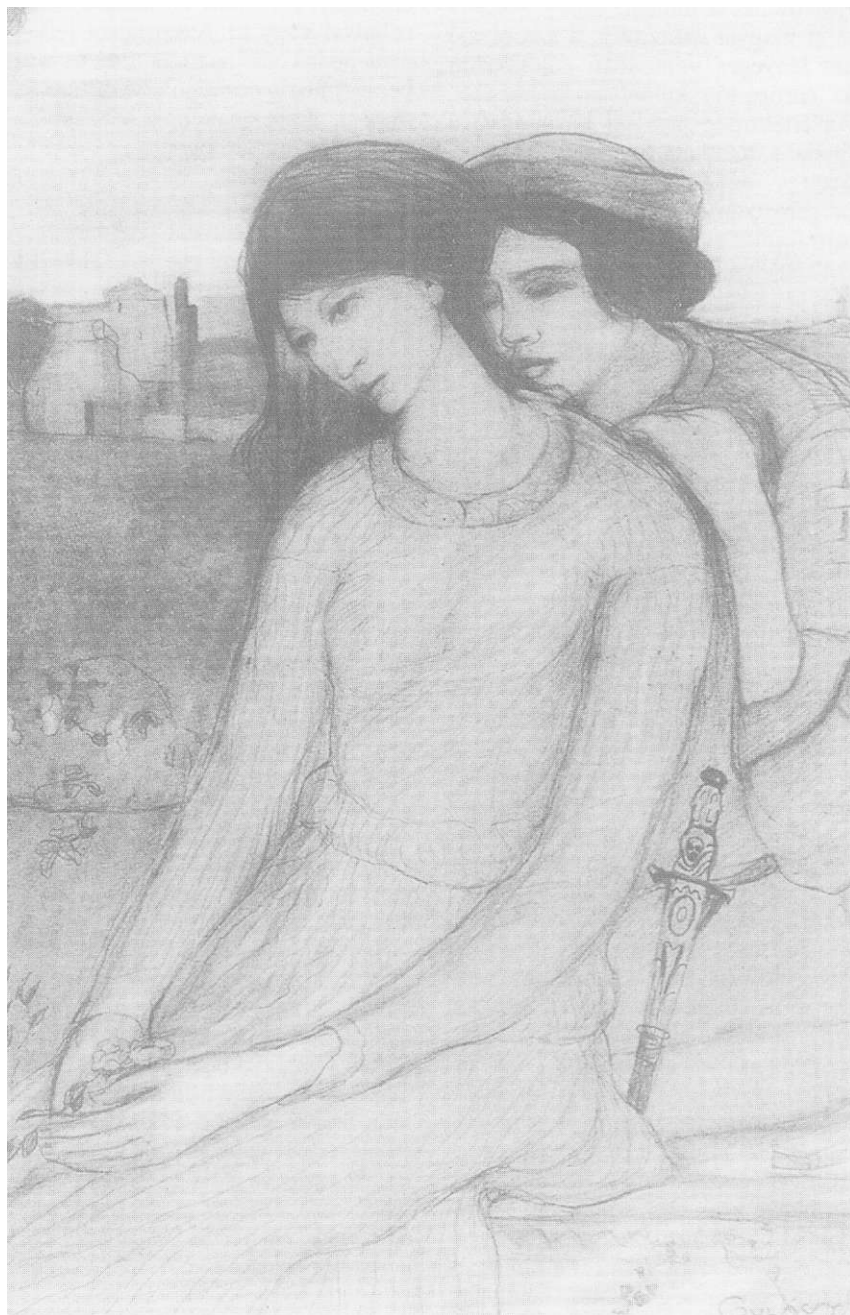
Schopenhauertól az emberélet reménytelen körforgásának gondolatát tanulta el. A termékenység és a veszendőség, a meghalás és a születés örök körforgását pedig Érosz és Thanatosz mozgatja. Így, ami az emberiség számára a természet törvénye, az az egyének a vég lesújtó tudata. Ez ellen csak a szerelem nyújtja az időtlenség pillanatnyi vigaszát. Innen Érosztiszta esztétikuma és a halál jelenléte, innen az ambivalens halálerotika Klimt jelentősebb alkotásain, a Judit-Salome ábrázolásokon, és főként a bécsi egyetem által rendelt, de soha el nem fogadott freskóin.

Klimt másik fin de siècle témája az álom-fantázia-valóság egymásba mosódása. Ébrenlét és álom, képzelet és valóság még kompozíció, színek és kontúrok által sem válik szét. A képei (még tájképei is) egysíkúak, hiányzik mögülrük a perspektivikus mélység, amit még hangsúlyosabbá tesz a dekoráció túlaradó bősége. A művész ezzel az ikonszerűséggel is a filozófiai gondolat és a festői kompozíció szimbolikus összefüggését kívánta kifejezni.

A bécsi szecesszió egy rövid évtizedig virult, aztán az iparművészetbe szorult vissza; a festészetben keményebb-komorabb fiatal nemzedék vezette át az avantgárdba. Egon Schiele, Oskar Kokoschka és társaik lerombolták a szépségkultuszt, a szépítő álom helyett a meztelen valóság csúfságát, a halálerotika brutalitását, a lélek kínszenvedéseit mutatták fel. De ez már nem a századvég, hanem a 20. század balsejtelmekkel teli művészete volt.

Megkésett századvég

A budapesti századvég és szecesszió kissé sajátosan alakult: az időbeli és gondolati megkésetttség miatt szakaszosan tagolódott. A szellemi századvég kibontakozásakor nálunk még az adomázó nemesi irodalmi ízlés, a hősi múltat idéző történelmi festészet és a nemzeti romantika dallamvilága uralkodott. Ebben a kulturális környezetben egy új, nagyvárosi folyóirat, *A Hét* megjelenése 1890-ben valósággal szecesszionak számított. Íróinak zöme már polgár volt, vagy elpolgárosodott, elszakadt a múlttól, meglátta a nagyváros árnyait, nyomorát is, de dekadenciáról, magányról, szerelemről, halálról annyit tudott, amennyit Aranytól, Ibsentől, legfeljebb Zolától és Maupassant-tól ellesett.

Gulácsy Lajos: Paolo és Francesca

a szimbolistákhoz (Gustave Moreau) nyúlt vissza, akiktől a témákat és a festőiség eszközeit készen kapta. Ennyiben tehát a szecesszió - mint

kai tanulmányain, való igaz, meztelen erotika vonul végig, amely gyakran a pornográfia határait súrolja. Csak-hogy az erotika nála nem öncél, hanem átélt filozófia, éspedig egy mélyen pesszimista gondolat hordozója. Klimt a hozzá mentálisan is közelálló

Szeccszió volt aztán Hollósy Si-
monnak és tanítványainak elvonulása
Nagybányára, 1896-ban. Valóságos
elszakadás az akadémiáktól, plein
air, fényt tanulmányok, impresszionista
kezdemények, de még inkább a festői
táj és a festőközösség vonzotta a
nagybányaiakat, amint utóbb a szol-
nokokat, a gödöllőieket, és nem a
Kertbe, a metafizikus magányba való
elzárkózás kényszere. Vaszary, Rippl-
Rónai vagy Csók István egy-egy ké-
pén ugyan felcsillantak a szeccszió
színei, díszei - szokták is őket a sze-
ccszió úttörőinek nevezni - de ezek
inkább formai jegyek, nem tartalmi
elemek voltak. Ami az öntudatosan
szeccsziói gödöllői iskolára is érvé-
nyes.

A megkésett századvég nálunk va-
lamikor az új század első évtizedének
középe táján jelentkezett, akkor vi-
szont vulkanikus erővel. Ha nevek-
hez, csoportokhoz lehet kötni egy for-
radalmi megújítást, akkor Adyhoz
és a Nyugathoz, Krúdyhoz, Gulácsy-
hoz és Bartókhoz kötném a magyar
művészeti korfordulót. Ady helye vi-
tathatatlan. Nemcsak ő sorolta magát
ebbe a táborba, mondván, hogy „*az
én secessióm a haladás harca a vas-
kalap ellen*”, hanem a versekbe zárt
vagyódása a messzeség, Párizs, vad
és szent szerelmek, mámor, Isten és
halál után. az Élet után, amely futva
menekült előle. Krúdy helye éppilyen
vitathatatlan. Ő is maga jelölte ki he-
lyét a magyar glóbuszon: Szindbád
volt, aki tengerek híján „*a múlt holt
vizein kalandozott*”, színpompás
álomvilágban, amely valóságos volt,
mint az óbudai kiskocsmák világa, s
amelyben nemcsak a jelen oldódott
keserédes kalanddá, hanem a jövő is
megszűnt szép reményeivel, utópiá-
ival, üdvözlésével együtt. Bartóknak
sem kellett külön „felvételiznie”, már
a *Kékszakállival* és a *Mandarinnal*
zenei újítók klubjának dísztagja lett.

Néhány szót azonban ejtenünk kell
Gulácsy Lajosról, aki alighanem a
legvérbelibb magyar szeccsziói volt;
lecsúszott dzsentri, őseitől csak álmo-
kat, adósságot és elmebajt örökölt.
Nem kastélyban élt, hanem a nyolca-
dik kerületben, egy Rigó utcai kétszo-
básban. Kora társadalmából nem kel-
lett kivonulnia, mert sohasem élt be-
ne: született kívülálló volt. És szüle-
tett festő. Lehetett volna a magyar
Gabriele Dante Rosetti, ha ötven év-
vel korábban születik. 1882-ben szü-
letett, akkor, amikor Rosetti meghall.
Talán az ő lelke költözött belé. Hi-
szen egész életében Itáliába vágó-

dott. Dante Firenzéjébe. Quattrocento
színek, szomorú szerelmek. Francesca
és Paolo, szüzi eksztázisok, hervadt
rózsák és asszonyok. Finom pasztell-
árnyalatok, bánatos emberek, sosem-
volt tájak, kertek, varázslóké, bohóco-
ké. Maga is dandyt játszott, különkö-
dött, bohóckodott. Bolondosan élt,
bolondokházában halt meg. A boldo-
gok országa, *Na Conxypan* első kirá-
lya volt. És az utolsó.

A magyar századvég, a szeccszió
két lényeges vonásában különbözött
az európaiktól, különösen a bécsitől.
Az értelmiség java fél lábbal még a
feudális múltban toporgott, hát sür-
gette s fogyasztó hittel is várta a
polgárosodást. Szorongatottságában
sem fordult el a társadalomtól, kiátko-
zottságában sem a nemzetől.

A századvég értelmisége

Végigpásztázva a századvég kert-
jein és műhelyein, állandóan abba a
különös jelenségbe ütköztünk, hogy a
hangsúlyozott enverváltságból és a
büszkeséggel hordott neurózisból,
egyszóval a *dekadenciából* életerős,
korszakalkotó kultúra született. Mi
több: a *dekadens*, fin de siècle életér-
zés együttélt, szoros szimbiózisban, a
belle époque gondtalan, habzó
életvágáival, amelyből nem szégyellt
jócskán meríteni. Akkor hát kik, me-
lyik rétegek találták ki és terjesztették
a századvége-világvége hangulatot?
A fenti fejtegetésekben benne rejlik a
válasz, csak ki kell hámozni a lé-
nyegét: *az alkotó humán értelmiség*.
Ez a réteg persze sokféle bölcsőből
került - vagy esett? - ki. Angliában,
ha hihetünk Wilde-nek, főként a
funkciótlanná vált, lézengő arisztok-
ráciából, Franciaországban írókból,
művészekből, műkedvelőkből, akik
megundorodtak a harmadik köztársá-
ságnak az elsőtől messzefajzott erköl-
cseitől. Németországban és Ausztriá-
ban a *Bildungsbürgertumból* - ma-
gyarítsuk a szót humán értelmiségnek
-, amely presztízs és pozíció szem-
pontjából deklasszálódott. A 19. szá-
zad elején e réteg gerincét a diplomás
szabad értelmiség alkotta, amelynek
nagy szerepe volt a nemzeti egyesí-
tésben, a modernizálásban és a csá-
szárság, illetve a magyarokkal kie-
gyezett osztrák birodalom polgároso-
dásában. A gyors modernizálás azon-
ban mélyreható strukturális változaso-
kat hozott az értelmiségi középréte-
gekben. Kialakult, illetve a régi joze-
finista hivatalnokszággal bővült a mo-

dern igazgatási bürokrácia, amely ha-
talmi funkciókhoz jutott. Együttal fel-
nőtt, megszaporodott a műszaki érte-
lmiség, amely nagy kompetenciával
irányította a gazdaságot. Mellettük a
Bildungsbürgertum lehanyatlott, ki-
szorult a vezetésből, még kulturális
téren is. Ha lojális alattvaló maradt,
akkor megőrizhette rangjának és jö-
vedelmének maradékát. Am ha nem
azonosult a vilmosi birodalom hódító
céljaival vagy az Ausztriában fellob-
bant német nacionalizmussal és a li-
beralizmust szétrágó antiszemitiz-
mussal, akkor végképp a peremre ke-
rült, *marginalizálódott*.

És mi történt Magyarországon?
Hova lett a befolyásos megyei tisztvi-
selőgárda és a nemesi értelmiség? A
két tartópillér, a megye és a földbirtok
megroggyanása nyomán túlnyomó ré-
szük hivatalba kényszerült, az állam
szolgája lett, és ebben a minőségében
tagozódott be az etatista nemzeti bü-
rokráciába. Más részük diplomás pá-
lyára került, ügyvédire, mérnökre, és
az úri középosztályban találta meg a
rangjához illő helyet. Egy értékes rész
azonban író, újságíró, tanár, művész,
színész, zenész lett, vagyis humán ér-
telmségi, és ebben a társaságban el-
vegyült a felemelkedő polgári - gyak-
ran friss asszimiláns - értelmiséggel.
Ha volt mersze függetlennedni a nagy-
birtokos-nagyitőkés *Establishment*-től,
a hatvanhetes kormánypárttól is, a
negyvennyolcas „közjogi” ellenzék-
től is, és ha a radikálisokkal vagy netán a
szocialistákkal rokonszenvezett, vagy
- vesztére - semmivel sem azonosult,
akkor menthetetlenül kihullott az Es-
tablishmentből: elmagányosodott,
marginalizálódott.

Igaz, a századforduló magyar érte-
lmisége a peremhelyzetben is fennma-
radt, a műhelyt sem hagyta el, sőt a
háború előtti évtizedben - Bécsből el-
térően - aktívan bekapcsolódott a po-
litikába, és megkísérelte, még egy-
szer, összekapcsolni a társadalom fel-
emelését a nemzet megújításával.
Ámde ezzel az aktív szellemi részvé-
tellel már átlépett a 20. századba,
amelynek leselkedő veszélyeit elég
korán felismerte.

*

Ismét századvéghez közeledünk.
Egy nehéz század nehéz végéhez. Am
nincs új, vagy felújult fin de siècle
hangulat, újat várás, sem életerős,
sem *dekadens*. Befejezésül illik ide a
kérdés: *miért nincs manapság fin de
siècle?*

A SOKNYELVŰ BALASSI BÁLINT

Balassi Bálint az első igazán jelentős magyar költő, pontosabban az első magyar földön született költő, aki mesterien ír anyanyelvén. Előtte is született már híres poéta ezen a tájon, „nevében” az ország, ahonnan származik: Janus Pannonius. De Janus írói nyelve a latin, s maga is tipikusan humanista költő - a latinitás nemzetfelettivé teszi, s el tudjuk képzelni róla, hogy legalább annyira otthon van Ferrarában vagy Velencében, mint Budán vagy Váradon. Balassi szerepe kettős. Egyrészt folytatja a humanista hagyományt, Vergilius és Ovidius mellett Petrarcatól veszi verseihez a mintát, vagy más, újabb latin költőtől, Marullustól és Angerianustól. Egyik verse ezekkel a szavakkal végződik: *„Marullus poéta azt deákul írta, im én pedig magyarul, / Jó lovam mellett való füven létemben fordítanám meg deákbú...”*. Ez a lovat legelni kicsapó „füven lét” pedig már átvezet Balassi másik világába, amelyben felvállalja a vágáns katona - vitéz patrióta szerepét, hogy első énekesévé váljék a sajátos tájakból és sokféle etnikumból összeálló, sok sebből vérző hazának, Magyarországnak. Mert ő az, aki lengyelországi kibújdosása előtt versbe foglalja ezeket a sokáig visszhangzó gondolatokat: *„Ó én édes hazám, te jó Magyarországnak, / Ki kereszténységnek viseled paizsát... / Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!”*

Bár egyetemet tudomásunk szerint nem látogatott, mint főrangúak sarja, Balassi Bálint alapos nevelésben részesült. Bornemisza Péter, az első magyar drámaíró volt házitanítója; gyerekkorában Nürnbergben is tanult, s általában jól tájékozódott kora irodalmában. Ha pár emberöltővel előbb születik, talán ő is megjárja Páduát és Wittenberget, a humanizmus, illetve a reformáció alapszínhelyeit. Mivel viszont 1554-ben, a költő születése évében a török már régen hadszíntérré tette az országot (épp ebben

az évben foglalja el csellet Füleket), és mivel apja, Balassi János nem akárki (Zólyom kapitánya), Bálintot családi helyzete mintegy kötelezi, hogy Pallas mellett mindvégig Marsot is szolgálja. Viszont olyan katonai karriert sem futhat be, mint például költő-kortársa, az osztrák Christoph von Schallenberg, aki 1594-ben Esztergomnál a császári sereg dunai hajóhadának volt a parancsnoka; nem

Balassi Bálint részben családi-politikai okokból (ő a lengyel királynak szolgált, akit szemmel láthatóan többre tart a császárnál!), részben saját indulatossága miatt természetesen sohasem viszi följebb az egeri hadnagyságnál. Nem csinál karriert, de eljut a Balti-tenger partjára, s az ottani emlékképből és egy dalba kíváncsi költői látomásból állnak össze ezek a zengő sorok:

„Ó nagy kerek ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája!

Szép zölddel béborult, virágokkal újult jó illatú zöld tája!

Csudákat nevelő, gallyákat viselő nagy tenger morotvája!”

Ami különösen érdekes Balassinál, az a költő soknyelvűségéből kikevert egynyelvű lírája. Az újabb kézikönyvek szerint a „Vitézek, mi lehet...” költője nem kevesebb mint nyolc nyelven beszélt. Ezt az állítást jobb óvatosan kezelni, mert bár Balassi latinból, németből és olaszból fordított, s ezeken a nyelveken jól is tudhatott, de már az kétséges, hogy egyformán beszélt volna-e horvátul, szlovákul és lengyelül (valószínűbb, hogy csak egy szlovákos-lengyel nyelvjárást be-

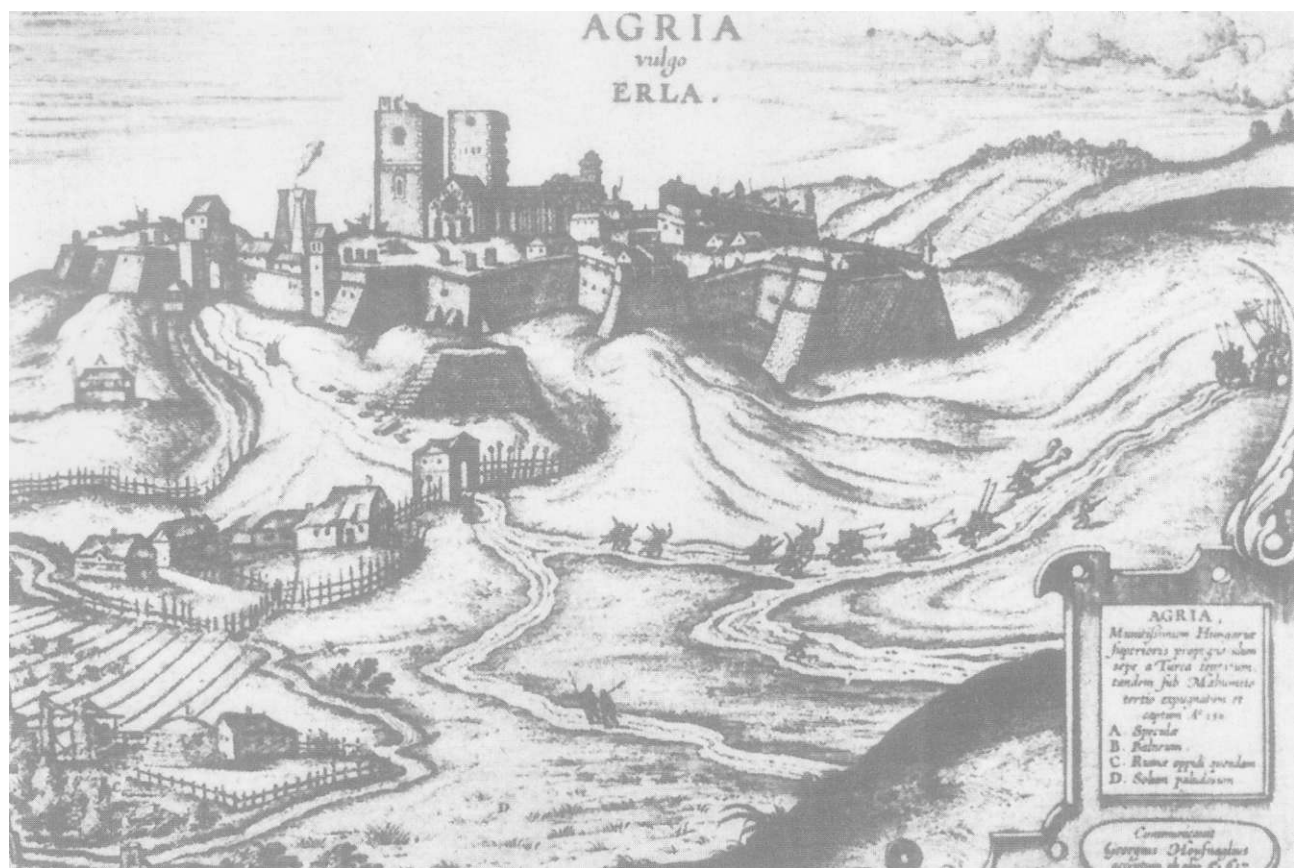
re tanulta meg a környező országok és az egyttlakó népek nyelvét, én inkább Balassi életének legfontosabb helyszíneire fordítanám a figyelmet, arra a három városra, ahonnan nem csupán levelet keltez, de utalásszerűen meg is jelenik verseiben. Egerre, Bécsre és Krakkóra gondolok.

EGER. Ezt a várat Balassi az egész korabeli magyarság szimbólumának érzi. Bár életének csak néhány esztendejét (1579-1582) tölti el e jeles végvárban, de részben ehhez a helyhez kötődik a nagy szerelme Júlia (Losonczy Anna) iránt, s nem véletlen, hogy verseiben az egri

ledicit Patriae...”-ben Balassi valószínűleg fölmagasztalja az egrieket: „Egriek! vitézek, végeknek tüköri! / Kiknek vitézségét minden föld beszél...” A versben azokra az itteni legényekre is célzást tesz, akikkel jót tett, akiket ő „tartott”. Lehet, hogy voltak köztük, akik megtanulták s énekelgették Bálint hadnagy ismert dallamokra szerzett új nótáit? Meg aztán Eger jó bortermő vidék. Bár a költő magánéletének nincsen minden részlete dokumentálva, abban biztos lehetünk, hogy Balassi a szép nőkön és a jó lovakon kívül a tüzes borokat is szerette.

BÉCS. Lehet, hogy ifjabb éveiből ismerős már Balassinak. Miután apja 1572-ben kegylmet nyer, évekig az

Eger a XVI. században

szélt), és ami a törököt meg a románt illeti, feltételezem, hogy nyelvtudása inkább csak egy-egy szöveg megértésére vagy lemásolására szorítkozott. Verseinek nótajelzései széles körű nyelvtudást jeleznek, s tudjuk, ezeket a nyelveket az akkori Magyarországon széltében-hosszában beszélték is. De ha egy Balassi-nótajelzés mondjuk szlovénul van, az még nem jelenti a nyelv ismeretét. Így ahelyett a hipotetikus kérdés helyett, hol és mennyi-

név egyértelmű lesz a vitézséggel. Jóllehet egri szolgálata idején még a vár kapitánya sem volt magyar, sem Kollonits Bertalant, sem utódját, Ungnád Dávidot (Anna férjét) nem magyar anya szülte. Viszont híres védelme óta (és amióta Tinódi több ízben megverselte) az egri várnak legendás híre volt, s nem Adam Czahrowski, a lengyel katonaköltő az egyetlen, aki büszke rá, hogy idegen létére Egerben szolgált. A „Va-

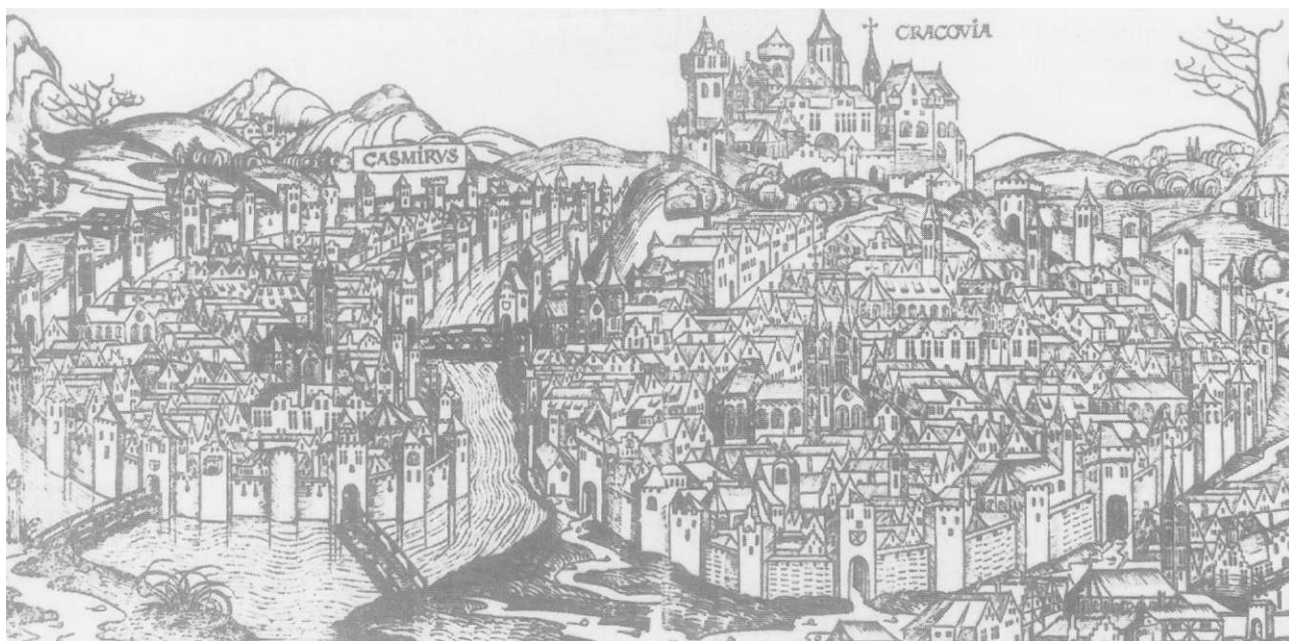
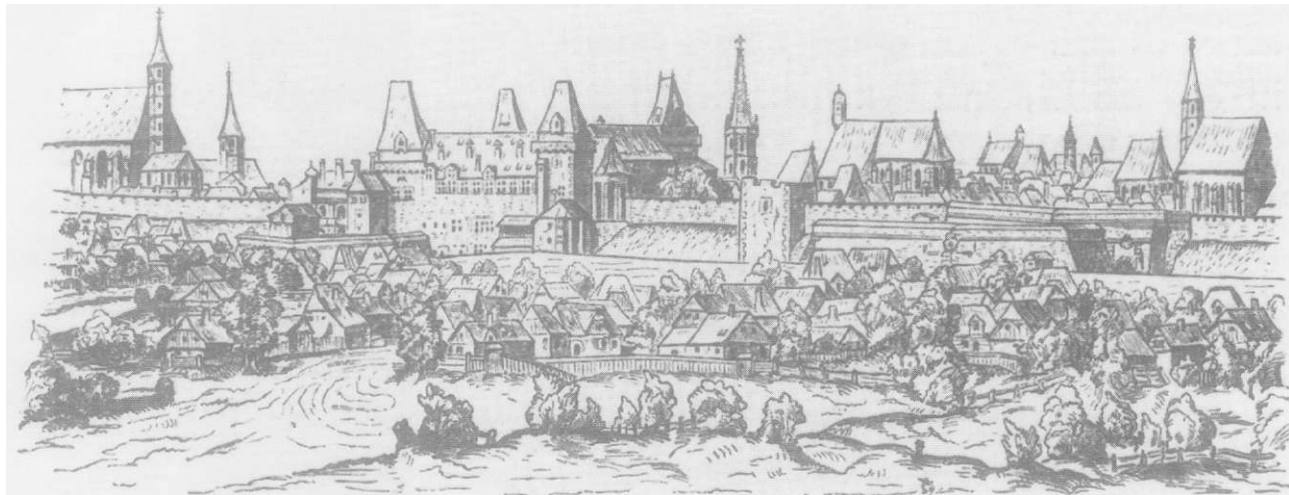
udvarban kell tartózkodnia. Hogy Bálint hol van 1572 és 1575 között, nemigen tudjuk: Bécsben talán csak ritkán, mert az itteni magyar hivatalnokok és humanisták közül bizonyíthatóan egyedül Istvánffy-t ismeri. Viszont elveszett pásztordramájának kéziratát egy a Nationalbibliothekben őrzött kódexből kerül elő 1958-ban. És alighanem itt ismerkedett meg a német nyelvű vágás és szerelmi költészettel, itt hallotta először a Jacob Regnart

behízogló dallamaira írt verseket. És itt akadt össze a bizonyos szép bécsi leánnyal, Zsuzsannával, akinek „piros rózsza tündöklék orcáján”. Vers születik a szép, könnyűvérű lánnyal való találkozásról, szerelmi kalandról: költőnk a Tiefengrab utcáját idézi, amikor 1589 „sovány böjtjében” kilovagol Pozsony városából.

költő „az ő szerelmes szüleinek háborúságoknak való vigasztalására” ültetett át németből. Nem tudjuk, Balassi János kegyvesztettsége idején - amikor a Balassi család egy Krosno melletti várban húzta meg magát -

Bécs 1558-ban

háborúban. És mivel a háború egyre halasztódik, és a költő viszonylag gondtalanul, jó körülmények között él, megint hódol Cupidónak - megírja második szerelmi versciklusát, a Célia-ciklust. Jár Dembnóban, a Wesselényiek kastélyában is, de magát a ciklust alighanem Krakkóban írja meg.

S végül **KRAKKÓ**. A magyar művelődés történetében különleges szerepe van a régi lengyel koronázóvárosnak. Itt nyomtatja ki Komjáti Benedek 1533-ban Szent Pál leveleit (ez az első magyar nyelvű nyomtatvány), s itt adja ki később világhírnévé Benczédi Székely István. Az előzmények ismeretében nem véletlen, hogy éppen itt lát napvilágot 1572-ben Balassi első műve, a Bock Mihály-féle *Füves kertecske* fordítása, amit az ifjú

Krakkó a XV. században

járt-e Bálint Krakkóban, ám hat évről, Báthori István királlyá koronázása idején ő is ott lovagolt az erdélyiek dízscsapatában. De Krakkó igazából csak 1589-90-ben lesz fontos színhely Balassi életének - amikor Wesselényi Ferenc és Báthori András bíboros hívására érkezik ide, hogy részt vegyen a küszöbön álló lengyel-török

A Célia-ciklusról (amit legjobb tudomásunk szerint a „második Anna”, Wesselényiné Szárkándi Anna ihletett) már számos kitűnő elemzés született olyan kutatók tollából, mint Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor, Horváth Iván és Komlószi Tibor. Ezekben a versekben a későreneszansz konvencióiból, amelyen belül Balassi teljes bizalommal mozgott, kitapintható a váltás egy izgatottabb, vibrálóbb, színesebb stílusra, amit

„manierizmus” néven szoktunk jelölni, s ami már átmenet a barokkhoz. Ízelítőül idézzünk pár sort a „*Mely csuda gyötirelem...*” kezdetű Célia-versből:

„Mint egy kristálykövet soha el nem törhet, noha éget verőfény,

Úgy az én szívemet, noha vall gyötrelmet, el nem rontja tüzes kén,

Csak gyül szegény s hevül, mert szertelenül fül, mint kristál, kit süt hév szén.”

Krakkóból, ahol ez idő tájt már alig vannak magyar diákok, Balassi több levelet ír haza, Batthyány Ferencnek és saját öccsének. Ez utóbbiban dicsekszik is kicsit: jó társaságban mulat, s „*elméjének vékony törődésével*” tölti idejét - de szívesen hazamenne, ha arra érdemes kapitányságot bíznanak rá. Tegyük hozzá, hogy Krakkóban alighanem Szárkándi Anna házában lakott, a mai főtéren; ebben a házban kocsmá is volt, így könnyű megfelelni a kérdésre, Krakkóban hol töltötte szabad estéit.

Balassi Bálintot néha a nagy lengyel költőhöz, Jan Kochanowskihoz szokták hasonlítani, de kettejük háttere és alkata teljesen különböző. Kochanowski latinul is, lengyelül is verselt. Hosszú éveket töltött Páduában, s lehetett volna, ha akarja, „udvari” költő. Balassi viszont (ha a Báthori erdélyi udvarában töltött hónapokat leszámítjuk) a magyar végek költője, s még „olaszos” tájékozódása is inkább olyan, Kochanowski utáni költőkkel rokonítja, mint Jan Smolik vagy Sebastian Grabowiecki. Más kérdés, hogy Balassi szerepe a magyar lírában hasonló a Kochanowskiéhoz. Rimay János írta róla ezeket a barokkos sorokat: „*Vagy Siren, vagy Cicre, vagy magyar Amphion, / Arany írásodban nincsen penészes ón...*” - amire meglepő módon rimel a lengyel Sebastian Klonowic Jan Kochanowskit gyászoló verse 1585-ből:

„*megholt már, megholt a lengyel Orfeusz, ki jó*

lengyelem, diszed volt, s a szlovákoknak Amfión”

Május 24-én volt kerekén négyszáz éve, hogy a „magyar Amphion” utolsót lélegzett Esztergomnál. Megadott neki a halál, amit „Krisztus katonájaként” magának kívánt. Csak negyven évig élt, de amit alkotott, eltartott négy évszázadig, s kincse marad mindenkinek, aki ért a költő „honjának nyelvén”. ■

ESTI BESZÉLGE

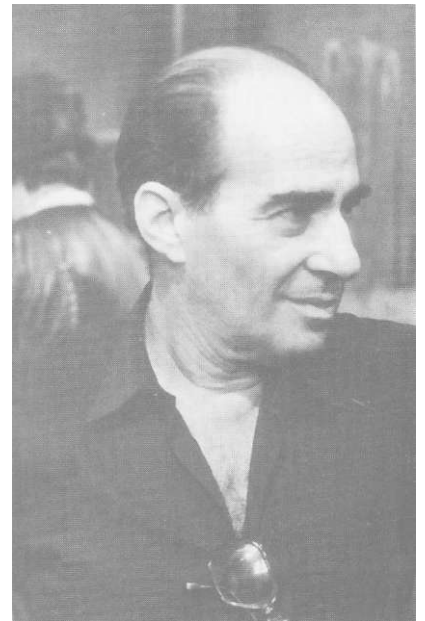
Görgey Gábor: Nagyon régóta ismerjük egymást. Gyerekkorunkban egy évre összekerültünk, aztán eltűntünk egymás szeme elől, és csak férfitörökországban kötöttünk igazán barátságot, amit megelőzött egy nálam jóval idősebb úrral kötött barátságom. Ezt az urat Horváth Zoltánnak hívták, az édesapád volt. Ő hozott össze bennünket. Családod tele van érdekes és világhírű emberekkel. Beszélj előbb apádról.

Horváth Ádám: Mire én megszülettem, a szüleim már elváltak. Gyerekkoromban csak hétvégéken találkoztam apámmal, de általa megismertem sok élő hírességet a magyar irodalomból. Például többször együtt voltunk Karinthy Friggyessel. Egyszer Karinthyval ebédtünk egy vendéglőben, és Frici bácsi azt mondta nekem: „Azt rendelsz fiam, amit akarsz.” Rendeltem valami finomat, majd fizetésnél odafordult hozzám és azt mondta: „Azt rendelsz, amit akarsz, de az apád fizeti!” Aztán apa meg én eltűntünk egymás elől 1944-ben. Mire 1945-ben újra találkoztunk, teljesen más embert ismertem meg. Egy nagy műveltségű literátortól váltam el - és 1945-ben egy szociáldemokrata politikus jelent meg előttem. Vezető a pártban, a *Népszava* szerkesztője, majd főszerkesztője.

G. G.: *Azelőtt észre sem vetted vonzalmát a politikához?*

H. Á.: Érdekes, de így volt. És egyre nagyobb rémülettel figyeltem belesüllyedését a napi politikába, eltolódását a szocdem párt balszárnya felé. Végül a Rákosiék kierőszakolta fúzió után még központi bizottsági tag is lett, míg le nem tartóztatták 1949-ben. Ki kell mondjam: ugyan megbűnhődött érte alaposan, de ő is előidézője volt annak a nagyon rossz történelmi lépésnek, hogy a szocdem párt egyesült a kommunistákkal.

G. G.: *Míg édesanyádnál egészen mást élhetél meg. Molnár Mártánál, aki Molnár Ferenc lánya volt, a költő, regényíró és Thomas Mann-fordító Sárközi György felesége, a népi írók legrangosabb folyóiratának, a Válasznak 1945 után Illyés társa-*

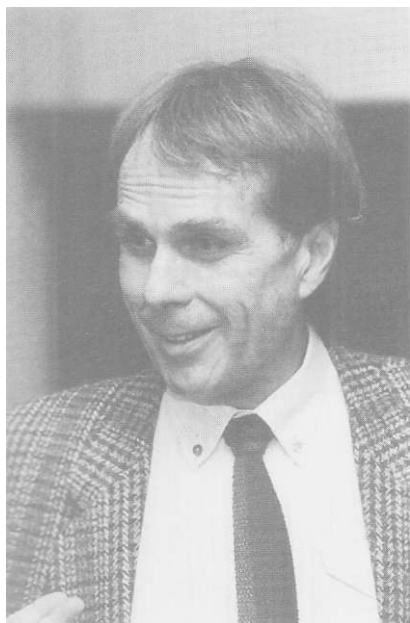

ságában újjraalapítója, finanszírozója, legendás irodalmi nagyasszony. Benned hogyan csapódott le ez a két ellentétes hatás?

H. Á.: Nagyon nehezen birkóztam meg vele. Apám például a háború utáni felelősségrevonások, a retorzió híve volt, és ennek cikkeiben is hangot adott. Tehát mondjuk egyfelől apám Németh László felelősségét hajtogatta - miközben anyám egy másik lakásból, mely egyúttal szerkesztőség is volt, Németh László fölmentéséért ügyködött. Én egyébként is a családi életemben tapasztaltam meg ezt az átkozott népi-urbános ellentétet. Anyám baráti köre az a társaság volt, melynek tagjait nem szerettem soha „népiek”-nek nevezni, mert beszükítésnek érzem, és a skála Bibó Istvántól Illyésen át Szabó Lőrincig és Sarkadi Imréig, sőt, az akkor legfiatalabbakig, Domokos Mátyásig és Lator Lászlóig terjedt. Namármost hogyan lehet ezeket a nagy műveltségű európeereket elválasztani a megannyi kiválósággal teli úgynevezett urbánusoktól? Kész elmebaj.

G. G.: *Nem beszélve arról a groteszk tényről, hogy Molnár Márta tartotta fenn a Választ, az ő anyagi bázisa pedig - tőle tudom - az emig-*

TÉS HORVÁTH ÁDÁMMAL

rációban élő Molnár Ferenc apanázsa volt. Tehát tulajdonképpen az úgynevezett népi írók legfontosabb folyóiratát a minden tekintetben hiper-urbánus Molnár Ferenc pénzelte.

H. Á.: Ilyen az élet, legalábbis a magyar élet. Illyés valahol ki is jelentette, hogy Sárköziek kötelességüknek érezték, hogy Molnár Ferenc világsikerét visszaforgassák a magyar irodalomba. Hát anyám vissza is forgatta, alaposan.

G. G.: Az a gyanúm, hogy ez a furcsa magyar szituáció, amit te családi helyzetként éltél meg már gyerekként, ez a köztességed apád és anyád ellentéteiben, valószínűleg a magja lehetett később mindenkori szellemi függetlenségednek. Kialakítottad a technológiáját.

H. Á.: Bizonyára. A gondolkodás-módom inkább anyáméra hasonlít, míg indulataimat apámtól örököltem. Aki egyébként, amikor hétévi börtön után 1956-ban szabadult, sok tekintetben megváltozott. Akkor vált a kapcsolatunk ismét zavartalanná. A hét év folyamán egyszer láttam, egyetlen beszélőn.

G. G.: Rákosi meghálálta neki, hogy segített a fiziót létrehozni.

H. Á.: Valahogy így. Akkor már a Népszava főszerkesztője volt, or-

szágyúlési képviselő, a párttisztiségeken kívül. Az volt a fantasztikus, hogy amikor régi jó barátját, Justus Pált elvitték, akkor sem tért magához, hanem azt mondta, nem érti, a Pali hogyan keveredhetett ilyen kémügyekbe. Aztán nem sokkal ezután anyámnál járt, aki azt mondta neki: Justust lecsukták, a zsebedben van egy útleveled, ülj fel a vonatra és menj innét a fenébe, te következel. Apám azt felelte, hogy ez képtelenség - és még aznap este elvitték. Hét évre. Engem nem sokkal azelőtt kidobtak az Agrártudományi Egyetemről, mert nem voltam hajlandó a Micsurin-féle biológiai képtelenségeket szajkózni. Lementem három napra kifújni magam a Balatonra, mire visszajöttem, apa bent volt az ávón.

G. G.: Amikor én 1958-ban megismertem, keményen szókimondó ember volt.

H. Á.: Nem tudom, pártügyekben mennyire volt szókimondó, de nyilván azért volt kényelmetlen Rákosiéknek, mert túl sokat tudott. És valóban sokat beszélt, ezt nem szerették.

G. G.: A sírvers-divat idején róla is járta egy rigmus, persze még életében. Hogy is hangzott?

H. Á.: „Itt nyugszol, Horváth Zoltán, a sírban is pofázol tán.”

G. G.: Imádottdiskurálni. A Központi Vezetőségben pedig, azt hiszem, nem szerettek az elvtársak diskurálni.

H. Á.: Hát ez az. Volt például egy magával hozott rossz viszonya Révai Józseffel, akivel egy iskolába járt.

G. G.: Rákosi kulturális despotájával.

H. Á.: Igen. De érdekes, én még ezt a zsarnok Révait is toleránsabbnak láttam, mint apámat akkor. Révai politikus volt, gonosz és kártékony politikus, aki azért mégis mérlegelte a súlyokat. Apám pedig végletesen elfogult ember volt. Egyszer például azt mondta nekem, hogy a Tosca egy rossz opera. Így, ex cathedra. Azt feleltem, talán inkább úgy kellene fogalmazni, hogy neked nem tetszik... Elfogult volt politikusnak is.

G. G.: Amikor később, a hatvanas években együtt láttalak benneteket,

ebből az ellentétből nem látszott semmi.

H. Á.: Mikor 56-ban kijött a börtönből, teljesen megváltozott a viszonyunk. Egyébként ennek az első találkozásunknak pokoli volt a dramaturgiája. Én Horváth Zoltán fiaként az egyetemi kirúgás után nem kaptam állást, vagont raktam, követ talicskáztam, majd 1950-ben elvittek munkaszolgálatra, akárcsak téged, úgy tudom. Aztán fölvergődtem valahogy odáig, hogy a Néphadsereg Művészegyüttesében karénekes lehettem. Apám nagyon későn, csak 1956 tavaszán szabadult. A nővéremnek telefonáltak, hogy apa kijött, én azonnal elkértem magam a próbáról, és rohantam a lakására, ahol a második feleségével élt. A honvédegyüttes egyenruhájában voltam, az a bizonyos kékbetétes sapka, tökéletesen az ÁVH uniformisa. Becsöngettem, apa nyitott ajtót, és amikor meglátta ezt az egyenruhát, rosszul lett, nem ismert meg, azt hitte, újra jönnek érte. Ez volt hét év után az első találkozásunk.

G. G.: Igazi kelet-európai történet.

H. Á.: Nagyon megrendített az arca, ahogy megrémült tőlem. Láttam, milyen rémségek történhettek vele oldabent. Mint ahogy történtek is, nagyon nagy verések, de nem szeretett beszélni ezekről a dolgokról.

G. G.: Aztán 1956 szeptemberében megint a Népszava főszerkesztője lett.

H. Á.: Igen, majd november 2-án nyílt levélben elbúcsúzott a Népszavától, leírva, hogy a forradalom győzött, ő viszont megfáradt a börtönben és nyugalomba vonul. Én akkor Kínában voltam a honvédegyüttessel.

G. G.: Nem hagyták békén a Kádár-korszakban sem.

H. Á.: Pedig átalakította magát történésszé, ami régi vágya volt. Megirt egy csomó, szerintem fontos történelmi tanulmányt, könyvet, de nem tetszett a hatalomnak mindaz, amit képviselt, persze jól ki is nyitotta a száját, úgyhogy utolsó éveiben rendőri felügyelet alatt élt, és ezt Ká-

dár gyakorlatilag akkor oldotta fel, amikor apa 1967-ben kórházba került és halálos beteg volt már.

G. G.: Igazán nem nevezhető érzelmes lénynek, mégis nagyon tudott vonzódni. Ezt abban a meglepő és megtisztelő barátságban tapasztaltam, amit tulajdonképpen ő kezdeményezett velem és feleségemmel, jóval fiatalabbakkal. És téged nagyon szeretett.

H. Á.: Börtön után nagyon meleg barátság szövődött közöttünk. Amiben nála az aggodalom is közrejátszott, hogy mindaz a hátrány, élettörés, amit részben miatta kellett átélnem, vajon korrigálható-e még. Akkor nyugodott meg valamelyest, amikor bekerültem a televízióba. Bennem pedig azért volt aggodalom, mert külsőleg határozott és dinamikus ember képét mutatta változatlanul, de belül egy lelkiileg megtört, mint később, halála után, a naplójából kiderült, lelkiismeretével igazán megbékélni nem képes ember volt. Hét év börtönnel és egy infarktussal a háta mögött: én láttam a szemében azt a riadalmat, ami egyáltalán nem passzolt hozzá.

G. G.: Talán kicsit rossz néven is vetted ezt a riadtságot, mint hozzá nem méltó állapotot?

H. Á.: Szuverén joga volt a maga életét élni. Közöm volt hozzá, hatással volt rám, azt kell hogy mondjam, ennyi évtized múltán, hogy mindeztől hálás vagyok neki is azért, hogy olyan történetnek lehettem a szereplője, melyet szolid polgári környezetben soha nem éltem volna át.

G. G.: Térjünk át édesanyádra. Sajnos, csak utolsó éveiben ismertem meg. És aztán az utolsó stációban bizonyos furcsa sorsközösség alakult ki közöttünk, olyan helyen találkoztunk, ahol nem jó találkozni. Az Onkológiai Intézet padján üldögélve várakoztunk többször együtt, sugárkezelésre várva. Én megúsztam, ő végül elment. Milyen volt Molnár Márta vagy Sárközi Márta fiának lenni? Érdekes? Nehéz? Feladatgazdag? Minden tekintetben nagyon igényes ember volt. Nyilván nem lehetett könnyű megfelelni igényességének.

H. Á.: Különös, összetett lény volt. Mint ahogy összetett volt a család is, ahonnan előjött. Nagypapa Vészi József, író és közíró, a Budapesti Napló alapítója 1896-ban, ez volt a Nyugat előtt Ady legfontosabb fóru-

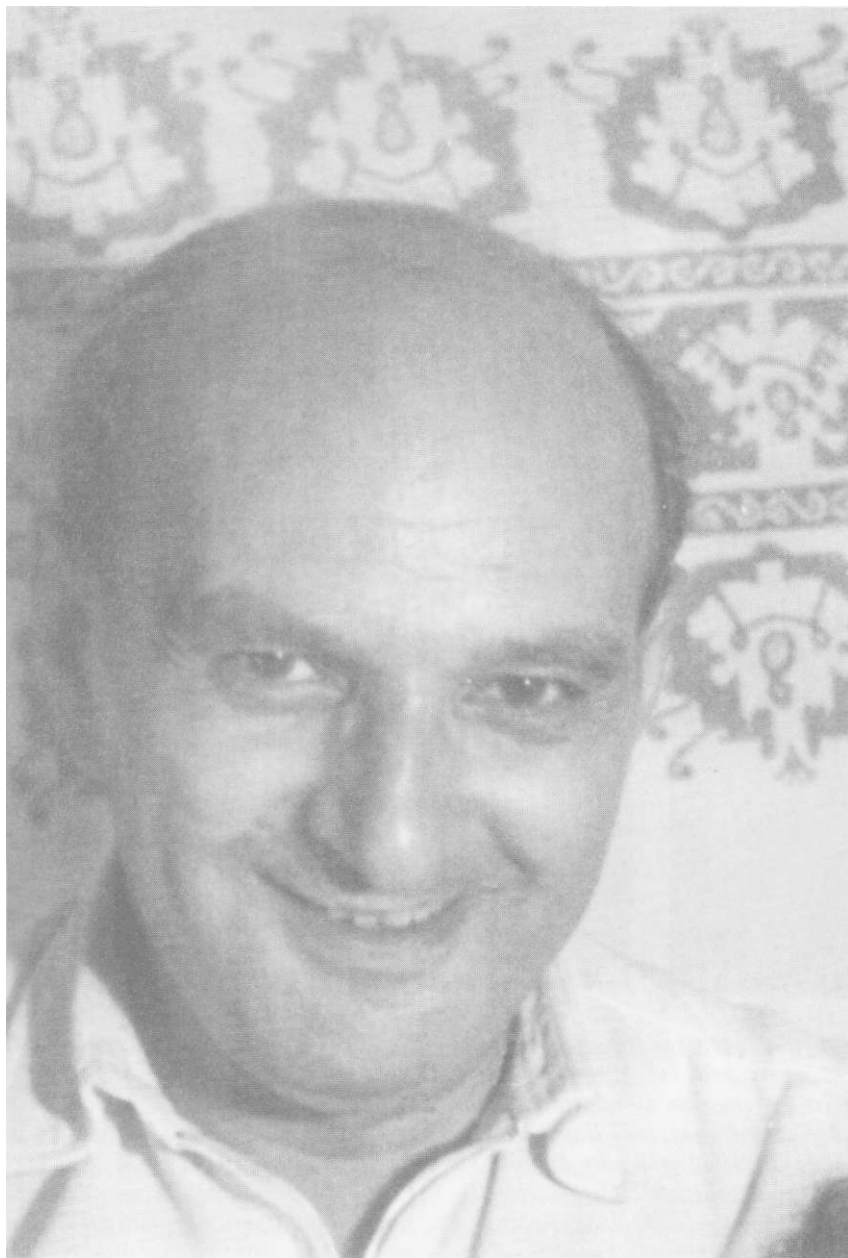

Anyám: Sárközi Márta

ma; szabadelvű országgyűlési képviselő, majd a Pester Lloyd főszerkesztője 1913-tól, majd három évtizeden át. Ha jól tudom, a *Bánk bán* Vészi fordításában él németül ma is. Egyik lánya Vészi Margit, a nagyanyám, festő és újságíró, nemzetközi tudósító, állandóan külföldön élt, dolgozott. Ő volt Molnár Ferenc első felesége, és anyám ugyanúgy a szülők válása után született, mint én. Érdekes, de nagyon hányatott gyerekkora volt, vándoroltak, egyik országból a másikba, iskoláit nagyrészt külföldön végezte, innét hozta tökéletes német, olasz, angol, francia nyelvtu-

dását. Nyilván e vándoréletről is menekült, amikor gyereklányként hozzáment a gyerekkori játszótárshoz, Horváth Zoltánhoz. Lett belőle két gyerek, 19 és 22 éves korában. Olyan anya volt, aki óriási szabadságot adott, semmi nem volt kötelező, nem avatkozott az életünkbe soha, de morális kérdésekben nagyon kényes volt, igazmondás, őszinteség, korrekt viselkedés, pénz, ezekre nagyon érzékenyen reagált. Soha nem kérte számon, milyen a bizonyítványom, de amikor egyszer Sárközi zakójából kiloptam két pengőt, akkor ugyan nem vert meg, de három hétig nem állt szóba velem.

G. G.: Ezt a morális érzékenységet érvényesítette baráti körével és

Apám: Horváth Zoltán

a személye köré gyűlt írókkal szemben is.

H. Á.: Az írók, akik körülvették, nemcsak irodalmi értelemben, hanem társadalmi, politikai és privát morál tekintetében is nagyon magas mércének kellett megfeleljenek. Aki ehhez a morálhoz képest áruló lett, az megszünt számára létezni. Tudok olyan komoly, nagy szerelméről is, akiből áruló lett - közéleti férfiú -, és csak a halálos ágyán bocsátott meg neki nagy nehezen, de úgy, hogy ő halt meg, nem az illető. Morálisan nem ismert pardont.

G. G.: Amellett nagyon szókimon-

dó volt. Pompásan és mulatságosan fogalmazott, vitriolos, nyers humorával darabokra tudott szedni valakit, ha nem tetszett neki.

H. Á.: De ugyanúgy elvárta más-tól is a szókimondást. És nem sértődött meg. Ez is hozzátartozott fantasztikus szabadságeszményéhez. A legfontosabb, amit megtanultam tőle: a szuverenitás. Nemcsak a magunké, hanem a mások szuverenitásának a tisztelete. Teljesen magára hagyta vagy inkább bízta az embert, ez esetben a fiát, de ha a legkisebb baj fenyegetett, azonnal ott termett, egész lényét bevetette, hogy segítsen. Azért volt nyers és gunyoros, hogy az érzelmeit leplezze. Amikor először nő-sültem, és közöltem vele, hogy meg-

nősülök, csak annyit mondott: „Nem baj.” Elsős gimnazista koromban azt mondta, őt nem érdekli, mit csinállok az iskolában, csak ne legyen kénytelen miattam bejárni. Amikor haldoklott már, operáció után volt, egyedül lakott a zugligeti kis putrijában, feljárnítottam, hogy felköltözöm hozzá. Néhány obszcén kifejezéssel tarkítva felsorolta, mi mindent szeret csinálni éjjel, lehetőleg egyedül, tehát menjek a fenébe. Aztán meghalt.

G. G.: Tapasztalatból tudom, milyen önuralommal és iróniával kezelte ezt is. Hülyéskedett a halállal. Nekem is erőt adott a magam drámájában.

H. Á.: Mindig leplezte a bajait, a hősiességét, a tudását. Pedig tele volt az élete drámával. Első házassága nem sikerült, a második sikerült házasságának az vetett véget, hogy megölték a férjét, küszködött a *Válasz* életben tartásával, no meg a minenkkel, mert a történehez az is hozzátartozik, hogy egy hazai jóakaró - azt is tudom, kicsoda - levelet írt Amerikába Molnár Ferencnek, mire nagyapám azt írta anyámnak: „Fiam, hallom, fasiszta lapot szerkesztesz, akkor én egy fillért sem küldök többé.” Nem is küldött. Úgyhogy anyám kitanulta a műstoppolást, hogy ebből tartson el bennünket, és stoppolás mellett szerkesztette a *Választ*, amíg lehetett. Ez hősiesség volt. Meg amikor Király Béla sérült segéd tisztjét kiszöktette az országból. Nota bene, Király Béla is anyám zugligeti putrijából indult, egy tányér leves után. Nyugatra. Két családról tudok, ahol a családfenntartót 56 után börtönbe zárták, és anyám pénzelte őket. anélkül, hogy tudtak volna róla. Ilyen volt. Meg olyan, hogy soha nem lehetett tudni, mennyi mindent tud. Mert eldugta, szinte szégyellte. Részen Firenzében nőtt fel, ott járt iskolába, a két nagy világhírű múzeum tövében lakott, de mindig gögösen hajtogatta, hogy oda ő soha be nem tette a lábát. Ami nem volt igaz, mert tudtuk, hogy minden képet odavissza ismer. Antisznobizmusa életprogram volt. Miközben a szellemi Európa felélevel levelezett. Mellesleg remekül zongorázott, de nem lett belőle zongoraművész, mert azt mondta, Gieseking jobban játszik. Jó hangja volt, Itáliában tanult énekelni, de Galli Curci jobb, mondta. Itáliában tanult festeni, káprázatos karikatúrái

Dédapám: Vészi József

maradtak hátra, de úgy gondolta, Michelangelo után nem érdemes. Végül ebben a harcias antisznobságban kimaradt mindenből. Ha nincs Válasz, melynek égisse alatt a magyar irodalmat istápolta, háziasszonyként, barátként, mecénásként, akkor ebből a csupa-tehetség asszonyból nem marad hátra semmi. Antisznobizmusában minden törekvése az volt, hogy ki ne derüljön, milyen gazdagságot rejt belül.

G. G.: Arról nem is beszélve, hogy ha nincs Válasz, ha nincsenek írók és barátok, akiket segített, akkor élhetett volna, mint Marci Hevesen, anyagilag függetlenül.

H. Á.: Bérelt egy zugligeti putrit - azért nevezem mindig így, mert annyira kicsi volt és épített egy kis nyaralót a Balatonnál, de mire az elkészült, meghalt. Ennyi.

G. G.: Tudom, Szepeszen. Egyszer találkoznék ott, hogy elmegyünk az erdőbe gombászni, Szigligetről

Nagyanyám: Vészi Margit

jöttem át. Szenvedélyes gombász volt. Ezt azért kell megjegyezni, mert véleményem szerint ha valaki gombász, az mély érzelmi világra vall. Itt akarátán kívül elárulta magát. De lépjünk egy generációval odébb. Tehát a nagyapád Molnár Ferenc, a magyar írók közül a kevesek egyike, aki az elátkozott nyelvi korlátokat át tudta törni, világhírű szerző lett. Milyen emlékeid vannak róla?

H. Á.: Feri bácsiról? Ugyanis mi, unokák, nem nagypapáztuk, hanem Feri bácsinak szólítottuk. Kevés emlékem van, mert 1937-ben járt utoljára Magyarországon, amikor az öcsém született. Nagyon kedves volt. Dél tájban ébredt, nővéremmel végignéztük, ahogy megborotválkozik, aztán leültünk a korzóra, megjegyzéseket tett néhány jó lábú nőre, eszébe se jutott megnézni az öcsémet, aki pár hetes volt, nem is kérdezett róla semmit. Kicsit másnaposnak látszott. Majd elmentünk a Gundelhez ebédelni. Ott is nagyon mulatságos volt és kedves. Sosem tudtam azonosítani A Pál utcai fiúk írójával. Ő nem a

nagy Molnár Ferenc volt, nem is a nagyapa, hanem Feri bácsi. Aki legnagyobb sikerét nálam azzal aratta, hogy adott 10 pengőt, ami 1937-ben nagy pénz volt. Dráma lett belőle, mert a ruhámon nem volt zseb, nem tudtam hová tenni a tízpengőt, és Darvas Lili, a felesége, azt mondta, majd ő elteszi. Nahát, legközelebb 1967-ben talákoztam Darvas Lilivel.

G. G.: Visszakérted?

H. Á.: Természetesen elmondtam neki, jót mulattunk rajta.

G. G.: Aztán bosszúból rendezője is lettél Darvas Lilinek.

H. Á.: Igen. A többi között a te Délutáni tea című darabodban.

G. G.: De térjünk vissza egyelőre Molnár Ferenchez.

H. Á.: Személyes emléket sokkal többet nem tudok mondani róla. Mindig inkább úgy szerepelt az életemben, hogy „ja igen, ő a Molnár Ferenc unokája”. Már az iskolában is. Kicsit talán úgy, ahogy te lehettél

Nagyapám: Molnár Ferenc

Görgey Artúrral. A jelenség megmarad, a humora él, a hangját hallom, a pillantását látom. Mondják, hogy a nagyapám volt.

G. G.: Említetted, hogy anyád nagyon szókimondó volt, ezt én is tudom. Ehhez szinte szervesen hozzátartozott kegyetlenül kiveséző humora. Molnár Ferenc legendás humora köztudott. Te szintén nagyon szókimondó vagy és remek a humorod. Mi ez? A gének?

H. Á.: Lehetséges. De a humornak is van technikája. Alapja egyfajta világlátás, amit aztán humorra vált az ember. Az össze nem illő kapcsolódásokat kell megtalálni és ezeket összekapcsolni. Molnár Ferenc egyszer valami szerelmi csalódás miatt öngyilkosságot kísérelt meg, de csak annyi sikerült belőle, hogy átlőtte a combját. Mikor híre ment, Bródy Sándor megjegyezte, hogy a Molnár ezt mindig eljátssza. Mire Molnár visszaüzent neki: öngyilkosság

ügyében az adjon neki tanácsot, akiknek már sikerült.

G. G.: Ez az anekdota is azt igazolja, amit az imént mondtam. Akár te is mondhattad volna, a családja letagadhatatlan. Egyszóval mindenáron rád akarom terelni a szót. Bár eddig is, miközben a családról beszélteél, önelemzést adtál. De most egyértelműen beszéljünk rólad. A politikán kívül mi oka volt még, hogy aránylag későn találtál a pályádra?

H. Á.: Körülöttem és bennem túl sok minden volt zavaros és rendhagyó. Kezdjük ott, hogy beszédhibás voltam, magyarul: dadogtam. Első elemi helyett nagyon sokáig beszéni tanítottak.

G. G.: Ezt mindig elképedve hallom. Az, hogy te a közmondásos slágerfertiségedet és fogalmazáskészségedet egy dadados gyerekkorból építetted fel, már maga egy opusz.

H. Á.: Részben a logopédus opusza. Engem bedobtak a mélyvízbe: egy süketnéma intézetben tanítottak meg beszélni. Az én logopédusom életre szóló tanítást adott nekem. A

Darvas Lili

dadogót elsősorban meg kell szabaddítani a zavarától. És ő ezt úgy érte el, hogy ugyanarra a fogalomra minél több szót tanított meg, mert a dadogók bizonyos hangzókkal dadognak.

G. G.: Ez tulajdonképpen a nyelvi gazdagság kulcsa: szinonima-választás.

H. Á.: Óriási választékot tanított meg nekem Kanizsai Dezső tanár úr. Ez volt az első lépcső, miközben zajlott a technikai képzés.

G. G.: Akkor ez a magyarázata a jó fogalmazási készségednek is.

H. Á.: Bizonyára. És még valami. Nem tudom, miért olvastam el a Háború és békét háromszor tizenhat éves koromig. De tény, hogy az én irodalmi ismeretanyagom alapját, amit más húsz év alatt szerez meg, én ezekben az években szereztem, és az egész a nehezen beszélő gyerek és a könyvtár bensőséges viszonyából fakadt.

G. G.: Olyan sűrű volt a gyerek- és ifjúkorod, hogy csak a legdöntőbb élményeidről tudunk beszélni. Ilyen volt a nagyszerű Stéhló Gábor evangélikus lelkésszel való találkozásod.

Őt én is megismertem, de jóval később. Könyv is jelent meg róla mostanában.

H. Á.: Egészen kivételes ember volt. Ő alapította meg a híres Gaudiopolist a Jánoshegy oldalán. Ez az intézet úgy jött létre, hogy Stéhló Gábor rengeteg zsidó gyereket bújtatott 1944-ben, és 200 gyerek a nyakán maradt, mert a szüleiket megöl-

nek, az önkormányzó diszciplinának valóságos rezervátuma. Innét jártam gimnáziumba, a Toldyba, 1948-ig, az érettségiig.

G. G.: És jelentkezél - ilyen családi környezettel, ilyen előzmények után - teljesen meglepő módon az Agrártudományi Egyetemre. Mi volt ez? Lázadás? Elegend volt az irodalomból?

H. Á.: Más a magyarázata. Nevelőapámnak, Sárközi Györgynek közeli barátja volt Erdei Ferenc, persze a 45 előtti. Erdei Makóról átköltöztette apját Szigetszentmiklóásra, ahol vett egy tanyát. Anyám rábeszélésére három nyáron át, 41-től 43-ig elmentem erre a tanyára dolgozni, Er-

ték. Megalapította ezt a gyermekotthont svájci vöröskeresztes és szabadkőműves támogatással. Később más gyerekeket is felvett pénz nélkül. Ide kerültem be, mint 16 éves nagyfiú. Külön világ volt az ekkori kavargó világban, az etikának, a szabadság-

Sárközi György emléktáblájának avatásán. Beszédet mond Boldizsár Iván, mellette Illyés Gyula és Domokos Mátyás

deiék húsz holdján hagymát szedni, markot szedni, mindent csinálni. Kaptam érte valami pénzt. Beleszerettem a földbe, imádtam az öreg makói parasztbácsit, az öreg Erdeit, aki a két fiát, a jogász és szociológus Ferencet és a szobrász Sándort

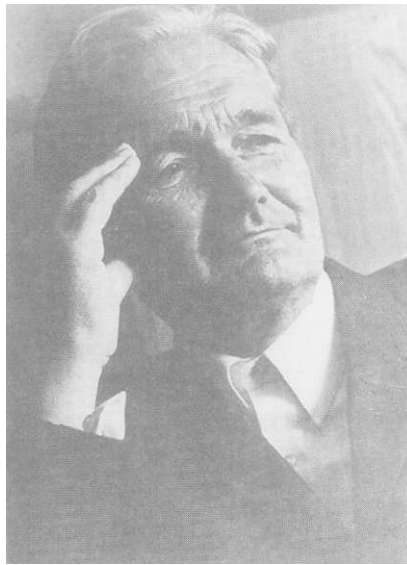

Karinthy Frigyes

Sárközi Márta és Illyés Gyula

fölnevelte. Akkor ők még nem voltak a Rákosi-rendszer politikusai, hanem a falukutatók úttörői, tisztességes baloldali emberek. Ezen a tanyán én Jócsik Lajossal együtt szedtem a hagymát, időnként megjelent Bibó István, a szellemi élet valóságos búcsújáróhelye volt ez, varázslatos világ. Aztán újra várt a pesti élet, és ebből a kettősségből, miközben zenerajongó voltam, és lelkem mélyén operaénekes szerettem volna lenni - egyre inkább érdekelt, hogy a dughagymából hogyan lesz hagyma, az ősi körforgás, mely egy ilyen kiscgazdaságot működtet, és hogy mennyi harmónia van egy lóban vagy egy tehénben. Komoly vonzalom vitt az Agrártudományi Egyetemre. Ahonnét aztán a tisztogatások során hamarosan kirúgtak. Anyám műstopolt a Fő utca sarkán, apám börtönben, én egy ideig szemet raktam a Józsefvárosi pályaudvaron. Aztán rájöttem, hogy karmester szeretnék lenni. Sehova nem vettek fel, de vendéghallgatóként megengedték a tanárok, hogy stikában bejárjak a Zeneakadémiára. Később le is tettem a karnagy vizsgát. Következett a honvédegyüttes énekkara, 1956 szeptembere, amikor először énekeltük el Kodály *Nemzeti dalát* a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, majd elin-

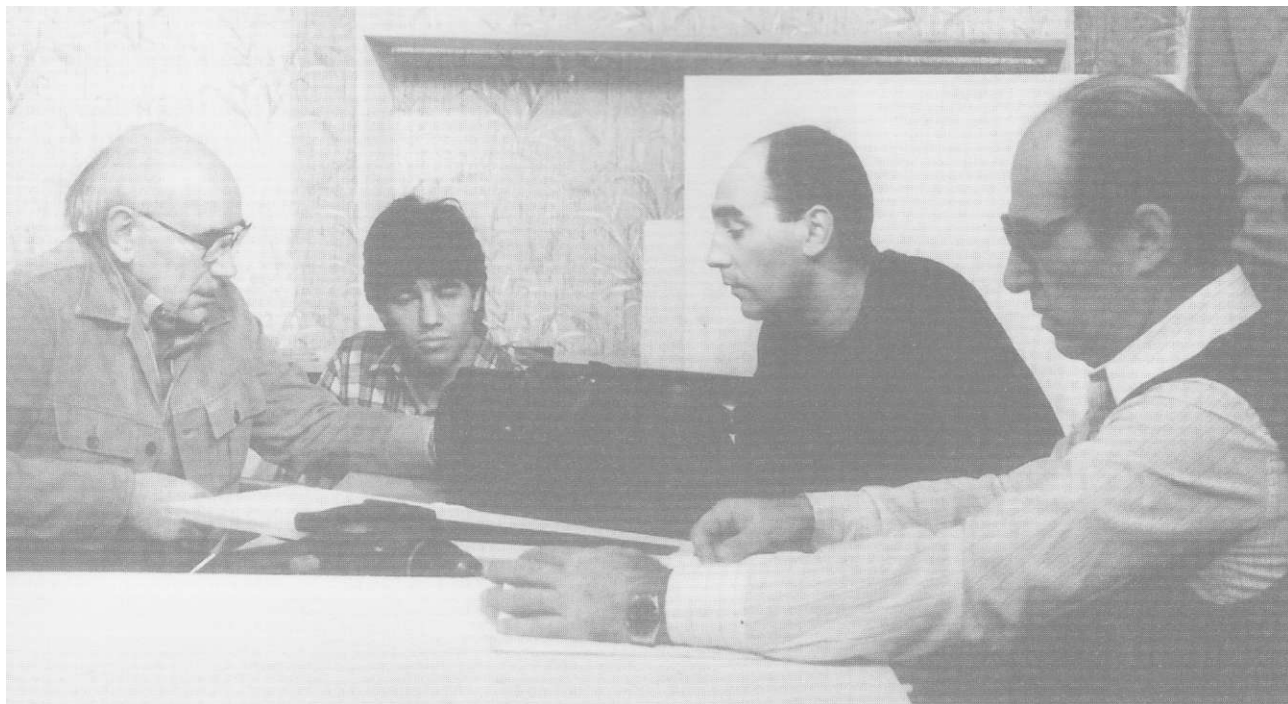
Déry Tibor és Horváth Zoltán

Németh László

dultunk a kínai turnéra. Mikor a forradalom után hazajöttünk, kirúgtak a honvédegyüttesből. Természetesen állás nélkül voltam megint. Aztán talákoztam Kerekes Jánossal, aki azt mondta: „Gyere hozzám a televízióhoz, ott én vagyok a zenei góré, vagyunk már vagy hatvanan, éppen kell oda egy ügyes fiatalember, aki tud zenére gombokat nyomni.” Ez volt 1957-ben. 59 januárjában kineveztek rendezőnek. Utána végeztem el a főiskolát, már mint gyakorló rendező, és kijutottam a BBC-hez, ahol elvégeztem egy remek tanfo-

A Szomszédok forgatásán: Horváth Sándor, Nemcsák Károly és Kulka János

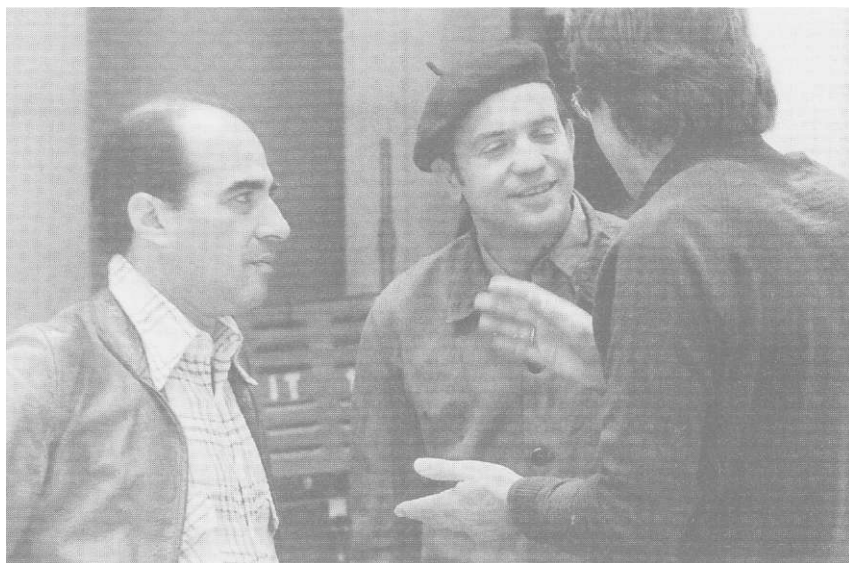
lyamot. Így lettem televíziós. És ma is az vagyok.

G. G.: Végül is karmester lettél. A rendező is karmester. Meglett az álmod. boldog lehetsz.

H. Á.: Ami a mesterséget illeti, boldog is vagyok. Legfeljebb a kétegyeim zavarnak olykor.

G. G.: Ez a legkevesebb, ami egy intellektüelhez illik. Mondhatnám: kötelező. Sokkal több boldogság nem is jár egy embernek. Többször dolgoztunk együtt, forgattad a könyveimet, láttalak munka közben a stúdióban. Most hagyjuk a fennkölt művészetet meg a rendezői víziót. Én a nálunk szokásosnál jóval nagyobb profizmust láttam nálad. Előkészítésben, összefogottságban, célratörésben. Ez alkat vagy metódus? A génjeidtől vagy a BBC-től tanultad?

H. Á.: A program nyilván részben benne volt a génjeimben. De a BBC-nél tanultaknál is többet vagy legalábbis előbb tanultam egy magyar rendezőtől, aki mellett asszisztens voltam, és akit úgy hívtak: Apáthy Imre. Színész és rendező. Elfelejtették, még inkább azt, hogy sokáig a Magyar Televízió főrendezője volt. Bámulator volt, ahogy ez a nagy művész az eszközökkel bánni tudott.

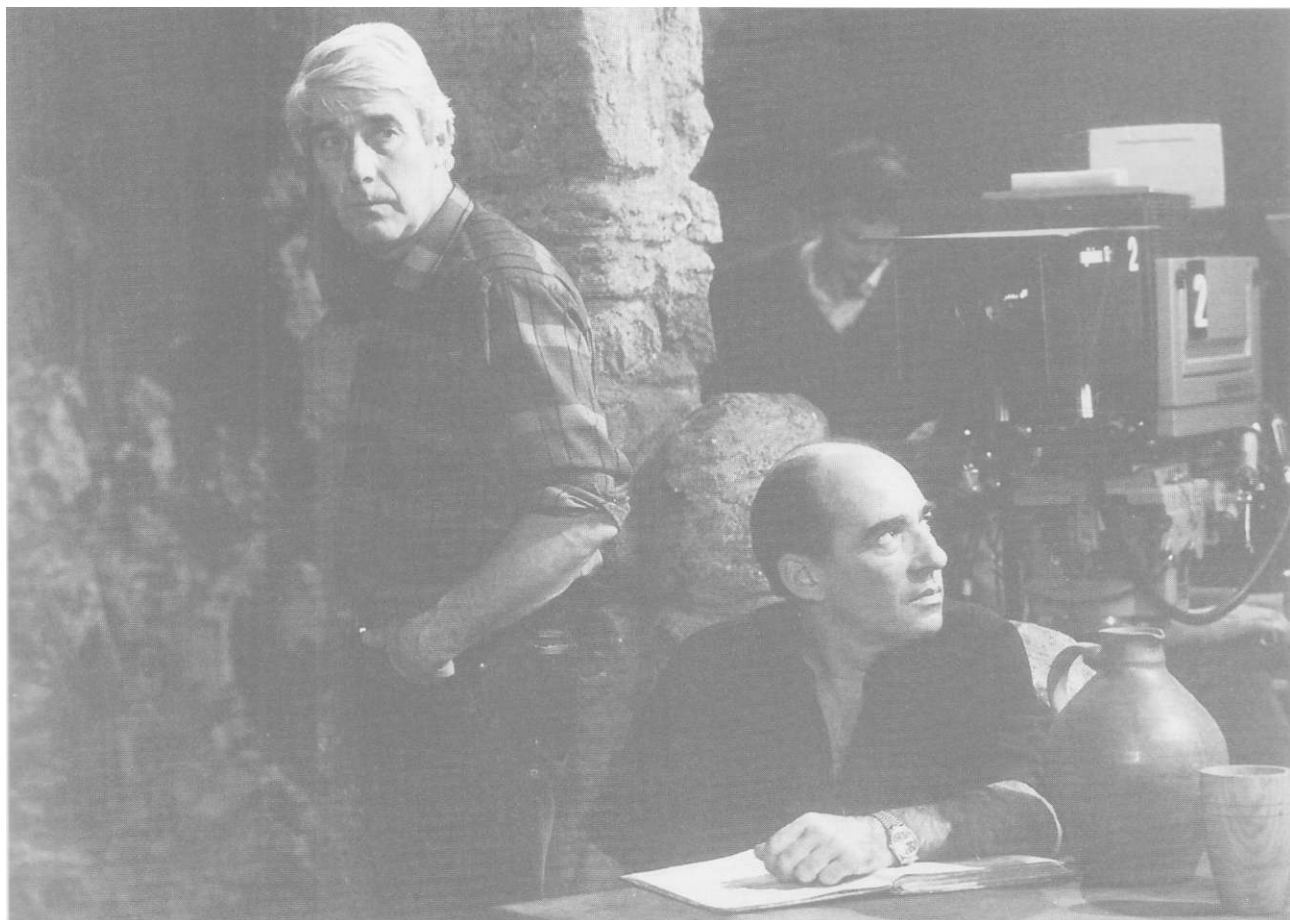

Dózsa Lászlóval a Népfürdő próbáján

G. G.: Ez azért is érdekes, mert a televízióknak nálunk nem volt előzménye, iskolája, tehát Apáthy egy feltáratlan dzsungelben vágott utat, ezek szerint káprázatosan. És a BBC?

H. Á.: A szisztémának egy tökéletesre kimunkált mesterségbeli iskoláját tudják az angolok, miközben négy hónapon át semmi mást nem tanulunk, mint a napi 10 órás praxist. De közben érdekes módon belopódzott közénk egy ismételtelthen csoda, a kapcsolatteremtés. Itt az egymástól

való függés, a kölcsönös megbecsülés benne van a szisztémában. Az egymásra utaltságnak a felismerése. Az, hogy a televíziózás kollektív műfaj, csak empátiával és toleranciával működik jól, és mindenkinek önálló feladatérzése kell legyen. Az egész nagyon felkészülés-igényes, és azért is nagyon nekem való, mert valószínűleg a dadogásból való kilábalás közben tanultam meg a szívós munkát. Azt, hogy valami akkor készülhet el, ha én teljesen felkészülök előtte. Az angolok adnak egy tökéletes módszert neked, hogy ezáltal fel szabadulj a technikától való félelem nyomása alól, s így teljes erővel fog-

Verdi Rigolettóját Sík Igorral forgattuk

lalkozhatsz a feladat humán részével. És ami ebből megszületik, az átsugárzik a képernyőre. Mely milliókhoz megy el, ez igaz, de nem igaz, hogy milliókhoz szól. Mindig ahhoz az egy emberhez szól, aki nézi.

G. G.: Beszéltünk a mi nagyon régi, hol bujkáló, hol feltámadó barátságunkról. Volt ennek egy munkatársi korszaka is, egy időben sok közös munkánk született, saját darabjaimból meg adaptációkból. Neked akkoriban egyszer csak gusztusod támadt arra, amit én csináltam. A barátság vezetett hozzám mint íróhoz, vagy akkor is érdekeltek volna, ha vadidegen pasas vagyok?

*H. Á.: Neked volt egy korszakod, amikor - Magyarországon úttörő módon - abszurd drámákat írtál, a hatvanas évek közepétől. Engem pedig, amikor a szakmába bekerültem, a folyamatos zenei munkák mellett, elkezdett az abszurd dráma érdekelni. A szerencse úgy hozta, hogy felkérték Schisgall: *Gépirók* című da-*

*rabjának a rendezésére, ez egy kétszemélyes abszurd. Mindenki azt hajtogatta, hogy a televíziós dráma a földhözragadt realizmus műfaja, én meg ma is állítom, hogy az abszurdé. A *Gépirók* után Hubay Miklós írt nekem egy abszurd darabot, *Mint gyümölcs a fán* címmel, majd Rónay György *Éjszakai vendég* című egyfelvonásosa következett. Aztán felfelmerült a televízióban, hogy a nagybeteg, New Yorkban élő Darvas Liliről, Molnár Ferenc özvegyéről kellene csinálni egy portréműsort. Amikor már ismertem *Délutáni tea* című abszurd remekedet, elvittem Darvas Lilinek, aki beleszeretett. Nagy élvezettel forgattuk a darabot.*

G. G.: Ugye ez volt Darvas Lili utolsó szerepe?

H. Á.: Az utolsó előtti.

G. G.: Már súlyos beteg volt. És én ebben a darabban egy idős asszony kihátrálását írtam meg az életből. Anyám volt a modellem. Fájdalmas darab volt nekem. Gondolom, Darvas Lilinek is.

H. Á.: Utolsó hat szerepének mindegyikében meghalt. Hatszor halt meg összesen, és tudta, hogy ez nem

*csak szerep, a hat halálszerepet halálraítéltként játszotta el. A *Délutáni teát* én vittem ki neki Amerikába, éppen negyedik rákműtétje volt, amikor mentem. Makk nagyszerű filmjében, a *Szerelemben*, meg itt is a lebomlás folyamatát adta megrázó nagysággal. Szellemileg teljesen friss volt, tudta, hogy ő is bomlik. Az emberi és a művészi dráma egymást táplálta. Hihetetlen teljesítmény volt*

G. G.: Emlékszem, olyan alázattal és fegyelmezetten dolgozott a stúdióban a kezed alatt - pedig az unokája lehetnél volna —, mint egy kezdő színész. Tehát ez volt az első közös munkánk. Díjat is nyertél vele a vespri fesztiválon.

*H. Á.: Aztán jött a többi Görgedy-darab, megcsináltam a *Népfürdőt*, amiben rettentő sok örömöm volt. Nagyon nehéz darab. Majd vettem a bátorságot és azt mondtam, légy szíves írd kimondottan nekem valamit. Akkor megírtad a *Nem lőnek, csak fúj a szél* című tragikomédiádat. Nagyon szerettem csinálni. Az a baj, hogy ez az abszurd kor elment, pedig újra mondom, a televízió igazi műfaja az abszurd. A híradóval és a ripor-*

tokkal a reális világ zúdul be az ember lakásába, és elege van belőle. Az abszurd művészete elemeli attól a mindennapi, egyre inkább sárba rántó valóságtól, mely a képernyőről folyamatosan, terhesen és főként vádlón sugárik felé. Az abszurd lehetőséget kínál egy olyanfajta asszociációs gazdagságra az ügyek fölött, amit a napi realitás nem enged meg.

G. G.: *Menekülés a valóság elől?*

H. Á.: Nem! Éppen ellenkezőleg, ez az igazi szembesülés a valósággal, csak más síkon, magasabbrendű eszközökkel.

G. G.: *Ki foglak ábrándítani. Tudod, miért kezdtem én abszurd drámát írni? Mert egyszerűen untattak a régi eszközök.*

H. Á.: Az indíték nem számít, az lehet akár haszfájás is. Az eredmény viszont később visszaigazolt bennünket, amikor egy nálunk fiatalabb generáció már befutott tagjai, Kern Andrisék korosztályából, szememre hányták, hogy mi annak idején mért hagytuk abba, nekik ez nagyon fontos volt, ők rohantak haza megnézni a *Népfürdőt* meg a *Gépirókat*. Nekik csoda volt, hogy ilyen is létezik. Ez volt az a korszaka a magyar televíziózásnak, amikor csak úgy nekivágtunk valami ismeretlennek, nem értettünk hozzá igazán, kicsit benne volt a hályogkovács merészsége is, hogy ilyen súlyos, mélyjáratú darabokat mertünk csinálni, de állítom, hogy nem rosszul, és a legfontosabb: hatott a további generációkra.

G. G.: *Azt mondd, volt egy ilyen merész korszaka a televíziózásnak. És hogy érzed magad ma mint televíziós?*

H. Á.: Szórakoztat.

G. G.: *Csak nem az életveszély?*

H. Á.: Nem érzem életveszélyesnek. Életveszélyesnek azt a világot érzem, melynek abban a médiumban, ahol én szakembernek tartom magam, nincs igénye, legfeljebb felületesen és csak elvétve, a minőségre. Ma egy tévémenedzser nem rendelné meg a *Népfürdőt*. Ergo - miután szakmám van, és élni kell - kitaláltam egy olyan kommersz szórakoztató társadalmi magazint, a *Szomszédokat*, mellyel véletlenül sikerem lett. Nem érzem beteljesítve az élettemet, de átvészelek egy olyan időt, amikor igazán komolyan nem lehet megszólalni, mert nem adnak rá pénzt. Tehát kicsit boldogtalanul el-

szórakozom addig, amíg újra lesz pénz és igény.

G. G.: *De a főiskolát - pardon: egyetemi rangú főiskolát - nem tekinted átmenetinek? Tudom, hogy népszerű vagy, szeretnek a tanítványaid, ahogy ismerlek, remek előadó lehetsz.*

H. Á.: Tanítani imádom, habár botcsinálta pedagógus vagyok. Az angliai tanulmányút után Herskó János hívott, hogy kezdjük el megalapozni Magyarországon a televízió-tanítást, akkor még csak színházi és film-tan szak volt. Elkezdtem két osztályban az oktatást, például Fehér György és Várkonyi Gábor volt a tanítványom, csak egy generáció különbség volt köztünk és televíziós kollégák voltunk. Kitaláltam egy szisztémát, ami most már több mint húsz éve működik. Óraadó tanárként kezdtem, most tanszékvezető egyetemi tanárként működöm. Ez az egyetlen cím, amire büszke vagyok. Ugyanazt érzem, amit te meséltél magadról, amikor tavaly akadémikus lettél.

G. G.: *Gondolod, kicsit gyerekek vagyunk?*

H. Á.: Nem gondolom. Sok mindenért elégtétel ez neked is, nekem is. Aztán még valami. Én tulajdonképpen lopni járok a főiskolára. Generációkon át ifjúságot lopok magamnak. Minden második évben bejön egy csomó 18 éves fiatal, és kíváncsian néznek rám, mit tudok nekik mondani. És nekem mondanom kell valamit, amitől nem szöknek el, és aminek hasznát vehetik. Ez az erőfeszítés engem is nevel. Tehát hozzák az ifjúságukat, és - minthogy egy ideje külföldieknek is nyitunk osztályokat - behozzák nekem különböző országok mentalitását. Kimondhatatlan hasznom van belőle. Tehát miközben, én a tanár, beszélék, egyszercsak ők kezdenek engem tanítani arra, hogyan lát egy mai fiatalember. Meszesedés ellen jobb gyógyszer nem létezik. Cserébe én megtanítom őket arra, hogyan kell használni az eszközöket, lehetőleg optimálisan. Akiben van tehetség, az képes lesz arra, hogy alkotó ember legyen az eszközök segítségével. Vagy televíziós iparosok lesznek, de az sem olyan nagy baj, mert azokra is szükség van. Egy szó mint száz: szeretem ezt a titkos szobrászkozást.

G. G.: *Köszönöm. Körülbelül ennyit akartam kiszedni belőled.* ■

GRÓF

Élt 1940. november 29-étől a német megszállásig, tehát 1944. március 19-ig. Megkülönböztetendő a gróf Madách a topográfiai azonos, mégis merőben különböző Madách elvtárs Színháztól, amit előbb a polgárpukkasztó Palasovszky Ödön - a Magaziner redőnygyáros anyagi segítségével - kezdeményezett 1945 nyarán, ősszel azonban hadisarcul elfoglalta a hadifogságból hazatérő Hont Ferenc, hogy *Állami Madách Színházként* újraírassa az ugyancsak hadifogságból megtért Örkény Istvánval a piarista Simai Kristóf és a protestáns Döbrentei Gábor Molière-átdolgozását, *Zsugorri* uramként Greguss Zoltán lerohanjon ládikája után a nézők közé, és előadás után a nézők fölrohanjanak a félig bontott díszletek közé, sminkjüket vakargató, művészettől megizzadt, szemérmesen szabódó színészek közé, hogy társadalmi törvényszéket üljön a színházművészet birtokába vevő munkásosztály az újlipótvárosi neomarxista fiatalok vezetésével. Innen repült népszerűvé a Színiakadémiát Kárpáti Aurél szerkesztő úr igazgatása alatt végző zöld tehetségek serege: a 17 éves Ferrari Violetta előbb a *Fiúk, lányok, kutyák* című francia bulvárbán, majd egy szovjet bulvárbán, Afinogenov *Kisunokám* című kacagtató-pityeregtető játékában.

Palasovszky elcsaklitzta a színháznívítási koncessziót gróf Károlyitól. Palasovszkyt kiebrudalta Hont Ferenc. Hontot továbbpenderítette Révai József. Helyébe ültette a moszkvai Cigány Színházból hazarepített 23 éves Barta Zsuzsát direktor-komisszárként. A Madách téri falaiban is modern színház zab-szemként szúrta azonban a művelődéspolitikát szemét. Vannak elátkozott színházak: ahol sosem terem igazi siker. Madách a modernség Jó Tündérének pártfogását élvezte: jöhettek amatőrök, félamatőrök, buzgó bulvárdierek, túlbuzgó bolsevikiek: a kis-Madáchtól szerencse kísérette útján. Végül úgy kellett erőszakal bezárni 1951-ben, hivatkozással

az egyetlen tollvonással ellen-Nemzeti Színházzá kinevezett, Izabella téri Magyarból lett Madáchra. A Faluszínház próbaszínpada lett. Nézők előtt elrekesztett, hasznosítatlan tér-ség. Büntetésben volt maga a helyiség. Rossz lelkiismeretet keltett a művelődéspolitika kormányozói-ban, hogy gróf Madách korában a németellenes ellenállás szellemi fészke volt. A háborús években békebeli megfontoltsággal építették egy független Magyarország színházi jövőjét: nézőket neveltek, színészt palántáztak, kijelölték a műsor új útjait. Nem az utókor szenteskedő ráfogása mindez. Tudatosan művelt színházi politika terelte bemutatóról bemutatóra a fiatal színházi forradalmárokat, akik, a vígszínházi evolúciós stílusrobbantás (1896) és a Thália Társaság világnézeti-játékmódbéli fölforgatása (1904) óta először tudtak tartós hatást gyakorolni a színházi közizlésre, akár úgy, hogy azóta is valamennyi a múlttal tisztában levő modernkedőt büntudattal töltse el, akár úgy, hogy nézőket *kulturáljanak* egy magyar színházi föllendüléshez. Nem ráfogás. Tudatos munka. A *Kis Újság* esti kiadásában (1943. október 20.) írja a Madách 23 esztendő tulajdonosa, gróf Károlyi István: „*Ma kétségkívül színházi konjunktúra van. Ezt pedig a magyar színházaknak elsőrendű kötelességük kihasználni. Már most elő kell készíteni a talajt az új magyar dráma számára - az örökéletű, régi klasszikusok segítségével.*” A megfontolt gondolatot az 50-es évek Major vezette Nemzetije meghallja majd, a Gellért Endre Nemzeti Színháza.

Amire egy tucat Sztaniszlavszkij sem elég címmel (esti *Kis Újság*, 1943. november 10.) a színházi-gróf a kísérleti színházak rémképét higadgtan oszlatja, kimondván, hogy a kísérletezéssel bibelődő színháznak „*sohasem kezdő írók reménytelen darabjai előadása volt a célja, hanem egyrészt fiatal színészek nevelése, az új színpadi irányzatok fejlesztése, másrészt pedig olyan mű-*

Gróf Károlyi István fiatal korában

vek előadása, amelyeket a színházak, éppen túlzott igényességük miatt nem mertek szélesebb színpadi nyilvánosság elé engedni. Amelyeket az igazgatók, túl jó'-nak tartottak. Mert bizony a kísérleti színházaknál a színész a fontos, rajta van minden hangsúly. De nem lehet itt befutott művészekkel se dolgozni. Ezek éppen azokat a régi elveket hoznák az új intézet deszkáira, amelyektől az pont szabadulni szeretne.

Arra sincs szükség, hogy élvonalbeli színészek, hozzák ki a darab értékeit'. Ha ez az érték nélkülük nem nyilvánul meg, nem érdemli meg az egész, hogy előadjuk."

A Víget nagy tapasztalatú rendező - Ditrői Mór - emelte ismeretlen színészeivel a legmagasabb színvonalra.

A Tháliát elméleti fiatalemberek - Benedek Marcell, Bánóczy László és Lukács György - bocsátották új partok felé.

A Belvárosit a színházat kritikusi zsölylyéből és rendezői székéből egyaránt alaposan ismerő Bárdos

Várkonyi Zoltán Pirandello IV. Henrikjében

Arthur vezette a modern színház kapuihoz.

A Madách új műsorrendet adott. Programként Móricz Zsigmond *Kis-madár* című színművével nyit. Fölfedezi Felkai Ferencet, akinek *Nérója* többé meg nem haladott szerzői siker. Igaz, később Felkai hol leparancsolják a színről, mint polgári író, hol bebörtönzik szociáldemokratáként. Kasszamegtöltő sztárok helyett a színház saját fiataljait tette sztárrá. A Nemzetitől elkerült Várkonyi Zoltán az idegbetegség modern színpadi változataival hirtelen népszerű lesz: „őrült-szerepei” lélektani részletezők és vezércikk-szerűen célzatosak. Korszerű őrültséget visznek színre. Pirandello *IV. Henrikje* az őrült világ elől az elme-gyógyintézetben és a látszat-őrületben óhajt megpihenni. A dán királyfit - amit meghökkentő vállalkozással elragadtak a Nemzetitől magán-színházi kamaraszínpadra - ugyancsak a kor bántja: Pünkösti Andor rendezői értelmezésében úgy tett szert, nem a középkortól beteg a királyfi, de a legújabb kortól.

Greguss Zoltán úgy került a Madách térre, hogy a Vigben túl sok Csortost talált maga előtt. Robbanékony-sága, öniróniára hajlamos fogalmazása - a roppant testből harsogó hang váratlanul kisfiús nyúglósba csap át, ujját szopja az a császár, aki az imént még félelmet gerjesztett - ugyancsak alkalmas lett a romantikus színészi közhelyek lefosztására, nyugtalanságot és köznap-i fölismerhetőséget hozott a színpadra. Greguss a Madáchban gyorsan vezető színésszé vált, miként a színházról színházra szökén bukdácsoló Sennyei Vera - a Royal Revüből érkezve - itt talált rá ironikus jellemportréira.

Az irodalmi program szakított a molyos nemzetibéli menték színpadi szellőztetésével, de a körút másik felének - víszínházi - frakkjait sem vette kölcsönbe. Fiatal, politikai fe-

Greguss Zoltán és Sennyei Vera a *Néróban*

Várkonyi Zoltán mint Hamlet

szükségekre érzékeny, okos írókat hozott, vagy külföldi újdonságok után nyúlókat. Pirandellót az olasz követség kulturális attaséja, Antonio Widmar liferálta Pütköstiéknek, ő maga fordította is magyarra. A színház dramaturgja csak délutánonként állt a tolakodó szerzők vagy a színház rendelkezésére: Studud Géza ugyanis délelőttönként gimnáziumban tanított irodalmat. Nagy meglepetéseket hozott a klasszikus repertoár magánszínházba csábítása. „Öregem - nyilatkozta a Hamlet előtt Várkonyi a *Film Színház Irodalom* című hetilapban -, a Madách Színház csekély eltéréssel véghezvitte eddig a programját. Hogy időnként célzatosságot látnak a munkánkban, arról nem tehetünk, ma illik, szinte kötelező

ilyen formában is korszerűnek lenni. Pedig egyszerűen az történetik, hogy az események vágódtak a mi programunk mellé, s a kákán keres az csomót, aki azért belénk köt.”

Kárpáti Aurél kritikája elismeri a magánszínházi vállalkozás előkelőségét. A kivitelben kivetnivalókat talál: a kicsiny színpadra zsúfolt szereplőket, a sok díszletváltást, egyes szereplőket „*Medvegy Mária (Ophelia) és Puskás Tibor (Laertes) bántó dilettantizmusát*” (Ophelia kényszermegoldás volt: eredileg a Kolozsvárról jött Fényes Alice játszotta volna, de a Vígszínház igényt tartott rá) - s tapintattal szóvá teszi, hogy „*Várkonyi Pirandello IV. Henrikjének örült-álörült szerepével ugrott ki tavaly és aratott olyan döntő sikert, amely könnyen végzetessé válhat egész pályájára. Azóta immár harmadszor ismétli meg rokon tárgykorben mozgó alakítását.*” A

Film Színház Irodalomban Egyed Zoltán autográf aláírású kritikája szabatosan elemez. Várkonyit kifogásolja: „*A nagy monológot, amely érzésem szerint egyedül teszi indokoltá a Hamlet kamaraelőadását, s amely az egész Hamlet-problematika tömény kivonata, hadarva, nem elég érdekesen, gyors ütemben és színiakadémiai vizsgaelőadások színvonalán mondotta el.*” Egyed megbízhatóan dühöngő színikritikus volt és nagy stílusista, Hamlet-kritikájának toll-idegensége nem vált szembeötlővé senkinek. Magyar Bálint színháztörténész Somló István

Pütkösti Andor

hagyatékában talált rá a bizonyítékra: Egyed odakölcönözte lapját és nevét a tiltott vígszínházi színésznek, aki magvas írásokkal keresett némi megélhetésrevalót. (Ebből azután botrány kavardott: a magánszínházi igazgatók fölháborodásukban az Egyednek tulajdonított kritikai ellenvélemény miatt kitiltották a lap kritikusaikat nézőterükről.)

Hamlet magánszínházban lehet egyszeri eltévelyedés.

Pütkösti fordításában és Károlyi István rendezésében Mezey Mária első klasszikus szerepeként bemutatják Ibsen *Rosmersholmját*. A színpadra állítás oka, a fiatal gróf szerelmes Ibsenbe. Könyvet ír a darabról. Megjelenik a Madách Könyvtár kiadásaként. (A háború után Károlyi István *Szimbólumok*

Ibsen drámáiban című dolgozatával nyeri el a bölcsészkaron Lukács Györgynél a diplomáját.)

Shakespeare, Ibsen egy magán-színházban? Hozzá a francia klasszicizmus unalmas komédia-szerzője, Molière. Egy időben azzal, hogy a Népligetben *Duda Gyuri* címen vásári időszívetést kap a *Georges Dandin*: nekifognak Major és Várkonyi frivolizáló fordításában *A képzelt betegnek*. Hozzá előjáték-ként a *Versailles-i rögtönzés*.

Szabó Zoltán a *Magyar Nemzet*-ben dörgedelmesen kikel ellene *Molière de Mucsa* címmel. „*E darab íróját Jean-Baptiste Poquelinnek hívták. Mint a neve mutatja, annak idején nem volt predikátuma. A mucsaai előnévvel nem őt, hanem mostani előadását akarom megtisztelni.*” Szabó kritikai bonckése nyomán vér freccsen: „*az előadás több tagja a népszínműhöz fordult hasznosítható hagyományért: ez ellen tiltakozunk kell. Nem mintha Molière nem bírna el egy kis népiességet, de azt a népiességet, Göre Gáborét, amelyet a magyar parasztok sem bírnak el, az ő művei se nagyon állják.*” Fordítást, fölfogást, megvalósítást aprólékosan elemezve kimutatja a kritikus az előadás igyekezetét, „*hogy mindenki egy fokkal karikírozottabb legyen, mint az eredetiben. Akinek ott egy kerékkal többje van, az itt idióta.*”

A *Magyar Nemzet* kritikája *A képzelt beteg* kétszázadik előadása után jelenik meg. A franciás műveltségű kritikust fölkavarja a pimaszul tiszteletlen fölfogás, tréfás eredményeit évtizedekig nézhetjük a Nemzeti Színházban, és csak nemrégiben sikerült hagyományától megszabadulnia színházművészetünknek. Igaz: Molière-rel együtt.

A fiatal színészek, fiatal színházvezetők addig szokatlan oldalról közelítették meg Molière-t. (Szabó Zoltán kritikája tiszta értékelési indulatú. Személyes ellenzés nem vezethette. Nemsokára rokonságba keveredett a tulajdonos Károlyi Istvánnal, első házasságát kötve Károlyi Mihály leányával.)

Pünkösti lenyilatkozza, hogy miután vidéken kipróbált Shakespeare-rendezése operettsikerűnek bizonyult, Turay Idával bemutatják

A makrancos hölgyet. Ez a bemutatójuk elmarad. Csak a háború után a Várkonyi vezette Művész Színházban kerül színre - ahol a korábbi színháztulajdonos, Károlyi gróf a dramaturg -, itt folytatják a Madách téri művészi kezdeményezéseket.

A Művészházban szabadabban válogathatnak a kortárs drámairodalom újdonságaiból addig, amíg válogathatnak egyáltalán, és nem államosítják a színházat, egyszersmind eltörölve azt a citoyen-intézményt, amelyik a 40-es évek elején olyan pezsgő izgalmat hozott, annyi művészi eredményt virágozott, és kipróbálta a kortársi magyar színház kasszájától és pártoktól független szabad szárnyalását.

Módjával igaz a fenti mondat. Pontosabban: nem igaz. A Károlyi-hitbizomány vagyonával háta mögött a színházrajongó fiatalember - aki éberren fürkészte az előadás-jubileumokat, ha csak 25. előadáshoz érkezett egy-egy bemutatójuk, a FÉSZEK-ben vacsorára invitálta társulatát, nem mulató kedvében, hanem fehér asztalnál összetestvéresíteni színészeit, minden alkalmat megragadva dédelgetésükre-megünneplésükre - évtizedek múltán elmesélte az Astoria szállóban, hogy nem fizetett rá vállalkozására. Kísérleti színházuk jól ment. A magas irodalmi színvonal, a merész vállalkozások, a sok ismeretlen új színpadi arc nem riasztotta el a nézőket. Szívesen jártak a Madáchba. A háborús konjunktúra idején bebizonyították: a szórakozni vágyó közönség szívesen szórakozik magvas időszívetéseken és magas irodalmi műsoron is.

Nem működtek tehát kasszájától függetlenül. De a Madách első évadjában még az operettszakértelmű Földessy Géza a művészeti igazgató. *Bécsi gyémántok* címmel, Curt von Lessen szövegével, Alexander Steinbrecher muzsikájával osztrák operettet adnak. Mária Teréziát a fejedelmi Lázár Mária játssza. Föllép Somogyi Nusi, Csikós Rózsi, az elegáns Góth Sándor, a fiatal Gábor Miklós, a mulatságos Mihályfi Béla. Még sincs siker. Károlyiék útilaput kötnek igazgatójuk talpa alá. A család barátja, Zilahy

Lajos tanácsára megbízzák Pünkösit a kormányzással. A volt huszártiszt és a fiatal gróf színházába a Szociáldemokrata Párt Szakasits Árpádné vezette Jegyirodája szervezi a közönséget.

Sikerük akkora, hogy 1943. november 10-én Incze Antal „imrédysta” képviselő interpellál a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez baloldali szervezkedés tárgyában. Szinyei Merse Jenő minisztert azért éri képviselői megszólítás, mert Szakasits Árpád összehívta a Szociáldemokrata Párt Conti utcai helyiségében a színházi élet kitünőségeit megvitatni a háború utáni színházi teendőket. Az összejövetelből a jobboldali sajtó nagy zajt csapott. Az *ébredő* magyar képviselő csak hangulatot kelt a szocik összejövetelével. A továbbiakban így szól: „*Azért kell erről a kérdéstről itt beszélni, mert óhatatlannak látszik annak a megállapítása, hogy a magyar Nemzeti Színház néhány tagja és egyik magánszínházunk igazgatója is cselekvőleg vett részt ezen a gyűlésen, márpedig a Magyar Nemzeti Színház állami intézmény, a magánszínházak igazgatóinak kijelölésére pedig a kormánynak közvetlenül van beleszólása a hivatalos, hivatásrendi szerve, a Színészkamara útján, magyarul megmondva, a miniszter úrnak beleszólása van abban, hogy Magyarországon ki igazgasson színházat.*” A felszólalás mögött tudnivaló, hogy évad elején Cselle Lajos, a Színészkamara főtitkára megpályázta már Pünkösti helyett az igazgatási koncessziót. Egyelőre sikertelenül. Az interpelláció sandán közli, hogy a megemlíttetlen magánszínház „*egyik darabját katonai okokból betiltották.*” Robert Ardey flamand író Jelzöttüz című drámájáról van szó, amelyet maga Károlyi állított színre, és amely egy tengerparti világítótoronyban játszódik Lengyelország lerohanásának szorongató napjaiban. A Madách értelmiségi törzsközönsége lélegzetviasszafojtva hallgatta a németellenes és békepárti darab mondatait. Csupán néhány előadáson, mivel a cenzúra betiltotta. „*Konkrét dolog az - folytatja az interpelláció -, hogy ennek a magánszínháznak egyik produkciója*

Károlyi István gróf ma (Rédei Ferenc felvétele)

ellen a keresztény magyar diákság a darabban előforduló erkölcstelen kitételek miatt hatásos tüntetést rendezett. A világon semmi néven nevezendő konzekvenciával ezzel az igazgatóval szemben ez nem járt" - árulkodik Incze. És kiszélesíti támadását: „Ehhez a folyamathoz tartozik az, hogy itt minden héten újból és újból hatalmas méretű zsidó sajtókampány indul el zsidó színészeknek magyar színpadra való visszacsempészésére.” Akiket a Színészkamara rendelkezései leltiltottak a föllépésektől. „Hogy senki se mondhassa erre azt, hogy itt jámbor művészek ártatlan szervezkedéséről van szó, kérem, engedjék meg, hogy az ő oldalukról olvassak fel itt írásos bizonyítékokat: ama bizonyos magánszínház mögött, amelyet már többször aposztrofáltam, egy fiatal arisztokrata áll. Semmi kifogásom sincs az ellen, ha egy gazdag fiatal arisztokrata azzal tölti el az idejét, hogy színházat csinál. Ez a fiatalember azonban most a Népszava által rendezett

színházi ankétal kapcsolatban egy stílusgyakorlatot engedett meg magának egy másik kiváló arisztokrata lapjában. Ez a fiatal gróf... (felkiáltások a szélsőbaloldalon: Ki az?) ... - gróf Károlyi István - a következőket írja (olvassa): „Nem politika az, ha egy színház célt tűz ki maga elé, és azt következetesen igyekszik szolgálni. Igenis szüksége van a színháznak erős és megrendíthetetlen világnézetre, amely nem engedi letérni arról az útról, amelyen elindult. (Zaj.) Egészen természetes' - mondja tovább a fiatal arisztokrata - ,hogy célja megvalósítására közönséget is igyekszik saját világnézetének hatása alá vonni.' (Zaj.)” (Károlyi István: Színész-bálvány - vagy meggyőződéses ember? esti Kis Újság, 1943. november 2.) „Ne méltóztassék a kérdést úgy elintézni, hogy ezek a jámbor színészek csupán művésztől beszélnek, ahogy egyesek a Népszava által rendezett ankétet beállítani igyekeznek. Hiszen ez a fiatal arisztokrata nyíltan megmondja, hogy igenis, a színházak hirdessenek világnézetet és álljanak ki amellett. Ezt ez a magánszínház meg is teszi. Azt hiszem

azonban, hogy fordítva van, mert tulajdonképpen az alkalmat keresi arra, hogy a Király utcából, a Dob utcából és Rumbach utcából rekrutálódott közönségnek tapsait elnyerje. Itt van a nyílt vallomás arról, hogy a színház egy világnézeti katedra. Nem lehet hát nekünk magyar törvényhozóknak sem közömbös (...) hogy a világháború ötödik esztendejében íme a színészek között is, a magyar színház világában is felüti fejét ez a szellem, amely (...) 1918-ban mégis csak tönkretette az országot.”

A következő, az 1944-es év januárjában Pütkösti oltalmul Várkonyi Zoltán mellé szerződötteti Szelezcky Zitát az *Első Anna és Harmadik Károly* című kétszemélyes, zenés ártatlanság előadására. Manfred Rössner vígjátékát az Operettszínház igazgatójaként megbukott Bubik Árpád dolgozza át, akinek berlini színházát éppen államosította a Harmadik Birodalom, és kényszerűségből hazatért Pestre.

Január 14-én német vígjáték. Március 19-én megszállás. Várkonyi bujkálni kényszerül. A Károlyiak fehérvárcsurgói birtokán rejtőzik. Pütkösti öngyilkos lesz július 12-én, Seneca módjára fürdőszobájában fölvágja ereit.

Cselle Lajos beugrik az igazgatói székbe. Június 16-án Dövényi Nagy Lajos átdolgozásában színre kerül az *Ártatlanok* című színmű. Az uszító mű gúnyosan ábrázolt zsidóalakításában kitűnik Bánhidny László, aki nem is olyan régen még a Független Színpad előadásain a színházi baloldalhoz tartozott.

Kiss Ferenc rendez még két előadást. Hauptmann *Bernd Rózája* az egyik. A címszereplő Mezey Mária kiszökik a címszerepből, beteget jelent, a Tátrába utazik.

Színháztörténetünk egyik dicsőséges kezdeményezése ezzel befejeződik. A háború után a Művész Színház megpróbálja föleleveníteni. A Nemzeti hasznosítja Pütkösti és Károlyi gróf színházi tapasztalatait. Színházi emlékezetünk igyekszik megfelekedezni arról, hogy a háború alatt egy gróf tulajdonában levő színház gerincesen óvta a magyar kultúrát, és csiszolta ki a polgári színház új eszközeit. ■

A SZÜLŐFÖLD KERESÉSE

Czesław Miłosz-sal beszélget Krzysztof Czyżewski

Krzysztof Czyżewski: A szülőföld keresése az Ön esetében hosszú vándorlás, amely több szakaszra osztható. Először volt a Szülőföldem, Európa - ebben a távoli vidékről érkezett jövevény keresi helyét Európában. Aztán jön Amerika - Látomások a San Francisco-öbölben - és a minden költőre jellemző vágy: gyökeret eresztetni az aktuális lakóhely földjébe. S következett az Ulro földje és saját lelke tájainak megismerése. Végül leszűkült a perspektíva, visszatért Európa egy kicsiny zugához, a családi fészekhez, amely „organikus, múlthoz tapadó, mindig kicsi, szívet melegítő, közeli, mint saját testünk”. A visszatéréshez már jóval korábban impulzust adtak Vincenzel folytatott beszélgetései a La Combe hasábjain. aztán Az Issza völgye... Legutóbbi könyve, A szülőföld keresése a következő bizonyíték arra, hogy a keresés egyre inkább a gyermekkori helyszínre, a családi hagyományok felé irányul. Hasonlóképpen látja-e Ön is vándorlásának fejlődését?

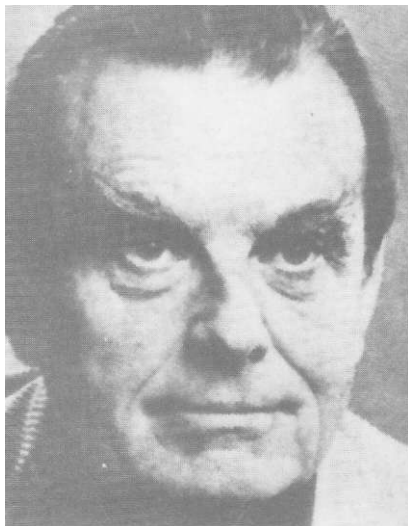
Czesław Miłosz: Igen. Egyetértek ezzel az interpretációval.

K. Cz.: Hol kell keresni a térképen az Ön „szűkebb hazáját”? A Lauda helységénél?

Cz. M.: Nehéz egyértelműen azt mondani, hogy Lauda volna az, mivel a Nyevasza mentén volt a Syruciek udvarháza, nem messze Laudától, de Lauda valahogy sosem került be a tudatomba, nem mondhatom, hogy onnan származom. Lauda kissé északabbra esik, a régi arányokat tekintve pedig öt vagy tíz kilométerenként más-más tájegységről, országrészről beszéltek. Ma már nem, de valamikor valóban így volt.

Ami viszont saját szülőföldemet illeti, magam is kérdeznék kinkább,

Az interjú a Krasnogruda című folyóirat 1993/1. számában jelent meg.

mint válaszolnék. Azt elmondhatom, hogy nagyon meghatódtam, nagyon otthonosan éreztem magam, amikor Świątobrośóban jártam. Emlékezetemben megőriztem az ottani templomban tartott miséket... abban a helyben valóban van valami szakrális.

K. Cz.: Az a hely, amelyről beszélünk, Európának abban a felében fekszik, amely manapság újra arra törekszik, hogy visszaszerezze identitását. Ezzel kapcsolatban számos vita zajlik. Ilyen vitát indított Közép-Európa létezéséről, meghatározhatóságáról a nyolcvanas években Milan Kundera. Ön is részt vett ebben a vitában.

Cz. M.: Sőt, azt is mondhatom büszkélkedve, hogy erről én már korábban, Kundera előtt írtam, méghozzá egy *Cross-Currents* című angol nyelvű lapban, amelyet a cseh Ladislav Matejka és a Michigan University ad ki, azt hiszem, a mai napig, s amely Közép-Európa kultúráival és irodalmaival foglalkozik. Közép-Európát ilyen értelemben Matejka professzor találta ki, aki kezdettől fogva arra törekedett, hogy a lap Csehországgal, Szlovákiával, Magyarországgal, Lengyelországgal, Jugoszláviával foglal-

kozzék... vagyis ő teremtette meg ezt a mintát. Én ebben a lapban már azelőtt publikáltam esszéket, hogy Kundera nyilvánosan fellépett volna. Kundera természetesen nagyon ismert író Nyugat-Európában és ma már Amerikában is, elsősorban neki köszönhető tehát, hogy ez az idea ismertté vált. Az én hírnevem egészen más természetű, főleg az amerikai költői körökre korlátozódik. Nyugat-Európában nagyon sokáig mellőztek mint utálatos antisztálistát.

K. Cz.: Ennek ellenére Ön is részt vett Konráddal, Havellal, Venclovával együtt a nyolcvanas években abban a vitában, amely Közép-Európáról, a térséget összefogó szálak egész rendszeréről folyt. Önök akkoriban egy olyan ideáról beszéltek, amely utópia volt, amely kizárólag bizonyos értelmiségiek tudatában létezett.

Cz. M.: Igen. Erről, vagyis hogy ez az idea utópia volt, Barbara Toruńczyk is írt.

K. Cz.: Masaryk háború előtti elmélete, a közép-európai szabad nemzetek uniójáról alkotott elképzelés is utópia volt. Mostanság változik a helyzet, s ennek az elképzelésnek egyik eleme megvalósulóban van: Európa ezen részének népei kezdenek maguk dönteni a sorsukról.

Cz. M.: Még abban az utópikus szakaszban írtam Közép-Európának az építészet által kijelölt határaitól. Vagyis mindaz, ahol jelen volt a középkor, a reneszánsz és a barokk, az Közép-Európa. Ilyen értelemben közép-európai városnak tekinthető, természetesen, Vilnius is, mert mindezek az építészeti elemek fellelhetők benne. Ugyanígy Dubrovnik is. Tallin vagy Riga persze kicsit más alapon, a germán gótika folytán tartozik ugyanide. Ez a Hanza hagyománya. Nem lehet pontosan kijelöl-

ni Közép-Európa határait. Északkeleten mindenesetre addig terjed, ameddig a jezsuita barokk terjedt.

Vitáink során foglalkoztunk a Habsburg birodalomhoz tartozó déli és a cári birodalomhoz tartozó északi részek között meglevő különbséggel, és persze foglalkoztunk az egykori Lengyel Köztársasággal is, amely részben a cári birodalom, részben a Habsburgok uralma alatt állt. Ezek a régi hagyományok bizonyos módon ma is léteznek, megőrződtek, s nem kétséges, hogy a közép-európai államok között feszültségeket váltanak ki, mert vannak országok, amelyekben a Habsburgok egykori öröksége erős, és ezek az országok egymáshoz közelebb állónak érzik magukat.

K. Cz.: Hogyan látja Ön Közép-Kelet-Európa problematikáját, különösen annak fényében, ami 1989 után történt?

Cz. M.: Szeretnék hozzájárulni a térség országainak, vagyis Lengyelországnak és Csehországnak valamint Szlovákiának, Lengyelországnak és Ukrajnának, Lengyelországnak és Belorussziának, Lengyelországnak és Litvániának a jószomszédi kapcsolataihoz... Ahogyan A szülőföld keresése című könyvemben is írom, öregségemre ez állampolgári szolgálattá vált számomra.

K. Cz.: A Közép-Európa önállóságának eszméjét ért támadások során gyakran hangzott el érvként az állítás, hogy Európának ez a része nem képes egyedül megbirkózni problémáival, hogy szükség van egy idegen birodalom - az orosz vagy a germán - peccsétjére a nemzetiségi és vallási konfliktusok lecsillapításához.

Cz. M.: Ez valóban Bécs vagy Berlin, Moszkva vagy Pétervár hatásköre volt. Hogy mennyire akarnak ezek a népek együtt élni anélkül, hogy kölcsönösen irtanak egymást? Erre nagyon nehéz válaszolni. Nagyon nyugtalan vagyok, mert olyan hangok hallszanak megint - például Lengyelországban kifejezetten litvánellenesek amelyek minden régi sebet fölszaggatnak.

Tagja vagyok a Szerb Akadémiának, s amikor fölemelten szavamat

a Horvátország elleni - nevezzük nevén - szerb invázió ellen, kaptam az Akadémiától egy hosszú levelet, amely felsorolja mindazokat a sérelmeket, amelyek a szerbeket érték a horvátok részéről ötven évvel ezelőtt. Ettől félek én - a kölcsönösen elszenvedett sérülések, az ötven évvel ezelőtt történt események felmelegítéséről. A mi népeinket jellemző történelmi emlékezet mellett ötven év annyi, mint egy szemvillanás, de ötszáz év is semmiség - nem igaz?

K. Cz.: S emellett a történelmi emlékezetnek van egy öröklődési hajlama is, átöröklődik az ifjabb nemzedékekre az elődöktől származó összes komplexussal és sérüléssel együtt.

Cz. M.: Igen, s ezek ráadásul ellenőrizetlenül, legendákként öröklődnek. Ebből származnak a lengyel-zsidó viszonyban jelentkező óriási nehézségek is, különösen Amerikában, mert a mostani ifjú nemzedék, mondhatjuk hogy már a harmadik olyan nemzedék, amely elődeitől képeket, kliséket, lerövidített negatív fogalmakat örököl.

K. Cz.: Van-e esély arra, hogy itt egy olyan, szülőföldről álló Európa alakuljon ki, amelyről Vincenz is írt?

Cz. M.: Ez nagyon nehéz ügy, mert mint Ön is tudja, Európának ebben a részében a nemzetállamok hagyománya él. Régen történelmileg nem létezett ez a fogalom, amely a nemzet létét saját államiság meglétének szükségszerűségével azonosítja. A nemzetállam törekvése olyan terület kialakítása, amely az etnikai területtel azonos. Ez a forrása annak, ami Jugoszláviában zajlik. Végül is a szerb földek egy állam keretei között történő egyesítése nem más, mint a nemzetállam - kegyetlen és abszurd - megvalósítása. Vagyis léteznek ezek a tendenciák. Ez az oka az úgynevezett kisebbségi kérdésnek is, amely elválasztja Lengyelországot és Litvániát. Eredendően és kezdettől fogva beteg ügy.

K. Cz.: Az Ön utolsó könyve is, litvániai látogatása is egyaránt békítő lépésnek, a litván-lengyel kap-

csolatok javítása érdekében tett próbálkozásnak tekinthető. Hol látja Ön azokat az alapvető hibákat, amelyek a lengyelek és litvánok közti feszültségeket indukálják?

Cz. M.: Tudja, magasabb intellektuális szinten nagyon könnyű a kibékülés, minél lejjebb megyünk azonban, annál nehezebb. Azért, mert alsóbb szinten a sztereotípiák, az örökölt sztereotípiák világába süllyedünk. Azt mondták nekem, hogy a Litvániában élő lengyel nyelvű lakosságnak csak tizenöt százaléka tud litvánul. És ellenállás tapasztalható e nyelv tanulásával szemben, amely nyelv azért mégiscsak állami nyelv. Az ott élő lengyelek inkább orosz iskolába járatják gyermekeiket, miközben persze lengyel iskolába is járathatták volna. A Szovjetunió hatalma csábítóan hatott, s emellett mindig létezett egy litvánokat lekezelő tendencia. Kik azok a litvánok, igaz? Nem tudom, tudja-e, hogy Vilniusban a háború idején volt egy mondás a nyelveket tanuló emberekkel kapcsolatban: „az optimisták angolt tanulnak, a pesszimisták németet, a realisták oroszot, az ostobák meg litvánt”.

A lengyel kultúra alapvetően nem népi, hanem nemesi kultúra, amely leszivárog a népi rétegekhez, és a lengyel sztereotípiák is nemesi eredetűek. A litván kultúrának népi gyökerei vannak, paraszti gyökerei, és ebben rejlik a két kultúra konfliktusa, vagyis a nemesi kultúra sztereotípiája a kolhozparaszt szintjén, aki lengyelnek tartja magát, mert katolikus, miközben nem tud lengyelül, csak oroszul. Ez a nemesi sztereotípiára lenézést jelent a litván nyelv és a litvánok iránt, s ez, természetesen, nem igazán tetszik a litvánoknak.

K. Cz.: Legutolsó könyvének címe A szülőföld keresése. A barangolások hosszú évei után tehát még mindig úton van?

Cz. M.: Azt hiszem, igen. Az alapvető összetevő ebben az, hogy Amerikában lakom. Rájöttem, hogy a kaliforniai Berkeley az a hely, ahol életemben legtovább laktam.

Szenyán Erzsébet fordítása

KÖLTŐ DRÁMAI TÉRBEN

Az *Európai utas*
köszönti
a születésnapját
ünneplő
Kányádi Sándort

A költő portréját Erdélyi Lajos
készítette

A most hatvanöt esztendőes Kányádi Sándor alkotó személyisége közösségi személyiség, munkásságát a költészet és az anyanyelvi közösség lényegi kapcsolatának tudata hatja át. Ez a tudat az idők során sokat gazdagodott és erősödött, az elemi módon természetes közösségi érzés a sokasodó tapasztalatok és felismerések hatására vált tudatos meggyőződésé. E meggyőződés a történelem drámai konfliktusainak szenvedélyes átélésével párosul: Kányádi nemcsak az erdélyi magyarság helyzettudatának kifejezésére törekszik, ennek csalódásait és reményeit is megszólaltatja.

Fiatal költőként a paraszti világ és a természeti lét szép rendjéről adott képet, az ifjúság közéleti bizalmával tekintve a rohamosan átalakuló erdélyi élet ígéreteire. Az Udvarhely megyei Nagyalambfalváról került Székelyudvarhelyre, majd Kolozsvárra. A falusi gyermekkor és a kisvárosi diákévek után gyorsan fejlődő nagyvárosban élt, álmaiban és képzeletében mégis szülőfalujában kalandozott. Megtartó erőt és igaz emberséget ifjúságának emlékei között talált. A falusi élményvilág, a hagyományos világkép és a köznapi tapasztalatokat belengő derű a költői népiesség hagyományos rendjében jelölte ki korai költészetének helyét. Mindig érzékenyen válaszolt a történelmi lét kihívásaira: elsősorban az erdélyi magyarság súlyos kisebbségi tapasztalataira.

A korai népies hatások után az avantgárd kifejezőmódját sajátította el, egyszersmind a költői hagyomány régebbi rétegeit aknáztta ki. Az avantgárd hatása nemcsak a ritmus fellazításában, a merészebb szóképekben érvényesült, hanem a versben alakot öltő költői szemléletben és a szöveg szerkezeti felépítésében is. A korábbi dalszerűséget epikus jellegű kifejezőmód váltotta fel, a költemény drámai módon tagolódott, a versszerkezet töredezetté vált. Kányádi annak az egyszerre lírai és epikai elemeket magába foglaló „montázsversnek” a hagyományát követi, amelyet a modern (avantgárd) költészet alapozott meg.

Verseire sötét árnyékok vetülnek, annak az emberi közösségnek a történelmi létét látja veszélyeztetve, amelynek örök hűséget fogadott. Mint válogatott verseinek *Fekete-piros versek* című kötete, vagy *Szürkület és Sörény és koponya* című verseskönyvei tanúsítják, mind keserűbb tapasztalatokat szerzett. Az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra lassú hanyatlását kell érzékelnie, kiábrándító történelmi tapasztalatokat kell tanúként megörökítenie. Ez okozza, hogy verseiben mind nagyobb szerepet kapott a történelmi meditáció, a nemzeti-nemzetiségi felelősségvállalás, és a közéletben is mind határozottabban emeli fel szavát. Nemcsak az erdélyi magyarság jogai mellett, hanem a közép-európai népek és kultúrák megbékítése, együttműködése érdekében is. Keserűen vet számot a nemzetiségi-nemzeti fennmaradás gondjaival, nehéz szívvel viaskodik a szétszóródás árnyaival, eközben az emberi egyetemességet, magát a mindenséget ostromolja megnyugtató vigaszért. Fájdalmas költői rapszódiaiban és siratóiban mindig a történelem ártatlan áldozatainak közösségi méltósága mellett tesz tanúvallomást.

Pomogáts Béla

AZ ISENHEIMI OLTÁR: EGY LÁZADÓ MANIFESZTUMA?

*Vakmerő hipotézis
Mathis Grünewald triptichonjáról*

Mathias Gothardt-Nithardt (Nethardt?) - akit később tévesen Grünewaldnak neveztek - kb. 1513 és 1515 között festette a hatalmas isenheimi szárnyas oltárt a betegápoló antonita rend temploma részére. A megrendelő a rend priorja, az olasz származású dúsgazdag nemesi családból származó, akkor már idős és beteg Guido Guersi: voltaképp ő fizette a korábban szerényebb isenheimi templom jelentős bővítését, és bizonyára az oltár költségeinek javarészét is. Mathis mester a templom építési-bővítési munkálatai közepette dolgozott; az egyik oldalhajó már felállványozva, a másikkal egy bizonyára védett elkerített részén készült a nagy mű.

Az 1500-as években a betegápoló rendek dolga mérhetetlenül megsokasodott. Özönlöttek a betegek, akiket szigorúan el kellett különíteni a külvilágtól. A bővülő kórházhoz jóval nagyobb templom kellett. „A hajó előtt a szokásos korlátokkal elválasztva a tágas szentély térségében emelkedett impozánsan az oromzataival 16 méter magasságot elérő, csaknem 6 méter széles oltár. Előtte a templomhajóban, faragott stallumokon foglaltak helyet az alapítványi urak és a rend tagjai. Mögöttük az ápolók és beteggondozók, a házban működő laikus testvérek. A kórháztemplomot tehát úgy rendezték be, hogy a templomhajót megsztva rácsot állítottak fel, zárófalat emeltek. Mögötte szorongtak a szerencsétlenek. A fertőzés és a tisztátalan érintés elkerülése céljából, de azért mégis úgy, hogy a szentség áldását ne vonják meg tőlük, a hajó hátsó részébe zsúfolták össze őket” - írja W. Fraenger Grünewaldról szóló könyvében.

Az antonita rend védőszentje Remete Szent Antal volt. Az isenheimi kórházban főként bélpoklosokat ápoltak; a bélpoklosság egyik korabeli neve: Szent Antal tüze. A híres remete - nem tévesztendő össze Pádúai Szent Antallal - Kr. u. 250 körül született, s a legenda szerint százhat éves kort ért meg. Dúsgazdag szülők fia volt, aki elosztogatta örökségét, s vissza-

vonult az egyiptomi sivatagba. Itt látogatta meg Remete Szent Pált, a tébait, aki ekkor kilencven éves lehetett. Az aszkéta 230-ban született, s a rómaiak üldözése előtt menekült egy rejtett barlangba. Az égiek parancsára egy holló jelent meg nála naponta, csőrében egy kenyérrrel. 113 évig élt, szigorú aszkéta módra. Őt tartják a valódi, ősi keresztény életmód, az aszkétizmus atyjának. (Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a magyar alapítású pálosok rendje Remete Szent Pálról nyerte nevét, akinek csontjait Nagy Lakos király 1381-ben Velencéből a Budakeszi közelében épült Pálos kolostorba hozatta.)

Az oltárkép festésének idején, 1510 körül pusztító pestisjárvány tartotta rémületben egész Európát. A szörnyű kór okozta rettegés jó termőtalaja volt a babonáknak, és kedvezett a szekták burjánzásának. A bubópestis, a tífusz és az ismeretlen, fenyegető kórok a közelgő világvége hangulatát keltették. Nem kevesebb áldozatot szedett a leírhatatlan nyomor: az országutakat ellepték a zarándokok, a vándorprédikátorok, a prostituáltak, a banditák és a kéregető nincstelenek, a földnélküliek hada. Éppen száz esztendeje égették meg Huszt Jánost, s a kelyhesek serege eljutott Mainzig, Grünewald életének fontos állomásáig. „Ezt a Mainzot vetették be 1525-ben a felkelő parasztok, a bocskorosok (mezítelen lábuk rongyba burkolva); a kapituláló nemesség a menekülés előtt elismerte a parasztfelkelés tizenkét pontját. Néhány hónapig a Megfeszített, Keresztelő Szent János és a gyászoló Mária képével díszített zászlójuk lobogott a mainzi vár ormán” - írja W. Hütt Grünewaldról szóló munkájában. 1509-ben utcai harcokra kerül sor Erfurtban, 1513-ban - az isenheimi oltár munkálatainak kezdetén - Freiburgban megalakult a felkelő parasztok Bocskorosok nevű szövetsége. Harcok dúlnak Kölnben és Achenben. 1524-ben kitör a Szegény Konrád vezette felkelés Württembergben (s a Dózsa-féle parasztlázadás Magyarországon). Lázadó, értekező, vitázó röpiratok tö-

Oltárkép

megét nyomtatják országszerte. A német társadalom már Luther Márton fellépése előtt felkészült a lutheri tanok befogadására. 1517-ben, az isenheimi oltár felavatása után két évvel szegezte ki Luther 95 pontját a württembergi vártemplom kapujára. Téziseit már jóval korábban megelőzte az egyház természetét firtató vitairatok tömege. Mondanivalójuk, igen leegyszerűsítve: Isten e földtől, a földiektől messze távol, az egekben lakozik; a föld lényei, egyháza, pápája földi, emberi teremtmények, maga a pápa is ember - kulcsaival egyetemben. Az egyházat nem kevesen a sátán művének tekintették. Az Ágoston-rendi szerzetes voltaképpen tömören és merészen megfogalmazta a kor hangulatát. E hangulat a feudális urak elleni zendülésen túl mindenekfölött az egyház - ma már számunkra alig elképzelhető - korrupciója, visszaélései elleni felháborodásból fakadt. II. Gyula pápa (1503-1513) véres és költséges hadjáratai mérhetetlenül elkeserítették a népet. Megértő fülekre találtak Pál apostol szavai, melyeket Luther is oly gyakran idézett: „Nyitott sír az ő torkuk; nyelvökkel álnokságot szórnak; áspis kígyó mérge van ajkaik alatt. (...) Lábaik gyorsak a vérontásra. (...) Útjaikon romlás és nyomorúság van. (...) És a békességnek útját nem ismerik. (...) Nincs isteni félelem szemök előtt.”

Nem kevesebb zaklatást és ingerültséget keltek az ún. búcsúlevelek, a kor egyházának valóban szemérmetlen és hazug pénzszerezési manipulációja. Egyszerűen arról volt szó, hogy a hívő az egyháznak fizetett adomány vagy tarifa ellenében a búcsúlevél birtokában megválthatta bűneit: egészben vagy részben mentesült a tisztítóútból. Ám a papság mohósága határtalan volt; egy közönséges házasságtörés bűneinek feloldása: 4 forint, ha mindkét fél házas: 6 Ft, bujálkodás apácával 10 Ft. A rokonok az elhunytak lelkét is kiválthatták a tisztítóútból az összegnek megfelelő esztendőre. A közismert bökverssel gúnyolódtak: „Amint a pénz a ládikába hullik, Tisztítóútból a lélek kiugrik.”

Az egyházi vezetők tékozló életmódja joggal háborította fel a hívőket. A strassburgi székesegyház szónoka így prédikált: „Íme, miket művelnek a püspökök: sok paripát tartanak, nagy-nagy tiszteletet követelnek, degeszre tömök pénztárcájukat, finom tyúkokat esznek, és ringyók után szaladgálnak.” Ezek után érthető, hogy számos szekta az egyház közvetítése nélkül, közvetlenül kívánt eljutni Istenhez. Rengeteg titkos szervezet alakult, titkos iratok keletkeztek; a tiltott mozgalmak és összejövetelek kora volt ez. *Kialakult egy sajátos argó, egy titkos érintkezési nyelv.*

Gutenberg mindössze 60 esztendővel korábban találta fel a könyvnyomtatást; Németországban kitört a nyomdaláz: ennek köszönhető a röp-, vita- és gúnyiratok rohamos szaporodása. Johannes Gutenberg 1450-ben nyomtatta ki híres Bibliáját, Szent Hieronymus latin fordításában. Ezt a nyelvet azonban csak a papok értették s néhány kiváltságos, márpedig akadtak páran, akik szerettek volna közvetlenül a

néphez szólni. Ráadásul néhányan - így Luther is - úgy vélték, hogy a szent férfiú 1200 évvel ezelőtt készült fordítása - görög nyelvből - sok helyen félreérthető. Így például abban az időben fontos volt, hogy a görög *metanoia* szentesített interpretálása téves; nem *penitentiát* - bűnhődést - jelent, hanem a gondolkodás és az érzelmvilág megváltozását. Nem elhanyagolható érv a búcsúcédulák elleni küzdelemben. Luther saját német nyelvű Újszövetség-fordításának egyik ösztönzője, hogy a szent szöveg a néphez szóljon, aki ha nem ismerkedett meg a betűvetés tudományával, a szöszékről ne érthetetlen latin szöveget hallgasson; Krisztus a saját nyelvükön szóljon hozzájuk.

Afenti, hosszadalmasnak tűnő bevezető nélkülözhetetlen Grünewald művének általam megkísérelt értelmezéséhez. Ráadásul sietek leszögezni, hogy a továbbiakban mindenfajta esztétikai szempontot figyelmen kívül hagyok; töprengéseimet elsősorban a kifejezés tartalmi részére, mondanivalójára összpontosítom, s a formával is csupán e tekintetben foglalkozom.

Az egész mű kétségkívül meghatározó főalakját, a Megfeszített ábrázolását most mellőzve, az elemzési kísérletet az oltár hátsó, bal oldali részén elhelyezett képpel kezdem. Tárnya: Remete Szent Antal látogatása Remete Szent Pálnál. Mindenekelőtt azonban ismertetem néhány neves esztéta felfogását az agg remeték találkozásáról:

„Ha ugyanis alaposabban szemügyre vesszük a két ember és az állat hármasságát, úgy találjuk, hogy a szép szakállú - arcával, öltözékével, gesztusaival - idegen testként trónol a vadonban. (...) Efféle, alig észrevehető összeszőrdésekkel jön létre az a hangulati sűrűség, amelyben ember, állat és táj ezen a kimeríthetetlen gazdagságú képen együtt él valami kozmikus összetartozás eredményeként. Ennek mélyebb összefüggéseiben többé alig tűnik csodálatosnak, hogy hollók gondoskodnak egy emberről, és hogy egy szarvashén titokzatos módon Grünewald arcvonásait viseli. Sőt, vajon az erdőnek és lakóinak ebből a földszagú családiasságából kifolyólag nem gyarapodik-e valami sajátos jelentéssel a legendás »Grünewald« név is? Kifakult, ápolatlan haja, csakúgy, mint a kákából font durva köntös, nem más, mint anachoréta maszklának tartozéka.” (W. Fraenger)

„Fraenger meggyőző leírásai Matthias Grünewaldról szóló könyvében az ember, az erdő és az erdőlakók egyetértésére utalnak, ami az isenheimi oltár Remete-képén azon alapszik, hogy az aggok mimikriszerűen idomulnak az őserdő vad növényzetéhez.” (M. J. Friedländer)

„...A jelenet gazdag és sok részlettel, mégis oldottan megfestett tájképi keretbe ágyazott. Reves sziklák, mohos targallyak keretelik a találkozás színhelyét, s a barnás-rőtes meleg színhangulatnak finom és érzéki ellentéte az ég és a háttér áttetsző hideg kékje. (...) Lehetetlen nem látnunk a magas egyházi méltóságot viselő Guersi - Szent Antal - higgadt és szilárd nyugalmát s a kételyektől gyötört festő -

Szent Pál - taglejtéseinek kényszeredett kínját. Talán éppen ezt a nyugalmat és biztonságot rázta meg a megkísértés a képen." (Kampis Antal)

Ami számomra először feltűnt, az a kiáltó ellentét Antal és Pál között. (Akkor még nem voltak szentek, csak egyszerű emberek.) Hogyan képzelhető el, hogy a dúsgazdag szüleit, a fényűző életet elhagyó Antal - aki mindenét elosztogatta a szegények között - ilyen pompázatos egyházfői öltözékben jelenik meg a pusztaságban? Vajon miért helyezte Grünwald Antal lábához, a sziklának támasztva a Guersi család címerét? (Kék alapon 8 arany liliom - utalás az Anjou származásra -, egy András-kereszt, 5 fehér kagylóval.) És vajon miért nézi ez az Antal-Guersi összehúzott szemrésén oly gyanakvó, elutasító pillantásai remetetársát? Miért jelenik meg Pál - amint rövedesen tapasztalhatjuk, itt már Szent Pált említhetnénk - ilyen hangsúlyozottan, szinte túlzottan puritán, anachoréta öltözékben? Mathis mester bizonyára jól ismerhette Erasmus *A Balgaság dicsérete* című művét, hiszen a rotterdami filozófus könyve akkor már a tizenkettedik kiadásban jelent meg:

„Már a római pápáknak, akik Krisztus helytartói, ha igyekeznek az ő életével felvenni a versenyt, nemde szegénységben, fáradalmakban, a kereszt viselésében, az élet megvetésében kellene versenyezniök (...) talán nincs ember a földön, aki finomabban élne, gondtalanabban, mint ezek, akik úgy vélik, hogy bőségesen eleget tettek Krisztusnak, ha misztikus, majdhogynem színpadias öltözékben (...) mindenfajta szertartások közepette, a Tisztelendőségek, Szentségességek címereivel, áldásaival és átkaikkal püspököt játszanak.”

Nálam jóval szakavatottabb kutatók már régóta kiderítették, hogy Remete Pál feje Grünwald önarcképe, Antal pedig Guido Guersi vonásait viseli. Ezzel a művészi-filozófiai fogással egycsapásra áthelyezte saját korába az 1100-1200 évvel korábbi legendai jelenetet. A szentek életének körébe tartozik e mesebeli találkozás már csak azért is, mivel csodák sorozatának ábrázolása. Mindez azonban nem érinti az alkotás hitelességét, hiszen Grünwald (részben) hitet, mitológiai jeleneteket festett. De ha valóban - még ha csupán ilyen aprócska jellel is - saját korát idézte, vajon nem találhatunk-e más hasonló jelet, nem bukkanunk-e a kor már korábban idézett - *titkos nyelvnek* nyomára? Az csupán formai kérdés, hogy a kép megfestésének idején az 55 éves mester itt jócskán megöregítette magát, minthogy a legendát követve a remete a találkozás idején 90-100 éves lehetett.

Vegyük szemügyre először a tájat, melyet Kampis „oldottan megfestett tájképi keretnek”, az „erdő és az erdőlakók egyvetértésének” lát, „ahol ember, állat és táj (...) együtt él, valami kozmikus összetartozás eredményeként”. Az én felfogásom szerint a táj három, egymástól világosan különváló részre tagolódik, és mindegyik súlyos közléssel terhelt. A bíborba-bársonyba öltözött főúri antonita (Szent Antal-rendi) prior oldalán az egykor virágzó természet most sivár: redves sziklák, mohával, döglötten csüg-

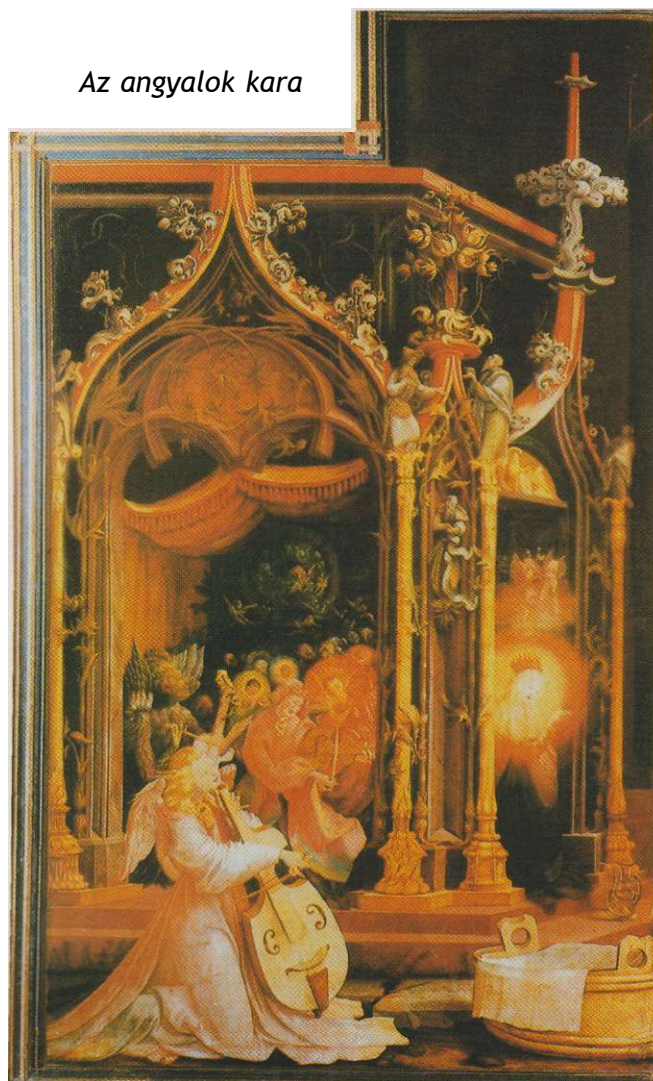
gő élősdi növényzettől roskadozó, kiszáradt olajfának tűnő, magasba nyúló jelenség, törött ágai a földön hevernek.

Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy a lutheri eszme egyik forrása az Újtestamentum szövege, de mindenekelőtt Pál apostol levelei. Idézem tehát a rómaiakhoz írt levél néhány szakaszát: „*Ha pedig némely ágak kitörtetek, te pedig vadolajfa létedre beoltattál azok közé, és részese lettél az olajfa gyökerének és szírjának: ne kevélykedjél az ágak ellenében: ha pedig kevélykedel, nem te hordozod a gyökeret, hanem a gyökér téged; Úgy van: hitelenség miatt törtetek ki, te pedig hit által állasz; fel ne fuvalkodjál. Azt mondd azért: kitörtetek az ágak, hogy én oltsam be.*”

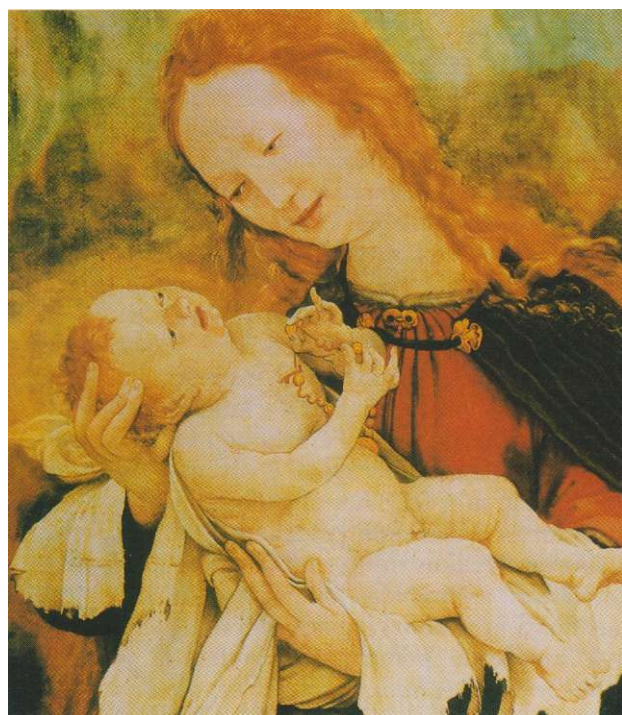
Nem kevésbé jelentős Jeremiás könyvének két szakasza: „*Lombos, szép, formás gyümölcsű olajfa nevet adott néked az Úr. Nagy vihar morajával tüzet gyújtott rajta, és leromlottak ágai. A Seregek Ura, aki plántált téged, rosszat végzett felőled Izráel házának és Júda házának rosszsága miatt, amit elkövetetek magokban, hogy engem haragra ingereljének, áldozván a Baálnak.*” És végül Máté: „*a fügefá azonnal elszárad, Jézus pedig felelvén, monda nékik: (...) ha van hitetek és nem kételkedtek, nem csak azt cselekszitek, ami a fügefán esett.*”

Hozzá kell tenni, hogy a kor valóban hívő, művelt emberfői bibliás emberek voltak. A hagyomány szerint Luther Márton betéve tudta az egész Szentírást. Egyik kedvelt mondása: „*Kövessétek Szent Pált, hogy engedjünk magunkra hatni a Szentlelket.*” Erre az Antal-Guersire nem illik Máté evangéliumának híres - és a kor lázadó mozgalmait gerjesztő - szelleme: „*Íme, mi elhagytunk mindent, és követtünk téged. Mondta neki Jézus: Ha tökéletes akarsz lenni, eredj, add el vagyodat, oszd ki a szegényeknek; és kincsed lesz a mennyben, és jer és kövess engem.*” Ez az Antal-Guersi a dicsőségért és a pompáért elhagyta az igaz krisztusi életet és tanokat, melyeket Pál még szó szerint követ, és nem értelmez, magyaráz, nem alakítja filozófiai allegóriákká. Ez az Antal-Guersi a kor egyházának jelképe. Ő maga bíborban, körülötte pusztulás, halódó környezet. Mindez akkor válik feltűnően érezékelhetővé, amikor áttekintünk a szemközti oldal jelenet-együttesére. Talán érdemes lenne elgondolkodni a három Pál alakjának festői összevonásán, illetőleg egyesítésén. Már megjegyeztük, hogy Pál, az apostol: Luther s a lutheránusok örökké idézett példaképe. De a Pál név második megjelenése sem véletlen. Luther maga is olyan Ágoston-rendi kolostorban nőtt fel, ahol állandóan az őskeresztény kort idézték követendő példaként, és igyekeztek az egykori aszketikus hit szerint élni. De a szigorú kolostori élet, a lemondás, önmegtágadás, az aszketizmus maga is szembeszegülés volt az egyház és a főurak hivalkodó pompájával. Luther is emlegette: „*Amikor fiatal voltam, dicsérték ezt a mondást: Szerezzétek a magányt, akkor a szívetek tiszta marad. Szent Bernát azt mondogatta: valahányszor emberek*

Az angyalok kara

Jézus születése

Mária a gyermekkel

A bélpoklos

A keresztrefeszítés

között járt, beszennyeződött. (...) volt egy remete, aki senkit sem engedett közel magához, mert hite szerint: Aki az emberekkel érintkezik, azt elkerülik az angyalok."

Visszatérve a tájhoz, az Antal övezte környezettel ellentétben az agg remetét viruló természet öleli körül. A háttérben két szikla néz egymással - úgyszólván farkasszemet. Az egyik, az Antal-Guersi szirt kopár; a szemközti sziklát dús növényzet borítja. Előtte virágzó pálmafa. És talán nem véletlenül idézhető Szent Pál miséjének graduáléja: „*Justus ut palma florebit. Justus germinabit (...) in aeternum ante dominum.*” (Oly igazul, mint a pálma virágzik. Oly igazul virul [...] mindörökké az Úr színe előtt.) A grünewaldi *jelbeszédet* még két szerény, bújtatott - tehát szinte titkos - jelenségnél érdemes megfigyelni. A Pál-Pál-Grünewald jobbán egy faágba vájt csatornácskán forrásvíz csordogál a földbevált medencébe, az agg lábánál pedig őzike heverészik békés-bizalmasan.

Már említettem, milyen fontos volt a kor kétkedő, újat kereső gondolkodói számára az eredeti, az ősi életmód újraélése, s nem kevésbé a régi, hiteles szövegek újrafelfedezése. A kor egyik meghatározó igénye: vissza az eredethez! - „ad fontes” - a forráshoz.

Ígnyomban más értelmet nyer a kiszikkadt „Antaltájjal” szemben lélegző környezet, a csörgedező forrás. De még meghökkentőbb az őz vagy szarvasünő jelenléte. Az *Aranylegenda* szerint a pusztaságban vándorló Remete Szent Antalt egy farkas vezeti el Szent Pálhoz. Hogyan, miért változott szarvasünővé a farkas? E részletből is arra következtethetünk, hogy Grünewald a kép komponálásakor minden apróságot alaposan megfontolt. Az élők, a természet formái mind jellé alakultak, ám a titkos jelek megfejtése a későbbi nemzedékekre várt; illetve az avatottak bizonyára értették, tudtak *grünewaldul* olvasni. Feltételezem, hogy a mester nem szívesen ültette volna maga mellé a félelmetes, vérengző állatot. Guersi-Antal sziklához támasztott nemesi címerével szemben az ősi, az eredeti krisztusi szelídség jelképét mutatta fel. A farkas mohósága inkább emlékeztetett volna a pápaság és a főurak búcsúcédula-adószedő mohóságára, vérengző természete pedig a boszorkányt-eretneket-lázadót égető, halálra kintző inkvizícióra. Bizonyára emlékezett a Hegyi beszédre: „*Boldogok a szelídek: mert ők örökségül bírják a földet.*”; „*Őrizkedjete pedig a hamis prófétáktól, akik juhoknak ruhájában jönnek hozzátok, de belül ragadozó farkasok.*” Igen valószínű, hogy a háttérbeli szarvas is a 42. zsoltárt idézi: „*Mint a szarvas kívánczik a folyóvizekre, úgy kívánczik az én lelkem hozzád, oh Istenem!*”

Guersi-Antal tehát valamiért rendkívül bizalmatlanul szemléli felindult remetetársát. Ennek - feltételezésem szerint - az lehet az oka, hogy az ősi aszkétaéletet idéző, fonott háncsokba öltözött remete valami olyasmit magyaráz, ami Antalnak fölöttébb kedve ellen való. De már a széles, heves gesztikuláció is ide-

gen a remete aszketikus magatartásától, melynek meghatározó eleme a fegyelem, a hallgatás, a csend: az Úr szavát leső belső figyelem. A vita, a „disputa” már maga is prelutheránus. Találgathatunk: vajon a széles gesztus nem figyelmeztetés-e Luther által ismételtetett „világos isteni ígére”, a „meztelen igazságra”, miszerint „nem az egyházi szentség, hanem a hit által igazul meg az ember”. Pál nem előkelő vendégét nézi; tekintetét az égre emelve várja igazának megerősítését. A holló, amely eddig is naponta szállította kenyerét, egyenesen az égietől készül éppen leszállni. Itt a szent madár, de csőrében ezúttal két kenyérrrel: a mennybéliek a vendéggel is megosztanák Krisztus tanítását: „*Mikor pedig evének, vevé Jézus a kenyeret és hálákat adván, megtöré és adá a tanítványoknak, és mondá: Vegyétek, egyétek: ez az én testem.*”

A megkezdett gondolatmenetet folytatva az oltár jobb oldalán, az előbbivel azonos síkon elhelyezett oltárképre kell utalnom: *Szent Antal megkísértése*. A téma a klasszikus korok festőinek egyik kedvelt tárgya; itt azonban - éppen itt és ekkor - különös jelentőséget tulajdoníthatunk az ábrázolás módjának. A kolostori pletykák szerint a gazdag főúr, Guido Guersi nem élt túlzottan aszketikus életet. Bizonyára nem véletlen tehát, hogy Grünewald a szörnyektől gyötört aggasztánt - ugyancsak Guersit magát - ugyanabban a súlyos bársonyöltözékben ábrázolja, mint a *Találkozás* képén. A kép bal oldalán - a kísértés tárgyától látószólag teljesen függetlenül - egy ijesztő figura - talán haldokló bélpoklos - tűnik fel. Vajon milyen szerepe lehet a szánalmas emberroncsnak a kompozícióban? Itt ismét feltevésekre vagyunk utalva: annyi azonban bizonyos, hogy egy Mathishoz hasonló tudatos mester nem szándék nélkül ellentételezte e tragikus *jelenséggel* Guersi megkísértését. Lehetséges lenne, hogy az emberi szerencsétlenség azért szorult a jelenet szélére - mellékalakként -, mert a papságnemesség világában a *kísértés* nyilvánvalóbb, feltűnőbb volt, mint az emberi nyomorúság? Még tovább erősítheti gyanúnkat a főoltár homlokzati részének bal szárnyán ábrázolt - hasonló arcvonású, azonos öltözékű - Szent Antal, a rend védőszentje, akinek a feje fölötti ablakban ismét feltűnik egy dühöngő ördög. A szemközti oldalon ábrázolt Szent Sebestyén feje fölötti ablaknyílásban viszont fényes, boldog angyalok hozzák az égből a glóriát a mártír fejére. A „jelbeszéd” világos, noha a fenyegető-kísértő megjelenhet a szent attribútumaként is. Ám az összevetés elgondolkodtató, kivált ha tudjuk, hogy Szent Antal jele inkább egy asszony.

Végezetül az oltár értelme, rendeltetése: a *Megfeszített*. Ha elfogadjuk a feltételezést, hogy Grünewald az egyszerűen felfogható - gyönyörködtető-riasztó-áhitatos - látványon kívül valami mást is akart közölni, akkor ez a Megfeszített ábrázolásának még a stílusában is tettenérhető, hiszen az alaposan eltér vala-

mennyi kortársának hasonló tárgyban kifejezett feldolgozásától. (A hagyomány szerint Grünewald Martin Schongauer tanítványa volt. Az itáliai kortárs mesterek - Raffaello, Michelangelo, Leonardo - műveitől most eltekinthetünk, ám német kortársai - id. és ifj. Cranach, A. Dürer, id. és ifj. Holbein - munkásságát jól ismerte.)

Tudjuk, vagy okkal feltételezzük, hogy Mathis mester szenvedélyes, netán indulatos ember volt. Eredeti neve voltaképpen Mathis Nithardt vagy Neithart; néhány kutató feltételezi, hogy az *irigyet* vagy *indulatost* jelentő régi német kifejezés helyett választotta volna a Gothart nevet. Egyik ismert monogramján ugyanis az M G szerepel, s az N betű csak jóval távolabb tűnik fel. A Gothardt - Istenhez hű, Istenben szilárd - művei alapján is megfelelőbbnek látszik, noha a szenvedélyesség, az indulatosság éppúgy megjelenik képein.

A *Megfeszített* oltárt a templom végében állították fel, jó magasan, hogy a ráccsal elzárt szerencsétlenek is jól láthassák. A megkínzott test minden porcikáját véres sebek borítják. Tehát a festő nem csupán az ismert stigmákat jeleníti meg, hanem egy ember egész meggyötört testét. *Grünewald Krisztusa bélpoklos!* A meggyötört, elkínzott betegeknek szánta együttérző vigaszul: Embertársul! Krisztus megfeszítésének két jellemző ábrázolási típusa ismert: a belenyugvó és a szenvedő. Grünewald Krisztusa minden porcikájában lázadó. Nem csupán a két kéz haláltusában görcsbe rándult, meredt mozdulata, hanem a felismerhetlenné torzult, vérömlennyé duzzadt lábfej is.

Nem ismerhetem a művészettörténet valamennyi hasonló ábrázolását, de tudomásom szerint ez az egyetlen olyan Krisztus, amelyik nem magasodik a szereplők - és a nézők - fölé a magasba, hanem úgy szólván a földön áll. Környezetéhez és embertársaihoz, a halálraítélt bélpoklosokhoz hasonlóan itt szenved velünk. És arra különösen érdemes odafigyelni, hogy ez a Krisztus nincs gyorsba burkolva, ágyékkötőjét nem lebegteti dekoratívan a szél: a mi Krisztusunkat rongycafatok fedik, akár az Isenheim közelében menetelő lázadó parasztokat. És Grünewald majdnem valamennyi szentje mezítlábas. A szenvedés és a nyomor együttérző jeleit Mathis mester más művein is felfedezhetjük. Az isenheimeri oltár Jézus születése tábláján Mária rongyos pelenkában tartja az újszülöttet. Erre sincs példa a művészettörténetben! A keresztfa sem a kortárs művészek gondosan megmunkált ácsszerkezete; Grünewald keresztje hevenyészve összerótt fatörzs és ékelt ágak, amilyenre a lázadó parasztokat szögezték.

Mathis mester már előző művein is messze kanyarodik a kor stílusától. Méretek, arányok, egyensúly, harmónia éppoly kevésbé számítanak, mint késői „követőinél”, az expresszionistáknál, akiknél egyedül az érzelmek hitelessége, a szenvedély érzékletes kifejezése igazolja a formák alakulását. Az már szinte elhanyagolható, hogy a *Megfeszített* mellé odaállítja kíséretként az akkor már rég halott Keresztelő Szent

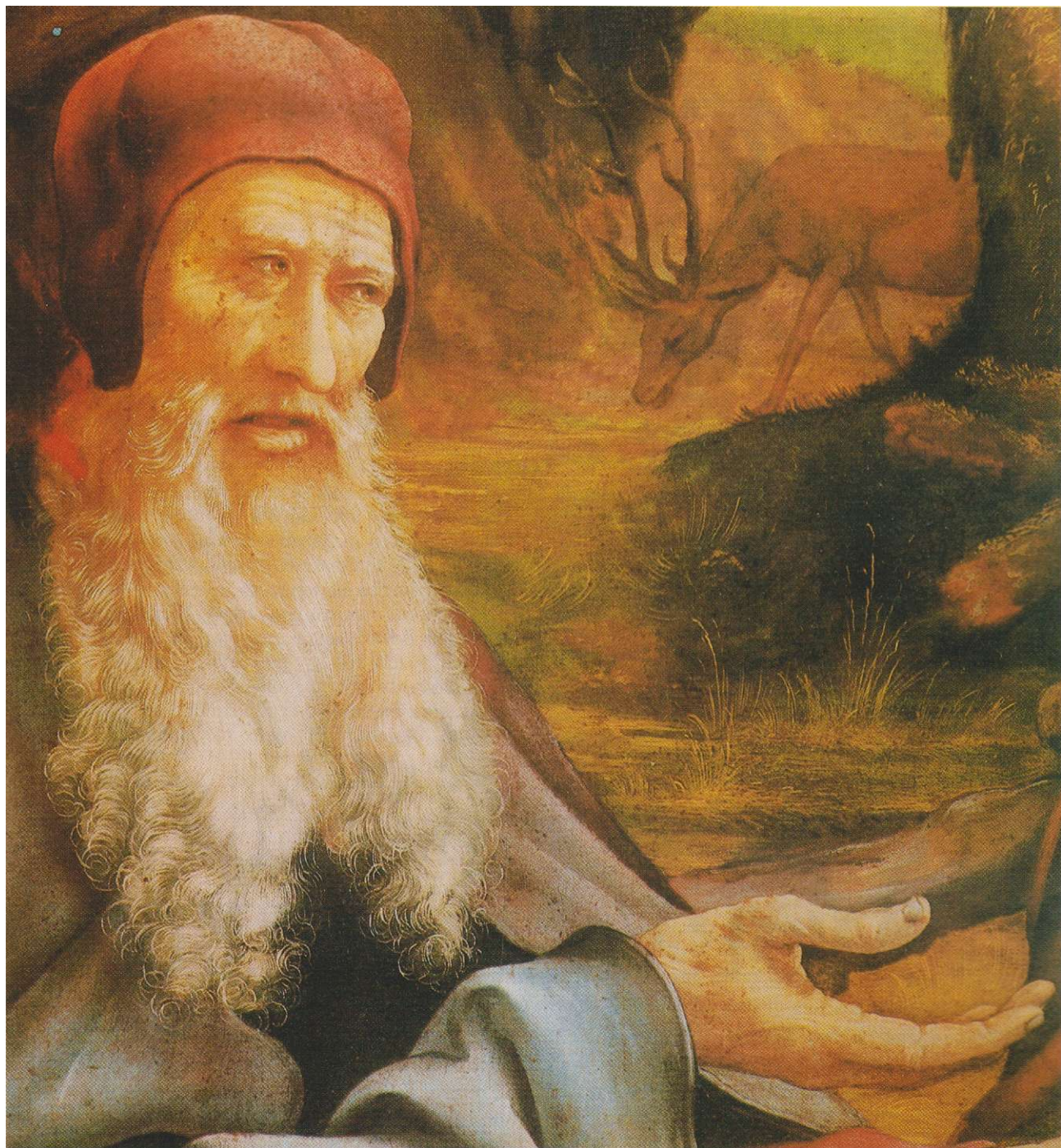
Jánost, kezében az akkor még nem létező Evangéliummal, s a rámutató gesztust írásban is megjelenítő szöveggel: „*Íme, Ő egyre nagyobb lesz, én pedig egyre kisebb.*” (A szöveg célzás Pál zsidókhöz írt levelére: „*Jézus, aki egy kevés időre kisebbé tétetett az angyaloknál, a halál elszenvédéséért dicsőséggel és tisztelességgel koronázott meg...*”) Grünewald felszabadult - és felszabadító - stílusa tettenérhető a Madonnát támogató mozdulatban is: János karja jó másfélszer hosszabb az anatómiai követelménynél. Grünewald szentjeinek nincs glóriája, ami *jelentheti* emberi vonásaik hangsúlyozását is. Kivétel az Újszülöttet tartó Madonna és a feltámadás Krisztusa. A tartalmi és stílári devianciából joggal következtethetünk egy lázadó szellemre, aki azonosult a reformációnak Luther által hirdetett alapelvével: „*Inkább nézzünk a saját szemünkkel, mint másokéval.*”

Végül elmondom, mi ébresztett bennem kétélyeket e hatalmas alkotás elfogadott - szentesített? - értékelésével szemben. Akkor kezdtem gyanakodni, amikor W. Fraenger művében elolvastam Mathis Gothardt-Nithardt mester hivatalos - 12 megbízott által aláírt - hagyatéki leltárát. Íme, néhány sorban: „*Igen finom ruhák, közöttük arannyal hímzett udvari öltözék.* (Grünewaldot néhány hercegi udvarban udvari festőként, szobrászként és vízmérnökként alkalmazták.) *Festőszerszámok, piros sapka a gyermeknek.* (Bizonyára Mathis fogadott fia, akit e fejjedővel több ízben megfestett.) *Különféle festőeszközök, arany-ezüst fóliák, egy fontos szerződés az altkirchi Michel Wasser mesterrel az isenheimeri oltár faszervezetének elkészítéséről* (innen az elkészítés pontos ideje: 1513-1515).” A leltár ugyanakkor feltünteti a parasztfelkelés akkor illegálisnak számító 12 hittételét, a Luther Márton 27 prédikációját tartalmazó kötetet, Luther Újtestamentumának fordítását és rengeteg „*más egyéb lutheri limlomot*” (sunst viel schatecken lutherarisch). És végül, de nem utolsó sorban külön kis leszögelt ládácskában: „*egy tekercs elrejtve a zendülés miatt*” (1 roll uff eyn geburgen der uffror haben), amely W. Fraegen szerint arra utal, hogy Mathis mester részt vett 1525 „zürzavaraiban”, értsd: a parasztlázadásokban. Hozzá kell tenni, hogy egyes kutatók szerint Mathis mester halála előtt áttért az evangélikus hitre.

De ez már jó évtizeddel az isenheimeri oltár megalkotása után történt.

Mathis Gothardt mester kivételesen érzékeny, embertársaival szenvedélyesen és mélységesen együttérző művész volt. Nagy műveit összehasonlítva kortársaink csodálatosan megrajzolt, művészileg nagyszerű - ám jócskán idealizált - képeivel, joggal érezhetjük, hogy a mi Grünewaldunk együtt szenvedett korával, és gyötrelmeit minden más akkori művésznél fájdalmasabban öntötte formába. Elképzelhető, hogy 475 év távolából mi most felfogtuk ezt a rejtett üzenetet?

Ágyékkötő

Szent Pál

Ördögfejes részlet

ELFELEJTETT TÁJAK, ELFELEJTETT NÉPEK

ÉS MORVAORSZÁG?

Tomáš Mašaryk, a későbbi elnök, aki ott született a Morva folyó túloldalán, 1888-ban írt egy cikket szülőföldjéről *Morvaország, kedves hazácskám!* címmel. Az írás végén megjegyezte, hogy a királyságbeli cseh újságírók többet foglalkozhatnak Morvaországgal, merthogy a művelt csehek többsége számára Morvaország terra incognita. A magyar olvasónak talán eszébe jut Kazinczy, aki az Erdélyi levelek elejére odaírta kortársainak a kemény mondatot: „*Magyarország nem ismeri Erdélyt.*” Mintha gyakran ez lett volna a természetes a történelemben, a központ, a főváros - legyen az Prága vagy Budapest -, vagy mondjuk a nemzet törzse, keveset tud a végvidékről, a távol eső tartományokról. Csehországnak nemegyszer periféria volt Morvaország, hiába kapcsolódott oda a cseh történelem annyi fontos eseménye, hiába adott a morva tartomány annyi jeles személyiséget a cseh politikának, kultúrának és tudománynak. A prágaiak, csehországiak szemében Morvaország egy idilli, napsütötte táj volt, kissé álmos vidék, inkább falusi, mint városi lakossággal. A szólás úgy tartotta, Csehországtól messzebb van Morvaország, mint Morvaországtól Csehország.

1592-ben itt született Comenius, a cseh szellem európai jelentőségű képviselője, a XX. században pedig olyan írói rajt bocsátott ki ez a táj - František Halast, Petr Bezručot,

Juří Wolkert -, amelyből volt, aki - Jaroslav Seifert - egészen a Nobel-díj magasságáig emelkedett. A brünni Milan Kundera emlékezetes nagy regényében, a *Tréfaban* szülőföldjének egy híres népszokását, a morva-szlovákföldi királylovaglást is megörökítette.

Morvaország önállóságának a középkorba nyúlnak a gyökerei; a XI. századtól tartozott a cseh koronához, 1197-ben emelte Barbadossa Frigyes császár örgrófsággá a tartományt. A regionális hagyomány évszázadokon keresztül erősen élt mind cseh (többségi), mind pedig német (kisebbségi) lakói körében. Ez többek között tartományi kormányzatot, fővárost és szimbólumokat (a címer: aranyvörös kockából álló sas kék mezőben) jelentett. Ebből még sok minden megmaradt az első csehszlovák köztársaságban is. A kommunista korszak központosítása fokozta le Morvaországot egyszerű vidékké. Emlékszem az 1968-as viccre a morva himnuszról. Hiszen, mint ismert, a csehszlovák himnusz egy cseh és egy szlovák részből állott, köztük volt egy pillanatnyi szünet. Ez a pillanatnyi némaság - a morvák himnusza, mondta a tréfás válasz. Ma a morva önállóság a centralizmus tagadását jelenti elsősorban, egy európai régió megteremtésére irányuló szándékot.

K. Gy. Cs.

Václav Frolec

A MORVA IDENTITÁS

A VI. század előtti korból egyetlen forrást sem ismerünk, amely morva etnikai csoportok létezését dokumentálná. „*Elméletileg mindenestre elfogadható az a gondolat - történetileg azonban nem igazolható -, hogy a mai Haná, a Cseh-Morva-dombság és a morva Szlovákföld lakóiban (a morva Vlachföldön semmiképpen nem) bizonyítható kapcsolatot fedezhetnénk fel az ómorva törzsekkel. Mindenesetre helytelen az egyes népcsoportok mai helyzetét kivetíteni a morva történelem korai időszakára. Hiba volna, ha a mai népcsoportokban a valahai törzsi egységek egyszerű folytatását akarnánk felfedezni*” - írta ta-

nulmányában Dostál. Ugyanezt az álláspontot képviseli Ladislav Hosák is, aki arra is utal, hogy a XVI. század előtt Morvaország lakóit, függetlenül attól, hogy Olomoucból, Jihlavából, Osztravából vagy Uhersky Ostrohból jöttek-e, egyszerűen morvának nevezték, és lakóhelyük közelebbi meghatározása úgy történt, hogy a terület, esetleg az uradalom nevét is megadták hozzá.

Nagymorva Birodalom

A morva identitás vizsgálatához támpontot adhat a morva etnogenézis folyamata a Nagymorva Birodalom idején. Ez a folyamat

másképpen zajlott le, mint Csehországban, ahol pontos híradásaink vannak a régi törzsi szervezetről, ismerjük a törzsek neveit, településeit és központjait. Az egységesítési folyamatban a csehek játszották a főszerepet: településeik az ország középső részén helyezkedtek el, leigázták a többi törzset, és nevüket kölcsönözték nekik. Nyilvánvalóan olyan gyorsan tűntek el itt a törzsek, hogy a források nem tudták feljegyezni nevüket. Már a IX. században *moravaniak*=*morváknak* nevezték az idevalósiakat. A morva etnogenézis kérdése továbbra is a feltevések között marad, mind ideérkezésük, mind azon szláv vagy nem szláv

elemeknek az ideérkezése tekintetében, amelyek a IX. században a *moravani* elnevezés mögött rejtőztek, mind pedig azzal az etnikai alappal kapcsolatban, amellyel a régi morvák itt érintkezésbe kerültek.

A morva társadalom a Nagymorva Birodalom idején nyilvánvalóan már szociálisan differenciált volt. Az egyszerű nép mellett volt egy meglehetősen népes előkelő réteg is. A bizánci követ meghívása előtt Rasztiszláv fejedelem összehívta a fejedelmeket és a morvákat egy országgyűlésre (*Konstantin élete, XIV. fejt.*). Mojmir államának e meghatározó népessége után elkezdtek az egész lakosságot morva szlávoknak nevezni, a Morva (Morava) folyó vízgyűjtőterületén elhelyezkedő régi Morvaország lakosságát pedig a *morvaváně* (morvák) terminussal illették. A Morvaországban keletkezett források a morvákat olyan egységes népként ismerik, mely különbözik szomszédaitól - a csehektől, horvátoktól, ukránoktól, viszlánoktól, bolgároktól, karantánoktól és bajoroktól. Ebben a korszakban már feltételezhetünk egy

- hatására bekövetkező hanyatlása következtében végzetes helyzetbe került. A régi morvák egy része nem zárható ki tehát Morvaország későbbi lakóinak etnogeneziséből, különösen a XI. század közepétől, amikor is Morvaország újraszerveződött Csehország oldalán, és elkezdett kialakulni az új összetételű morva nép, melynek jellemző vonása, hogy - különösen az előkelő rétegeknél - egybeolvadt a cseh nemzetiséggel.

Ha a morvaországi néprajzi csoportok elnevezései kétségtelenül korábbi eredetűek is, mégis felvetődik a kérdés, hogy a mai morvák melyik részét lehet összefüggésbe hozni Nagymorvaország lakóival. A leggyakrabban a hanákokat említik: „*Az ország középső részét - írja Niederle - ősidőktől fogva az a törzs birtokolja, melyet ma a terület és a rajta átfutó folyócska után hanákoknak neveznek. Kétségtelenül ez volt a tulajdonképpeni morvák ősi magja, amely a többi cseh törzsszel együtt északról érkezett.*” Václav Flajshans nyelvész azt állítja: „*A tulajdonképpeni morvák tehát hanákok, és dialektusuk már a XIV. századtól kezdve jelentős különbségeket mutat a cseh dialektusokhoz képest, mind az irodalmi szövegekben, mind pedig a helység- és személynevekben. A hanák elnevezés formáját tekintve későbbi eredetre utal, de a XV. századinál semmiképpen sem régebbi; alaposabb leírásunk csak a XVI. századból van Blahoslavtól.*”

Felvetődik a kérdés, hogy miért a XIV. századtól jelentkeznek a regionális nyelvi sajátosságok, és Közép-Morvaország lakóinak kulturális sajátosságai pedig miért csak a XVI. századtól kezdve figyelhetők meg. Erre a kérdésre a válasz a korabeli morvaországi népi kultúra vizsgálata adhat.

Már Nagymorvaország idején is észlelhetők e sajátosságok a Morva-vidék kulturális képében Brünn és Znojmo városok környékén. A népi kultúra fejlődésének szempontjából a XIII. és XV. század közötti időszak fontos mérföldkő,

hiszen ekkor formálódtak e kultúra későbbi hagyományossá vált jegyei. Azok a gazdasági és szociális változások, melyeket középkori technikai forradalomnak nevezünk, a jobbágytelekrendszer gazdasági formájában, a szántóterületek törvényi rendezésében, valamint az eke tökéletesebb változatainak bevezetésében jelentkeztek. Ebben az időszakban felgyorsul az a kolonizáció, amely már a XII. században kezdődött, és elsősorban a határvidékek erdős térségeire terjedt ki. Ennek következtében megváltozik Morvaország lakosságának etnikai összetétele is: az eredetileg szinte kizárólag morva lakosság érintkezésbe kerül idegen, nagyrészt német elemekkel is. A csehek és németek népi kultúrája így etnikai színezetet kap, és különféle érintkezések és kapcsolatok képét mutatja. Nemcsak gazdasági és szociális, hanem kulturális tekintetben is fontos tényező volt a városok alapítása, ami már a XIII. században elkezdődött. A morva nemesség hivatalos kultúrája mellett kialakult a városi lakosság sajátos kultúrája is, a kézműveseké, a kereskedőké és a városi szegénységé.

Hanákok

Bizonyára nem véletlen, hogy a *hanák* és *Haná* elnevezés csak később bukkan fel. nagyjából a XV. század hetvenes éveitől az 1620-ig terjedő időszakban. Mint ahogy azt a még alig kutatott levéltári anyag bizonyítja, a népi kultúra, főként az anyagi kultúra területén, a virágzó gazdaságnak köszönhetően a fejlődés magas fokát érte el. Ahhoz sem fér kétség, hogy a termékeny Hanák-vidék ebben a tekintetben a többi morva terület fölé kerekedett. A hanákok öntudata erősödött, és valószínűleg kialakult a hanák identitás is, amelyet másutt, elsősorban a szomszédos területeken és hivatalos szinten is kezdtek észrevenni. A hanák sajátosság még inkább előtérbe került

(Folytatás a 80. oldalon)

RÓL

bizonyos morva tudatot, morva identitást, különösen az előkelőbb társadalmi rétegeknél. A *moravani* (morva) elnevezés a teljes történelmi időszak alatt fennmaradt. Különösen szilárdan gyökerezik ez az elnevezés a feudális korszakban, amikor a morvák így nevezték saját magukat, sőt szomszédjaik is így nevezték őket minden hivatalos okmányban.

A morvák további történelmi sorsa és etnográfiai differenciálódása szempontjából fontos a X. század elejének időszaka, amikor is a Nagymorva birodalma Szvatopluk fiainak viszálykodása, a hunok és az avarok betörései - és különösen a magyarok pusztításai

GÖRDÜLÉKENY SZOLGÁLTATÁS

Nincs olyan áru, ami kifogna rajtunk!

A Hungarocamion Európa egyik legnagyobb közlekedési vállalata - amire természetesen büszkék vagyunk -, ám úgy véljük, az igazi nagyságrend záloga csak a szolgáltatás magas színvonala, sokrétűsége lehet. Ez a törekvés vezérelt bennünket az elmúlt években, ez biztosítja ma is versenyképességünket.

Mit kínál partnereinek a Hungarocamion?

- Nemzetközi és belföldi fuvarfeladatok teljes körű megszervezését, lebonyolítását, a hagyományos áruk, a hűtést vagy fűtést igénylő, a speciális, a túlméretes vagy túlsúlyos, a veszélyes áruk pontos és biztonságos célba juttatását.
- Szállítmányozási tevékenységet, akár a tengerentúlra is
- Menetrend szerinti gyűjtőfuvarozást Európa 17 országába, 40 gyűjtőponttal, raktározási, csomagolási, belföldön terítési szolgáltatással.

- A kombinált fuvarozási módok (dunai hajózó- és vasúti forgalom) alkalmazását.

- Vámügyintézés, a határspedíciós tevékenység teljes skáláját.

- Belföldi, valamint egész Európára és a Közel-Keletre is kiterjedő képviselői hálózatunkat.

- Munkatársaink több évtizedes üzleti kapcsolatait, tapasztalatait, gépkocsivezetőink biztos kezét, közlekedési rutinját.

- A legmodernebb szállító járműveket, amelyek nemcsak a legkülönbözőbb fuvarozási igényeknek, hanem a szigorú környezetvédelmi előírásoknak is megfelelnek.

- Műszaki, karbantartó szakembereink hozzáértését, márkaszervizeink komplex szolgáltatását.

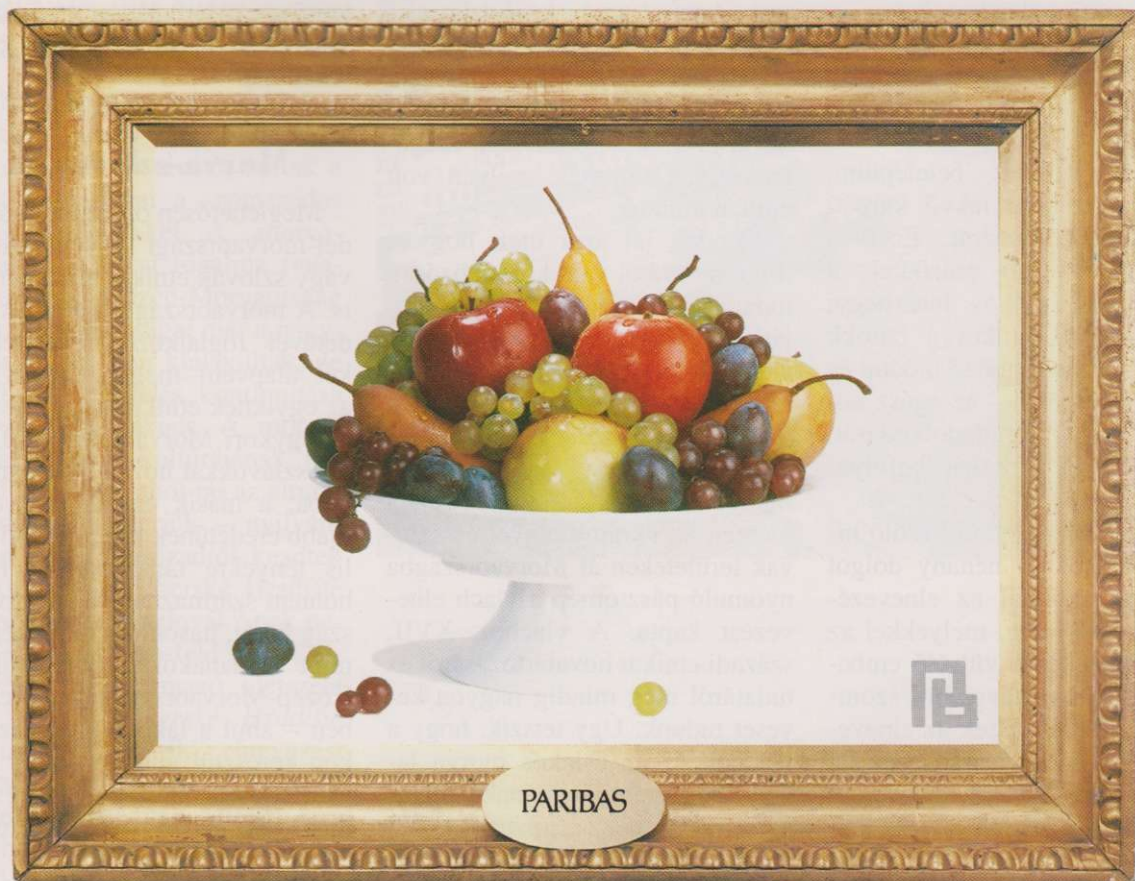
- Munkatársaink szakmai jártasságát, körültekintő ügyintézését.

Ésmég számtalan, akár egyedi igényeket is kielégítő szolgáltatást.

Az Ön bizalma a mi önbizalmunk.

 HUNGAROCAMION
NEMZETKÖZI AUTÓKÖZLEKEDÉSI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

CÍM: 1143 BUDAPEST, HUNGÁRIA KRT. 140-144. • TELEFON: 252-7172, • FAX: 252-6084

Több mint bank – gondolkodó partner...

MAGYAR PARIBAS

1015 Budapest, Ostrom utca 23-25. • Telefon: 175-0130

(Folytatás a 77. oldalról)

akkor, amikor Kelet-Morvaország hegyes kárpáti területeire a más kulturális jellemzőkkel bíró vlach pásztornép kezdett betelepülni, mely a keletebbre fekvő kárpáti területekről származott. Ezek a tendenciák tovább erősödtek a cseh rendek 1618-as fehérhegyi veresége után, amikor a barokk kultúra - bár különböző módon és eltérő intenzitással - az egész korabeli társadalom gondolkodását, érzésvilágát, életmódját befolyásolta.

A morva falusi népről szóló hiányos forrásokból néhány dolgot elsősorban azokból az elnevezésekből tudunk meg, melyekkel az illető területeken kívül élő emberek közelebbi és távolabbi szomszédaikat illették. Ezek az elnevezések a XVIII. században és az azt megelőző időszakban még nem rögzültek, és azoknak a területek-

nek a határai, melyeknek lakosaira ezek a megnevezések vonatkoztak, ekkor még nem állandósultak. Szinte semmit sem jegyeztek fel arról, hogy a lakosok saját magukat minek tartották, milyen volt etnikai tudatuk.

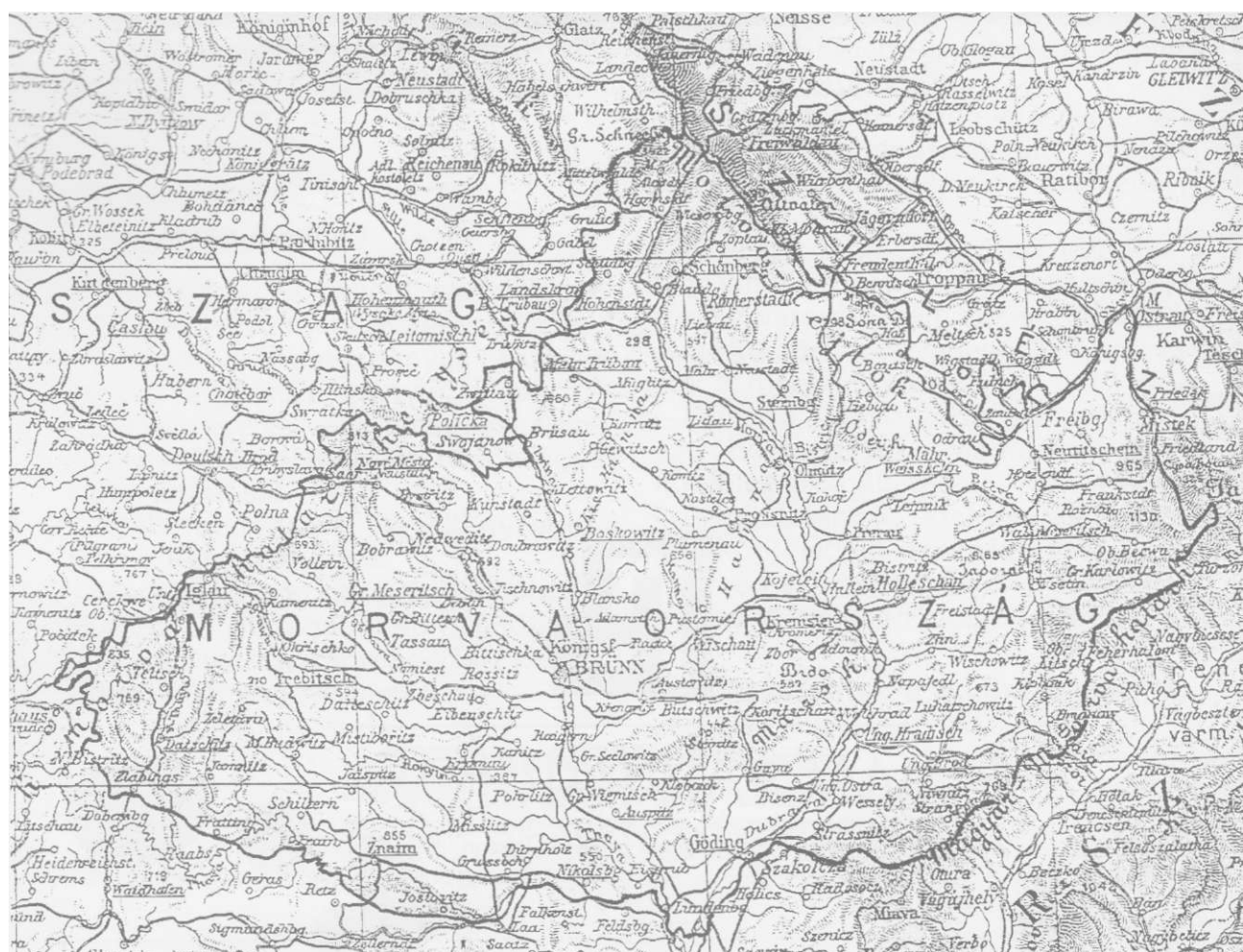
Minden jel arra utal, hogy a többi morvától való különbözőség tudata és az ezzel összefüggő saját név elfogadása a hanákoknál alakult ki a leggyorsabban. Az is lehetséges, hogy ez a folyamat már a XVII. század vége előtt lezajlott.

A keletről a Kárpátok vonulata mentén az ukrán, lengyel és szlovák területeken át Morvaországba nyomuló pásztornép a vlach elnevezést kapta. A vlachok XVII. századi etnikai hovatartozásáról és tudatáról még mindig nagyon keveset tudunk. Úgy tetszik, hogy a vlachok és az őslakos morva lakosság asszimilációjának folyamata a XVII. században már je-

lentősen előrehaladott stádiumban volt, és végül a morva elem került túlsúlyba.

Morva-szlovákok

Meglehetősen összetett kérdés a dél-morvaországi morva-szlovák vagy szlovák etnikai tudat kérdése is. A morvaországi szlovákok eredetével foglalkozó elméleteknek két alapvető megközelítése van; az egyiknek etnikai színezete van, az egykori Morvaország területén élő szlávokkal hozza őket kapcsolatba; a másik ezt az elnevezést újabb eredetűnek tartja, és kulturális tényekre támaszkodik. Hogy honnan származnak Dél-Morvaország lakói, hasonló jellegű kérdés, mint a hanákok problematikája. Közép-Morvaországgal ellentétben - ahol a lakosság évszázadokon keresztül állandó volt - Dél-Morvaországban a politikai és katonai események következtében,

Uherské Hradiště főtere

továbbá vallási és más okokból a lakosság gyakori migrációja volt jellemző. Hosszú távúak voltak a terület kapcsolatai a szomszédos szlovák területekkel. A „morva-szlovákok” etnikai fogalma fiatalabb eredetű. Közép-Morvaország kulturális sajátosságai már a nagy-morva időszakban kialakultak, de a kulturális fejlődés kontinuitása gyakran félbeszakadt. A morva-szlovákok népi kultúrájának jellemző vonásai - ahol mi az elmúlt századokból ismerjük - nyilvánvalóan a XVI. századtól kezdtek kialakulni. Egy Uherské Hradiště környéki lakost „szlovák”-nak nevez Sebastian Mansfeld egy XVI-II. századból származó metszete (*Egy szlovák Uherské Hradiště mellett*). A „szlovák” elnevezést valószínűleg a *moravani*, *moravci* elnevezés előzte meg. Minden arra utal, hogy legalább a XVII. századtól kezdve Dél-Morvaország lakóinál egy morva-szlovák vagy szlovák etnikai tudat volt, melyet a morva-szlovák népnek a morva-szlovák városokkal történő sűrű érintkezése segített elő, főként Uherské Hradiště, Uherský Brod, Kyjov, Strážnice, Veselí, Hodonín és Břeclav piacain, valamint a különböző morvaországi, szlovák és más zarándokhelyeken. A morva-szlovák tudat - különösen a XIX. és XX. században - elnyomott minden más alcsoportnevet, melyeket a nép gúnynévnek érzett és kelleetlenül fogadott.

Horákok, lahok

Másképpen alakult a nyugat-morvaországi horákok etnikai tudata, akik ugyan morvának tartják magukat, de kulturális szempontból nagyon közel álltak szomszédaikhoz, a csehországi horákokhoz. Morva identitásukat elsősorban a történelmi határok és területek Morvaországhoz való tartozása határozta meg. A morvaországi horákok a Csehországból érkező

Kroměř (Kremsier) főtere

hatásokat inkább és gyorsabban átvették, mint más morvák.

Még inkább különbözött a kelet-morvaországi *lahok* etnikai tudata: Mind Laško vidékének (Lahföld), mind pedig lakóinak, a „lahoknak” etnikai tudata kezdetleges maradt. A XX. század elején írja Čeněk Ostravický, hogy a morvaországi lahok népe „*Opava területének teljes keleti és északkeleti, valamint egy jelentős északnyugati határvonalán a sziléziai lahokkal áll kapcsolatban, északnyugaton, nyugaton és délnyugaton pedig német területekkel van körülzárva. Délen a lah vidék a vlachok területével érintkezik,*

csak nehezen lehet köztük pontos határokat húzni. A lahok népviselete alig különbözik a vlachokétól, a lah dialektus főleg az utolsó előtti szótag lengyel hangsúlyában különbözött a vlach tájszólástól.” A lahok etnikai tudatáról a következőket állapította meg Ostravický: „*A törzsi tudat a lahoknál nem különösebben fejlett, a lah ember nyelvét általában morva nyelvnek, magát pedig egyszerűen morvának nevezi, inkább vlachnak mondja magát, mind lahnak, felebarátját viszonyt szívesen nevezi lahnak, ami úgy hangzik nemegyszer, mint valami szitkozódás.*”

Azokon a területeken, ahol szláv népelemek találkoztak, rendszerint átmeneti övezetek alakultak ki, egymáshoz nagyon közel

álló, hasonló, sőt néha azonos kulturális jellegzetességekkel. Kiváltképp így volt ez a morva-szlovák határvidéken, ahol a morvaországi szlovákok és vlachok, valamint a szomszédos szlovák terület lakóinak népi kultúrája, életmódja és mentalitása hasonló volt.

Morva azonosságtudat

Az 1989-es novemberi forradalom eseményei demokratizálódási folyamatot indítottak el, számos politikai, gazdasági, szociális és kulturális kérdést fogalmazva meg. A Cseh és Szlovák Köztársaság, a csehek, a szlovákok, valamint a nemzeti kisebbségek új államjogi szabályozása közepette a morvák is szót kértek. Ebben a légkörben kezdődött meg 1990 elején Morvaország és Szilézia történelmi tudatának etnikai és szociológiai kutatása.

E kutatás fényében Morvaország és Szilézia történelmi területeinek lakosai közül 88,3% tekinti magát morvának. Szilézia lakosai közül 37,6% tekinti magát sziléziaiainak (Morvaország és Szilézia történelmi területein ez a lakosság 8,0%-a). A morva-sziléziai terület lakóinak 3,4%-a vallja magát csehnek; a többieknek vagy nincsen kialakult véleménye, vagy más - esetleg szlovák, illetve lengyel - etnikai tudattal rendelkeznek. A morva tudat túlsúlyban van a dél- és észak-morvaországi határtelepüléseken is, ahonnan a második világháború után kitelepítettek a német lakosságot, és helyükre Belső-Csehországból, Morvaországból, Szlovákiából és külföldről költöztettek be új lakosokat.

Morvaország lakóinak mai történelmi tudata, a morva identitás mint a morvaországi, illetve a sziléziai tartományhoz való tartozás kétféle felfogásában jelenik meg: mint a cseh nemzet különága, illetőleg mint önálló nemzet. Az első lehetőséget Morvaország és Szilézia megkérdezett lakóinak 47,7 százaléka, a másodikat 53,3 százaléka választotta. A magát

morva nemzetiségűnek valló személyek többségét valószínűleg az a törekvés vezette, hogy a Cseh és Szlovák Föderatív Köztársaság új adminisztratív szabályozása során javítsák Morvaország és Szilézia helyzetét, de lényeges a morva önállóságért és függetlenségért küzdő mozgalom felvilágosító és agitációs tevékenysége is. Ez azonban egy új nemzet keletkezését is jelezheti a föderáció demokratikus rendszerén és az európai kereteken belül is. Az adott körülmények között a tudomány csak ezeknek a tényeknek a regisztrálására képes. Azt is meg kell jegyezni, hogy Morvaországban és Sziléziában a lakosság viszonylag nagy részének nincs kialakult cseh nemzeti tudata, és a morva tudat közvetlenül egy etnikai csoporthoz való tartozás tudatával keveredik; vagy kialakulatlant, esetleg teljesen hiányzik. Egy konkrét etnikai csoporthoz (hanákok, vlachok, lahok, morvaszlávok, horákok) és egy néprajzi alcsoporthoz (szuhorákok, podlusákok, hornyákok, podhorákok, malohákok) tartozónak tekinti magát Morvaország és Szilézia megkérdezett lakóinak 49,6%-a. Dél-Morvaországban gyakran egész községek vallották magukat morva-szlovákoknak, esetleg podlusáknak, akikkel szomszédosak és rendszeresen kapcsolatban állnak. Sokan a morvákat még ma is egy etnikai csoportnak tartják, és ebben a szellemben értelmezik a morva identitást is. Hasonló a helyzet a sziléziai identitással kapcsolatban is. Erős sziléziai tudata van Észak-Morvaország lengyel nemzetiségű lakosainak, ők sziléziai lengyeleknek tartják magukat.

A morva mozgalom

Mind a múltban, mind a jelenben olyan jellegzeteségeket mutat fel a morva mozgalom, melyeket lényegében minden európai mozgalomnál megtalálunk. Mint minden nemzeti öntudat, ez a mozga-

lom is tartalmazza a következőket: először azt a meggyőződést, hogy a morváknak saját önálló kultúrát kell felépíteniük; másodsor azt a bizonyosságot, hogy a morváknak a csehekkel és szlovákokkal összehasonlítva nincs azonos társadalmi státusuk és felemelkedési lehetőségük; harmadsor azt a mítoszt, hogy a morvák kiemelkedő erkölcsi értékekkel, munkaszere-ttel és ügyességgel bírnak; negyedsor azt a szándékot, hogy helyreállítsák a morvák teljes jogú társadalmi státusát; ötödször a morvák fontos szerepébe vetett hitét a csehek és szlovákok közti szövetség megerősítésében, valamint a Kelet és Nyugat közti híd felépítésében. Ha a morvák tudatában lesznek közös érdekeiknek, a morva identitás nemcsak országos, hanem etnikai értelemben is megerősödik.

Morvaországnak a cseh államon belül különleges helyzetét találón jellemezte Josef Macûrek, mikor azt mondta: *„A morvák hazája a cseh állam és nép legnagyobb fellendülésének idején is mindig nagy belső függetlenséget élvezett. Évszázadokon keresztül más földrajzi, etnikai, kulturális és politikai viszonyok között fejlődött, mint Csehország, megőrizte sajátos strukturáját és befolyását különböző, az egész cseh népet és az egész cseh államot érintő kérdésekben; gyakran olyan szerepet játszott, amely meghaladta területi jelentőségét.”*

Morvaország részt vállalhat az európai kultúra forrásainak megteremtéséből. Olyan föld ez, melyet az antik kultúra és az ősi szláv paraszti kultúra ekéje művelt meg. Olyan ország, amely Európa keresztény tradícióinak harmadik pillérének képezi: Róma-Bizánc-Morvaország. Cirill és Metód - Morvaország apostolai - Európa patrónusaivá váltak. Történelmi, politikai és etnikai sajátosságaival Morvaország a Cseh Köztársaság és Közép-Európa különleges régióját képezi.

Bodor Endre fordítása

A BUDAI BARLANGVILÁG

A budai várnegyed szépen helyreállított házai között turisták tarka serege hömpölyög, fényképez, bámulja a szuvernírboltok színes kínálatát, megtapogatja a népviseletbe öltözött bábut a bolt előtt, hogy vajon éle vagy csak viaszbáb. A bábu elmosolyodik, a turista ijedten odébbáll. A látogatók közül senki sem sejtí, hogy lábuk alatt kiterjedt barlangvilág rejtetik, hogy a budai várhegy - mint egy lukacsos ementáli sajt - titkos lát-

nivalókkal, rejtelmekkel őrzi titkát a külvilág elől.

A várhegyet a geológusok „*kiemelt édesvízi mészkőtakaróval fedett rögnek*” nevezik, aminek a legmagasabb pontja 170 méter tengerszint felett. Az időnként felfakadó, majd máskor elapadó hőforrások barlangok egész sorát vájták ki az évezredek alatt. Ezek a természetes barlangok jobbára a mai Dísz tértől északra találhatóak a föld mélyén. A negyvenes évek elején Kadič Ottokár az Úri utca egyik mélypincéjében őskori kavicsszerszámokat talált, vadállatcsontok társaságában. Íme az első budai őslakos, aki a biztonságos barlangban ütötte fel tanyáját!

A középkor budai polgára már ismerte ezt a világot, és kísértetekkel népesítette be. Mégis, a barlangokban levő kutak miatt gyakorta alámereszkedtek ide. Lassan az akkori emberek számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a házak alá épített mesterséges pincék alatt „*egy városméretű barlangpincerendszer helyezkedik el*”, hogy a kérdés avatott ismerőjét, a néhai Zolnay László régészt idézzük. Török krónikások is gyakran említik, hogy a vár belül üres. Századunk harmincas éveiben aztán a nekibuzdult városatyák nagymérvű kubikusmunkával megtisztították az időközben feltöltött vagy feltöltődött pincerendszert a hulladéktól. A város a közelgő háborúra gondolt, és korszerű óvóhelyeket kezdett építeni. A kihordott törmelékben sok értékelhető régészeti lelet volt. Török kori cserepek, aprópénzek, fegyverek, egy csomó tárgy a tünt időkből, amiket a volt tulajdonosok hajítottak alá a mélybe.

A szakemberek elképedtek az eléjük táruló barlang- és labirintusvilág áttekinthetetlen kuszaságától. Több rétegben kígyóztak egymás fölött a barlangok, pincék, néha elfalazva egymástól, néha szűk átjárókat hagyva a közlekedésnek. Mindenek felett ott volt a krisztálytiszt, hideg vízű kutak egész sora, némelyik egészen a várbeli utcák járószintjéig kibontva. A hosszúra nyúlt régi ostromok idején a víz életmentő volt, a pincék pedig

az elmúlt századokban mindig menedéket nyújtottak a lakosságnak. Néhány a kutak közül még a nagy palotaépítkezések előtti időből származik, amikor a vármegyedben egy kisebb falucska volt, fákka, jószágokkal. A várbeli források közül némelyik a várfalon keresztül folyt ki a várhegyre, az egyik ilyen kicsörgedező patakocska még talán ma is látható a Halászbástya alatt.

A harmincas évek közepén, a nagytakarítás után, megkezdődött a várbarlangok egy részének átalakítása légoltalmi óvóhelyé. Az egyik ilyen menedéket a Magyar Nemzeti Bank alkalmazottai számára alakították ki. Egy orosz újságíró a budapesti ostrom után, 1945. március elején leereszkedett egy Úri utcai ház udvarából nyíló lépcsőn ide a mélybe, ahol akkor még több ezer ember tartózkodott. Így ír emlényeiről: „*Titkos föld alatti épületbe jutottunk, amely a technika legújabb vívmányai szerint épült, és olyan kényelemmel van berendezve, mint a legelőkelőbb szállodák... A legmélyebb helyiségben található az áramfejlesztő, amely az óceánjáró hajók gépházához hasonló... Mindenütt csillogó, vadonatúj készülékek, kapcsolók... Férfiak civil háziruhában, selyempizsamában, a villanyfőzőkön ételfő. A folyosón balra szobák sora. az ajtók majdnem mind nyitva, látni a szinte luxusszállodai kényelmet, a fényezett íróasztalokat, a szekrényeket, láttunk itt modern mosdókat is, fehér csempével kirakva, még kádakat is meleg- és hidegvizes csappal.*” Így az orosz újságíró a csaták elülte után. Higgyünk neki? Vagy leírása túlzó demagógia? Ma már nehéz megállapítani.

Az biztos, hogy a vár mélyén az 1944-45-ös ostrom alatt több tízezer ember talált menedéket, katonák, sebesültek, civilek. Nyilván mindenkinek jutott a bankalkalmazottakéhoz hasonló kényelem. Családok szűk helyre összezárva próbálták túlélni az ostrom megpróbáltatásait. Több visszaemlékezésben olvashatunk a vár alatti barlang-létről megrázó történeteket. A sebesült katonák alig

BÚCSÚ BODOR FERENC TŐL

Van még munkája a szerkesztőségben, amellyel ősszel majd emlékezhetünk rá - hatalmas, egyedülállóan sajátos tudására (valószínűleg ő tudott a legtöbbet Budapestről, épületekről, kávéházakról), fanyar, száraz humorára, érzelmes, de rejtőzködő bölcsességére. Évtizedekig írhatott volna a beszélő házakról. Szó volt arról is, hogy a szerkesztőség belső munkatársa lesz, szó volt egy év végére elkészülő könyvről is.

Nekem ő „Zsilbert” marad, hisz gimnazista korunktól ismertük egymást. Akkor is szeretetre méltó volt, okos, elegáns. Örülünk most, hogy együtt dolgozhattunk.

Tudtuk, tudta, hogy kevés az ideje. Kellett volna talán „viselkedni”, emiatt, de nem ment... Úgy csináltunk, mintha nem állna ott a halál a háta mögött. Pedig ott állt.

A fájdalmat nem győzi le semmi, a munka, az idő legfeljebb tompítja.

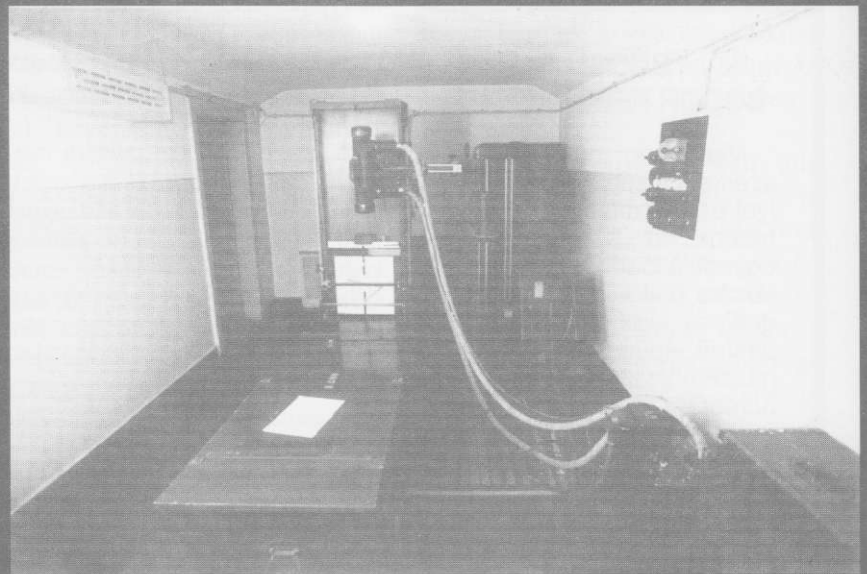
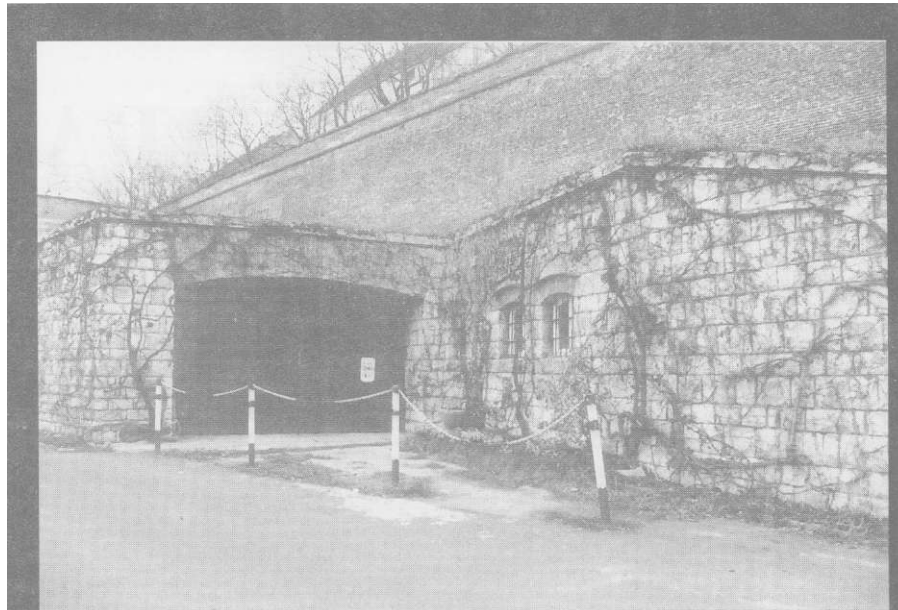
Isten veled, „Zsilbert”!
(Módos Péter)

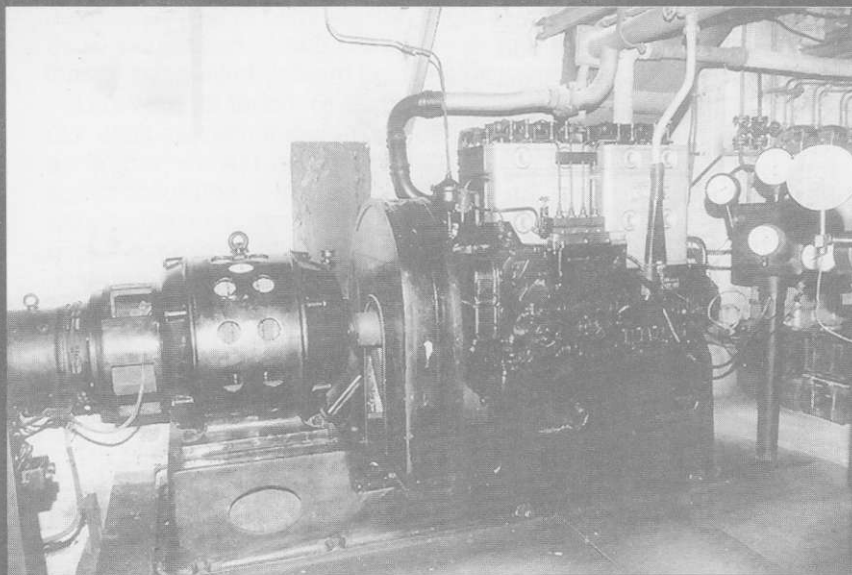
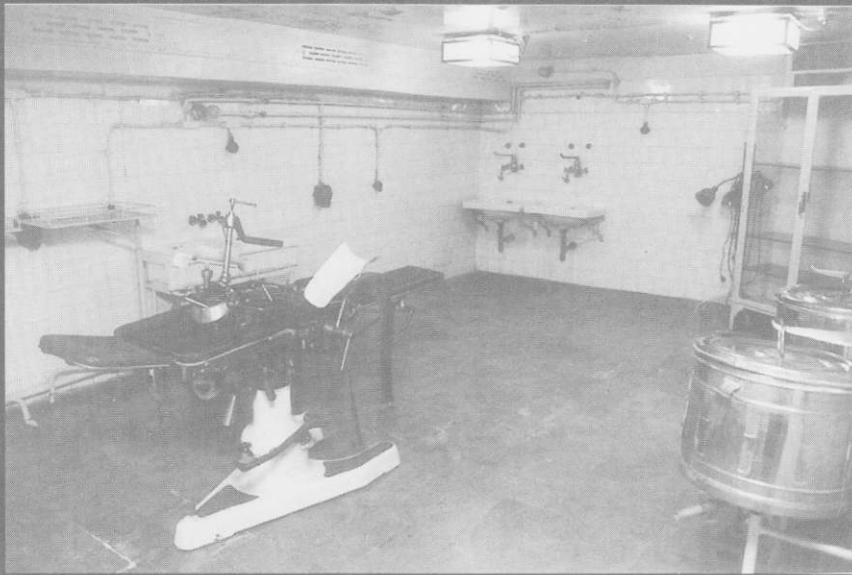
szellőző, emeletes priccsekkal telezsúfolt kazamatákban várták a véget. A harci zajok elültével még hetekig hordták a nyikorgó, rozoga szekerek a pincékből az átvézett kötésű sebésülteket a hadifogolytáborokba. Hosszú időbe telt az Alagútnak és környékének a megtisztítása. A befallazott, összetorlódott járművek, használhatatlan építményben roszdás fegyverek, lőttemek és emberi hullák jelezték a háború borzalmait. Valahol itt, a Királyi palota alatt volt a védők főhadiszállása, az akkor még százados álmukat alvó reneszánsz vörösmárvány töredékek mellől pötyögött segélykéréseket a katona rádiótávírányítóján nyugat felé.

A háború után még megvolt a palota alatt a kormányzó óvóhely, mahagóni ajtóival, részben ép, fajansz fürdőszováival, egy-két megmaradt rézkilincsel. A harcok során azonban majdnem mindent feldúltak, felégettek. A sokáig füstölgő várhegy mélyéből csak nagyon lassan merészkedtek elő az emberek a fenti romtergerbe, hogy új életet kezdjenek. Az idő múlásával a felszínen, ha lassan is, de a romokat kezdték helyreállítani, a vár alatti barlangokkal azonban nem nagyon törődtek. Időnként magányos régészek ereszkedtek alá a labirintusba, és nagyon óvatosan nyílhegyek és köcsögtöredékek után kutattak. Munkájukat szellemek, kísértetek, egerék zavarták csak.

Mondogatták az ötvenes években, hogy valahol a föld mélyén a várbarlangokban még öreg várvédők rejteznek, rozsdás sisakban, soha meg nem romló Globus konzerven éldegélve. Sokáig lejáratok tucatjain lehetett e rejtekvilágba behatolni; minden budai kamaszgyereknek volt egy története a háború utáni időkből a löporfüst szagú kazamatákról, a titkos kalandokról. Csavargók nyomaira bukkant az ember, zöld bádoggal katonaedényekre, gyertyacsonkokra és üres palackokra. A Magdolna-torony romjai között az összehányt csontokkal teli kriptából lehetett alászállni, s a hosszú folyosók sötétjében a titkos üzelmekben megzavart nagyfiúk lábszárcsontokkal hadonászva kergették el a hivatlan látogatókat. Egy romépületből, valahol a Szent György tér közeléből, rohamsisakos, „valódi” katona hessengetett odébb - tudtuk: itt még komoly, valódi titkok maradnak rejtve előttünk, talán mindörökre.

A Királyi Palota kormos falai alatt

az évtizedek során a régészek, műemlékesek részben feltárták a többször átépített, kiegészített s földült középkori királyi palota maradványait. Ma a Budapesti Történeti Múzeum pincéiben több rétegben ott az a kevés, ami megmaradt a pompás gótikus és reneszánsz palotából. Helyreállított kápolnák, lovagterem, impozáns méretű márvány-csonkok, az elsüllyedt magyar középkor jelei, s mindez méterekkel a későbbi barokk palota alatt. Szédülve támolygunk elő ebből a budai palotaemléktöredék-halmazból, az eltűnt nagyság labirintusából, a teremőr nénik mint több évtizedes vár-fogságra ítélt foglyok sétálnak a térben.

A hetvenes években meg lehetett tekinteni a vár alatti elzárt világ egy kis szakaszát: elfalazott folyosók, második világháborús, súlyos vasajtók nyomásától görnyedezve, a nehéz levegőtől fulladozva botorkált a vasárnapi kíváncsiskodók serege, miközben az idegenvezető háborús rémtörténeteket mesélt beszakadt pincékről, hetekig elzárt emberekről. A borzongani vágyó látogatók pedig gyorsan menekültek a szabadba olesó NDK söröket inni.

Most a Labirintus Kávézó működik itt, az Úri utcában. Pár szomorkásan ázott, örök rabságra ítélt műanyag figura idézi fel a középkori magyar történelem néhány mozzanatát: zöld és piros fényekkel megvilágított életképek a pincék sejtelmes világában. Legalább a gyereklátogatókat kellőképpen elgondolkoztatják a látottak. Mi azonban tudjuk a végkifejleteket, inkább a tócsákra figyelünk, a beázásokra, a levegőtlenésre, a néhol esőszerűen permetező vízre.

A hetvenes években biztonsági okokra hivatkozva sok átjárót elfalaztak, így megszűnt a huzat, a természetes szellőzés. A pincében sok kártett a nemtörődomség, a hanyagság. Az utóbbi időben néhány boltozat beszakadt, s ez a helyi önkormányzat számára komoly terhet és gondot jelent, akárcsak az állagmegóvás. Számos elképzelés született a hasznosításra is, ez azonban nagyon nehezen megoldható, hiszen a költségek igen magasak. Pedig ez az évtizedek óta titkos birodalom megérdemelné, hogy a nagyközönség is megismerkedhesen rejtelmeivel. ■

EGY PILÓTA HALÁLÁRA

Nem az én kitalációm, közel hetven éves megfigyelésem eredménye, hogy a múlt a jelentől függően „változik”. A második világháború előtti időt a történészek, de a magánvisszaemlékezők is mindinkább demokratikusnak tüntetik föl, s hasonló átváltozáson mennek át a történelmi személyiségek is; napjainkban úgy ítélik meg a múltat, mintha az akkori potentátok és maga a rendszer is követendő példa lenne. Hogy tisztább legyen a kép, ezért idézem most meg Kaszala Károly, az első világháború legendás hírű vadászpilótája emlékét, akit hőstettei ellenére nem tartott úriembernek az úri Magyarország - bár az „úr” megszólítás neki is kijár - azon egyszerű okból, mert nem volt érettségije - és vagyona sem, hogy ezt ellensúlyozza. Bajcsy-Zsilinszky Endrének viszont mindkettő megvolt, s ma már tudjuk, mire vitte. Őt saját írásával mutatom be, amelyből kitűnik, miként vélekedett hazánkról 1932-ben.

Kaszala Károlyhoz személyes kapcsolat fűzött, ennek alapja a motorkerékpár volt, mindkettőnk szerelme. Négyhengeres amerikai Henderson motorjáról, hozzáillő stilszerű ruházatáról nemcsak a motorosok ismerték fel, bármerre járt, hanem úgyszólván mindenki. És nem gyorshajtással hívta fel magára a figyelmet, hanem bravúros - de veszélytelen - stílusával, mely igazolta a mondást: „a stílus maga az ember”. Helyben képes volt megfordulni hatalmas motorjával, az első kerék körül farolva; „brodszeidolva”.

Minket, fiatal motorosokat elsősorban a biztonságos vezetésre oktattott, a bravúrokat, az elfaroltatást - mint mondotta - csak azért mutatta és gyakorolta, hogy vészhelyzetben hasznát vehessük. Erre egy közszájon forgó történet ösztönözte: egyszer Vácott egy idős néni futott elé féktávon belül, s ő, hogy ne gázolja el, lefektette a Hendersont, és jobb karjával a motor tankjára

emelte a félelemtől remegő aszszonyt, a hatalmas ökörszarvkormány mögé. És mintha mi sem történt volna, a lakására szállította.

Mi, váci motorosok - hatan voltunk 1928-ban, ha jól emlékszem: Nagy Ferenc postafőtiszt, Ottó József divatárus, Nagy Lajos puska-műves, az autójavító Szalai testvérek, valamint jómagam - erre a hírre felkerestük Károly bácsit a néni kőkapu melletti lakásán, aki szerencsés megmenekülése örömeire vendégül látta őt.

A számtalan légi harcban részt vett és több győzelmet arató Kaszala csak az őrmesteri rangig vitte, holott érettségi nélkül is feljuthatott volna három fokozattal feljebb, a tiszthelyettesi rangba, ha jobban alkalmazkodik a tisztikar és a front-harcosok kívánalmaihoz. Ő azonban jobban érezte magát a motorosok között.

Még jobban és még többen, úgyszólván az ország népe csodálta őt, amikor a repülés iránti szeretetből s létfenntartása végett reklámrepüléseket végzett kezdetleges - 1910-ben készült - Brandenburg repülőgéppel, amely végigszolgált a világháborút. Akkor még nem mondtuk, hogy az elsőt, mert úgy véltük, ezt a borzalmat nem követheti egy második. A kis gép vászonnal borított törzsén és szárnyán még láthatóak voltak a légi harcban szerzett golyóütötte lyukak leragasztott nyomai. A húszas évek végén élők még emlékeznek, amint Kaszala ősi repülőgéppel, kihagyó motorral, de hajszálpontossággal rajzolta az égre a Schmoll-paszta cipőkrémes dobozának jól ismert formáját.

Az utolsó feliratot azonban már nem tudta befejezni, az elfaradt Brandenburg, mely oly sok légi harcot vívott, felmondta a szolgálatot, lezuhant, Kaszala Károly pedig életét vesztette.

Bajcsy-Zsilinszky Endre nyílt levélben vett búcsút tőle, *A motoros* 1932. szeptember 1-jei számában:

*Bajcsy-
Zsilinszky
Endre
búcsúja
Kaszala
Károlytól*

Vitéz Kaszala Károly volt táborigazgató,
Boldog-Vadászmező
poste-restante

Kedves Károly!

*Kaszala Károly (szemben),
Bánhidi Antal (fent),
Lamich Árpád (jobb oldalt kalapban)
A gép L 4 Bohóc*

A gyorsaság, mellyel itthagytad szegény „újjáépített” csonka hazánkat, s egy hirtelen fordulattal a Boldog-Vadászmező nagy repülőterén szállottál le, méltó volt Hozzád, száguldó életütemedhez, de bizony, haragot, neheztelést, talán némi kis irigységet is váltott ki belőlünk, igaz jóbarátaidból. Ejnye, ez a Károly - gondoltam és is magamban - még csak nem is szól a barátainak az ő kivándorlási terveiről, csak úgy búcsúzó nélkül itthagyt bennünket. Ismerd be, öreg cimborá, hogy ez nem volt szép Tőled.

Utóvégre jól tudod Te is, hogy vagyunk itt elegendően, akik a kivándorlás gondolatával foglalkozunk már évek óta, csak azt nem tudtuk eldönteni, hova. Amerikában csábító, hogy milliónyi magyar testvér ölébe telepedhet az ember; de hát az amerikusok elzárták előttünk a sorompót. A török testvérek közé se menne talán egész idegenbe a szegény hajótörött magyar; de vajon kap-e ott munkát? A Boldog-Vadászmező, melyről annyit olvastunk gyerekkorunkban Cooper indián történeteiben, ahova Te, se szó, se beszéd, átrepültél, Isten uccse eszünkbe se jutott.

Nem tudom, intézkedtél-e, hogy legalább egy magyar újságot küldjenek rendszeresen utánad. Egészen érdekes lesz majd abból a szép nagy távolságból szemlélni az itteni dolgokat és eseményeket, s valamivel kellemesebb is, mint bennük sodródni a pohárban kavart apró magyar műviharocskákban.

Ha nem kaptál volna még újságot, megírom röviden, mi minden furcsaság esik itthon kivándorlásod körül. Persze elismerik mindenfelől, a lapok is, és a nagyfejűek is, kivétel nélkül, hogy nagy hős voltál, de csak 9 légi győzelmedről írnak, holott tudtommal 14 volt, erre vonatkozólag is írok pontos adatokat.

De talán még Nálad is jobban dicsérik gépedet, a Brandenburgot. Én bizony csak mosolygok magamban, s eszembe jut emlékezetes tarpai repülésünk, amikor a jó Hanzi (aki nagy külföldi utadra is hűségesen elkísért) olyan sokáig forgatta a légsavart - nem akarván a motor indítani -, s végül is derék obsitos légsavarod eltörött. Emlékszel, hogy csodálkoztam azon a legalább hat helyen megbádogozott öreg jószágodon, s Te még hozzátetted: a legkedvesebb légsavarom, a teremtesít neki, megint belekerül a javítás vagy 200 pengőbe. - Hát nem kerül még nyugalomba az öreg csavar? - kérdeztem, elbámulva a gépalkatrészek halha-

tatlanságán, de Te majdnem bosszúsan válaszoltál: „Ez? Elbír ez még egy-két ilyen kisebb törést”. És már hoztátok is a hangárból a másik légcsavart, s Te - ne tagadd, Károly - majdnem ellenszenvvel néztél rá, mert azon nem volt még semmi sérülés. Közben jött a csendőr, hogy megvizsgálja, hányan ülnek a gépbe, mert a kis Brandenburg hivatalosan csak két személyt vihetett, a Hanzinak hát el kellett bújni a gépben a vizsgálat alatt, mert ő volt a harmadik, számfeletti. Aztán fölraktátok az új légcsavart, már csak egy szög hiányzott, de bizony a hangárban megfelelő szöveget nem tudtatok előkeríteni. „Hát akkor egy kis drótot”, szólottál Hanzinak. S aztán odadrótoztátok a légcsavart, Hanzin pedig elkezdte forgatni újból; de a motor nem mozdult. „Mi van?”, vezényeltél. „Mehet”, felelt rá Hanzin, s kurblizta a gépet harmincszor is egymásután. „Kinyitni a benzincsapot”, vezényeltél; a gép mégse gyújtott. „Csak félig nyitni a benzincsapot!” Míg végre csakugyan mozogni kezdett a motor, egy perc múlva már a levegőben voltunk.

Hanzi ott ült velem szemben valami ládafélén, rendes ülés nem volt a gépen harmadik személy számára. Eleinte tűnődtem, minek ilyen biztoskezü pilótának ekkora kis gépen még egy szerelő is, de hamarosan megértettem. Lehattunk már vagy jó 10 perce a levegőben, s kb. 800-1000 méter magasságban, mikor mintha kicsit alábbhagyott volna a légcsavar kegyetlen berregése. Aggodalmasan néztem, de Te gyöngéden meglökted Hanzit, s ő elővett egy gumicsövet és jól belefújt. Elcsodálkoztam: a légcsavar megint teljes élénkséggel és erővel nekibuzdult. Kérdeztem Hanzitól, mi ez a gumicső, s mire való ez a furcsa művelet, de a fűsiketítő zajban bizony nem hallottam, mit mond. Utóbb tudtam meg már, mikor leszállottunk, hogy nem volt pumpa a gépen, a gumicső a pumpát helyettesítette. Negyedóránként, tízpercenként, könyöklökéseid szabályszerűen tudtára adták Hanzinak, hogy bele kell fújni a csőbe, s röptünk vígan és baj nélkül Tarpa felé tovább.

De olyan messzire röpkölni, ahogy Te most tetted: ej, ej, Károly, ezt mégsem kellett volna! Ha látnád, hallanád, mennyit beszélnek, vitáznak az emberek, a lapok a Te váratlan elszállásod felett. Mint történt, mért történt. Azt mondják a szakértők - nem is hiszed, mennyi szakértő van - hogy géphibáról szó sem lehet, hogy így, hogy úgy: a Brandenburg hibátlan, remek kis gép volt. Sehogysem értem ezt a buzgalmat, hiszen én nem vagyok szakértő, hanem - már bocsáss meg, Károlykám, ha merészelem laikus létemre kritizálni a gépedet - talán azt a 14 légi győzelmet más élettel is viszonyozhatta volna Neked a tekintetes Haza még csonkán is, mint olajügynökösködéssel és kis toldott-foldott gépen való reklámrepüléssel, amire rászorított a nyomorúság. A mi szeretetünk annál nagyobb irántad, új hazádba is elkísér, és sok-sok magyar szeméből kirepül a könny, amikor megtudták, hogy nem térsz többé vissza. Ez a nép különös, nem is e világra való, szinte romantikus rajongással eszmélt és ismerte a Te Toldi Miklós-i vállaidban, két sor vitézségi érmeidben, háborús és békebeli hőstettediben, vakmerő száguldásaidban: elfelejtett igazi katona-magára. A sorsotok is olyan hasonlók: az Ady Endre Gyürkőzz Jánosáé és a Kaszala Károlyé. S ha érdemes még valamiért harcolni ezen a szomorú, törpére nyesett, törpeszemű nyomorított országban: csak azért érdemes, hogy ez ne így legyen örökké. A Kaszala Károlyok, a rátermettek, méltó feladatokat, méltó megbecsülést és a legjobb repülőgépeket kapják, hogy akinek Isten repülni adta: repülhessen. És Gyürkőzz János, a magyar nép is megkaphassa végre századok óta ki nem adott örökségét: az országot. Ha pedig ez lehetetlen, akkor kerekedjünk fel és gyerünk innen mi is. Mert még lehetetlenebb így élni sokáig!

Isten veled, Károly, a válaszról ne feledkezz meg.

A régi igaz barátsággal köszönt
vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre

Utóirat. Most jövök a kerepesi repülőtérről, ahol egy kis búcsúiszteletet rendeztek számodra. Nem nagyot, csak kicsit. Nem volt ott egyetlen miniszter, egyetlen államtitkár, egyetlen felsőházi tag, képviselő is - úgy láttam - csak ketten, Somogyi Böllérel, nem volt ott a hivatalos Magyarország sem: sem a Revíziós Liga, sem a Tesz, sem a Nemzeti Szövetség. Katonai parádé sem volt, mert a reglama szerint altisztnak nem dukál. A nagy tömeget pedig, mely szeretettel gondol rád, rendőrség tartotta távol az ünnepségről: csak meghívóval vagy külön igazolójeggyel lehetett bejutni az öreg Kerepesibe, magam is csak a képviselői igazolvánnyal tudtam átvergődni a rendőrkordonon, amely olyan erős volt, mint valami nagy sztrájk idején.

Hanem örömmel értesítelek, hogyha már magyar miniszter nem volt ott, sem az Országgyűlés képviselője, sem a főváros, Balbo olasz repülőminiszter Arlotta követet küldötte el, s egy szép, szívhez szóló búcsútviratban integetett utánad, ahogy alakodat elnyelte a nagy légi út köde... És mintha Jouard, a vitéz francia ezredes, a budapesti francia katonai attasé is ott lett volna, civilben.

Persze, odaát új repülőgépet kaptál, bizonyára nem kevésbé szépet, mint Richtofen. Talán csak nem nézik ott is olyan szigorúan, hogy csupán altiszt voltál? Írd meg, Károlykám, tüzetesen, ki szerkesztette: szent Péter, vagy szent Pál? Bizony már én is meguntam - lovas ember vagyok, tudod - a sok gyalogjárást, meg a dőcögést a Beszkárt villamosain, meg ezt az egész mai szemét világot - jó volna már nekem is egy olyan igazi, jópofa repülőgép.

Eddig a levél, amelyből kitűnik, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre már 1932-ben szemben állt a rendszerrel, még hozzá annyira, hogy olyan repülőgépet kívánt,

amely, mint Kaszálát, a túlvilágra szállítja őt. A rendszertől azonban, amelynek megerősödéséhez ő is hozzájárult, csak egy bitófát kapott Sopronköhidán tizenkét év-

vel később, amiért fegyverrel szállt szembe a német megszállókkal és magyar pribékjeikkel.

Surányi Endre

KITÁNTOROGNI AMERIKÁBA

Izraelben élő palesztin keresztények. Nem lázalom, nem fából vas-karika. Tény. Az emberi lényvel tehát összefér ez is, mint minden, mint bármi. Amiből következőleg a türelmetlenség, az elutasítás, a belénevelt intolerancia a művi: ez bontja meg a potenciális harmóniát. Persze van itt egy másik tény is: Kanadába, Amerikába, Ausztráliába vándorolnak ki a keresztények (jóllehet ők is palesztinek, arabok is egyúttal) - „menekülnek” Izraelből, Jeruzsálemből. És itt felmerül rögtön korunk egyik csodabogara: a vallás mint nacionálé - nemzetiségi hovatartozás is! Lám, lám, egyrészt: „világ keresztényei, egyesüljete!” (már megvolt régebb ez is; s a világ általában könyörtelen mindennel, melyen mint a hullám, átcsapott már), másrészt mi mindenért és honnan-honnan nem tántorog ki Amerikába „másfél millió emberünk”! Végső soron meg kellene kockáztatni, ki tudja, több áldozatba kerülne-e, mint így a végestelen végig tartó szembefeszülés, egymásnak feszülés: mindenkinek engedni kéne, aki követel, erőltet valamit. Lehet végül is ez az egyetlen megoldás. De hát lehetetlen, mert már programként a programmal egyenlő egy-egy efféle „eredeti” elképzelés. Például úgy oldani meg a palesztin (pontosabban palesztinai) kérdést, hogy a zsidókat a tengerbe szorítják. Álmodik a nyo-

mor, avagy a sok lúd disznót győz agyréme kontra modern haditechnika? És egyáltalán azért nem lehet engedni senkinek, aki nem akar összeférni, mert a horvátokat, szerbeket, magyarokat, románokat, oroszokat, katolikusokat vagy protestánsokat, muszlimokat vagy ortodoxokat csak úgy kinézni, kiszorítani, kitelepíteni, deportálni, lágeresíteni nem lehet. Persze legyen világos: *megoldás* gyanánt nem lehet. *Casus belli* keresvén persze hogy lehet. Sehol a régi és új bölcsőkből, várakból, hazákból, Lebensraumokból - életterekből! És még hol vannak a baszkok, írek, vallonok? A kurdoknak ebben a nagy önrendelkezésben egyáltalán nem juttattak még országot se, mihez képest lenne hát anyaország és irredenta, diaszpróra, szórvány, fityfene az ő fejükben, lelkükben, testükben is? De hát miféle anakronisztikus észjárás, troglodita logika itt, az ezredfordulón, hogy a régióban, amit magamnak kinéztem, másnak ne legyen önrendelkezési joga? Egyelőre két tábor van - igazán csak ez a kettő: egyik, amelyik nem akar békét, másik, amelyik akar. Minden mellékes ágálástól, árnyalattól, derivátumtól, hibridtől, kombinációtól függetlenül, csak ez a két opciós lehetőség volna. Mert ugyebár a széthúzást is uszítják, érzelmi érdekek és gazdasági haszon, nyelvi kifejezésformák és tudat alatt ingerelt „öntudatok” révén. S az összebékítést is erőltetik: néha éppolyan erőszakos módszerekkel, manipulációval. Egyiknek így aztán „megszállt terület” marad, ami a másíknak újraegyesített Nagy-ilyen Nagy-olyan, „visszatért” terület lesz; ugyanaz a megkínzott éndendrabka. Szerte a világon, hányfelé!

Milyen neveltséges volna, ha nem lenne tragikus. Hiszen Dácia dák szempontból még római megszállás alatt van. A kivándorlás vagy a keveredés oldja fel, békíti meg az utódokat? Lehet, csak a nyelvekben van a hiba: a hozzájuk tapadó makkacs csörgők, csengettyűk, kolompok riadtan és ellenségesen jelzik, mint egy szatócsbolt ajtaja felett, hogyha idegen lép be? A nyelvek és vallások kizárólagosságának rossz tanácsadását, a helyi többség tombolását kellene mindössze megfékezni, a szélsőségeiket, akik el nem ismerik és el nem viselik egymást? Mert a nem alkalmi, nem múló, nem helyi többség az maga az emberiség, a nagy E-vel írható ember, aki nem bánthatja büntetlenül önmagát.

Az emberiség szupremáciája teremtett sivatagokból és dzsungelből civilizációt; az emberiség hatalma kell hogy kordában tartsa a toporzókat, hogy a ninivei könyvtárak némi oxfordi, weimari, páduai átmenet után ne jussanak a boszniai könyvtárak sorsára. Egyébként az útlevél is könyv, könyvecske. Többmillió menekült útlevele - Marathon, Catalaunum, Marengó óta - egész könyvtárrnyit tenne ki. „Országomat egy útlevéllért!”... Egy útlevéllért?

Lászlóffy Aladár

Csukás
István

UTAZÁS FECSKESZÁRNYON

Mivel három napig utaztunk Marosvásárhelyig és vissza, azért gondolom, hogy olyan volt, mint mikor a fecske szárnya érinti a tenger vizét. Északról Délre, két haza közt; vagyis a hasonlat sok mindent elbír, de azért nem kell túlterhelni. Mint a műfajt sem, amelynek utazó ügynökei voltunk. Mert például tavaszt hozó fecskék voltunk-é, mit vittünk, mit hoztunk csőrünkben, szívünkben? Különben tavasz volt, tőlünk függetlenül, valódi zölddel, valódi virágokkal, e tavaszi habzás végigkísért az úton. Bennem talán erősebb volt a kikeleti bizsergés, az utazás izgalma, mivel először indultam Erdélybe. Hosszú lenne indokolni, hogy miért először; mentésemül viszont felhozható, hogy térképen többször is bejártam e tájat, ízlelgetve a falu- és városneveket. Versbe is szedtem őket, amennyit csak tudtam, naivan, de erős hittel bűbájjalgotva a rontás idején. A romlás idején, amikor még a bölcsőhelyek nevét is el akarták törölni a föld színéről.

Mert bár naiv a költő hite, megmosolyognivalóan naiv, elismerem, de mégsem tehet mást, mint hogy a saját eszközeivel, a saját műfaján belül maradván, mondja a magáét. Ceruzát hegyez, nem kardot köszörül, a verzlábakra ügyel s nem a menetelő hadseregekre. Milyen egyszerű is lenne a világ, ha mindenki a saját mesterségére ügyelne, a saját dolgát végezné! Ám a világ sohasem egyszerű. Ma sem az. De külön örömöm telt bennem, hogy kis csapatunk, amely lelkesen nekivágott két mikrobuszban az útnak, hallgatólagosan megegyezett: a közös kultúra követői leszünk. Nem többek, de nem is kevesebbek.

*

Virágok közül, virágos kedvvel indultunk az Európai utas Bajza ut-

cai székhelyéről. Régi barátok üdvözölték egymást, új barátságok nyiladoztak. A tévések bepakolták a mindent látó kamerákat, a rádiós kolléga a nyakában lógatta magnóját; korunk modern íródeákjai ők, krónikásai, farmernadrágos Tinódi Lantos Sebestyének. És mi, irodalmárok? A két műfaj szétvált ugyan, de nincs ellentétben. Közösen integtünk ki az ablakon, mindnyájan egy-egy kis európai utasnak éreztük magunkat. A csomagtartóban

menthetetlenül otthonülő falusi maradtam. Ezt azért nem szégyellem, mert Illyés is valami hasonlóról számolt be, pedig ő aztán igazán utazgatott. Egy gyerekkori szeke-rezgetés ma is veri bennem a szupersonikus utazásokat. Még évekel ezelőtt egy taskenti szálloda tizennyolcadik emeleti szobájában fogadtam meg, hogy csak annyira távolodok el hazámtól, ahonnan még gyalog vissza tudok jönni. Ed-dig nyúlik az a bizonyos köldökzi-

Nagyváradon dr. Varga Gáborral, az RMDSZ városi elnökével Nyakas Szilárd, Csukás István és Módos Péter

folyóiratok, könyvek mellett zsöm-lék, szalámik rejtőztek. Madárlátta útravaló, mind a kettőre szükség lehet, a testi és lelki elemőzsiára.

Én nem vagyok valami nagy utazó, rutinos meg semmiképpen sem, ma is olyan izgalom fog el, mint gyerekkoromban, ha útra készülök. Előtte való nap bepakolok, órákkal előbb ébredek, toporogva reggelizek. Bennem mintha véget ért volna a magyarok kalandozó kedve,

nór bennem. A világ káprázatos gazdagságát másképp élem meg. Helyemben méltázza és képzelegve. Fiatalkoromban nem utazhattam, csak esetleg disszidensként, amitől már akkor elborzadtam. Pedig akkor lett volna az igazi, mint a szerelem. Bánom, nem bánom? Még csak nem is irigykedem.

Érthető tehát a gyerekkori izgalom, ahogy robogunk a busszal. Egyelőre még itthoni utakon. Azután túl a határon. Titokban figyelem magamban azt a bizonyos köldökzsinórt: könnyen enged. Nem szorongok, ámulva bámulom a hegyeket. Erdélyi származású barátok mutogatják, ismertetik, mondják a

Pihenő útközben - Csukás István a pánsípot próbálja

nevüket. Én a Hortobágy szélén születtem, ma is elámulok a hegyeken. Lükő Gábor elméletét magyarázom viszonzásul, a hortobágyi pásztor perspektíva-látását. Enyhén megmosolyogják. Mint ahogy annak idején szegény Lükőt. Mint például Szabédi László vitriolos kötetében, az „Ész és bűbaj”-ban. Pedig Lükőnek volt igaza. Szabédinak meg csak abban, hogy akkoriban kezdődött egy mára már súlyossá vált elmebaj. Szabédi Lászlót e kötetéből szerettem meg, a szikrázó okosságát, rendíthetetlen bátorságát. Mikor meghalt, egy versben búcsúztattam el: „Itt nyugszik Szabédi László, / földbeszúrt fekete zászló!” Eltértem a tárgytól? Nem hiszem, az erdélyi szellemi pezsgés rám is hatott, része eszmékedéseimnek, Kós Károlytól Nyíró József-ig. Egy kis nép erőfeszítése a katasztrófában. Büszke voltam rá, hogy én is tagja vagyok e kis népnek, hogy magyar vagyok. Kellett ez a fiatalkori romantika, enélkül kevesebb lennék. Az emberi szervezet úgy védekezik a katasztrófa ellen, hogy kómába esik. Ha mást nem, arra példát mutattunk, hogyan viselkedik a lélek.

Nagy szavak, de a hegyekhez illő nagy szavak.

*

Már nem fiatal fejjel, de vidám lélekkel tanulom a hegyeket. A hatalmas zöld fennsíkokat, a meredek lejtőket. Színpadias érzés fog el, a nagy gesztusok hevülete. Ide valóban havasi kürt kell, a tilinkó nem hallatszik.

Azután a városok. Csupa ismerős olvasmányélmény! Hogy is mondjam? Nagyváradon úgy mozogok, mintha már jártam volna itt. Nincs ezen mit restelni, élményeink több mint fele irodalmi. Állunk az ódon szálloda előtt s az álmosan lecsüngő fűzfák alatt fürgén fut a

Marosvásárhely - a Látó szerkesztőségében Gálfalvi György és Schlett István

Körös. Hozza-viszi az időt, mint a habokat. Derüsen szimatolom, izlelgetem, csupa ismerős íz, illat, hangulat.

Felületes az utazó, felületesek a benyomásai? Meglehet, de legalább őszintén bevallom, nem erőltetek magamra zord prófétaapófát, nem gyűrök homlokomra ítélkező ráncokat. Odaadó szívvel figyelek mindenre, ahogy tőlem telik.

Marosvásárhelyen a vasárnapi utcákon korzózunk, megcsodálom

a fényképről ismerős épületeket, templomokat. Mintha az egyik kisebb lenne, a másik meg nagyobb, kiszabadulva a fotó kalodájából.

Mind a két városban sikeresen szerepeltünk, mehetünk haza. Hasznosak voltunk, nem voltunk hasznosak? Szeretettel mentünk, szeretettel vártak; ha nem is váltottuk meg futtában a világot, talán nem is voltunk haszontalanok. Meg merném kockáztatni, hogy az apró rezdüléseknek is van ereje és értelme, a fűszál tiktakolásának, nem csak a hegyomlásoknak. Talán a mi fecskeszárnyon való utazásunknak is. ■

TALÁLKOZÁSOK

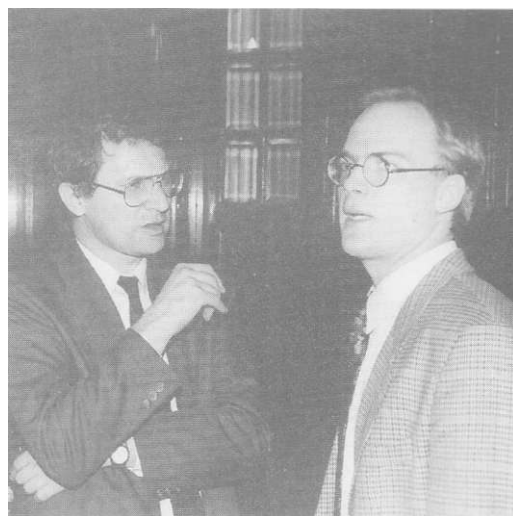
Az Európai utas őszi észak-olasz útját előkészíteni jártunk Triesztben és Goriziában. Balra fent Módos Péter Renato Tubaróval, a goriziai Közép-Európai Intézet igazgatójával, alatta Corrado Belcivel, a Trieste folyóirat főszerkesztőjével, a duinói Határok nélkül nemzetközi kollégium igazgatójával

Szabadkán tartott estét az Európai utas, s ott részt vett a Kosztolányi Emlénapokon, illetve a Danilo Kiš-emlékülésen. Balra lent: Jókai Anna, Pomogáts Béla és Módos Péter Danilo Kiš szobránál, mellette Pomogáts Béla, Sava Babič

TALÁLKOZÁSOK

Az Európai utas legutóbbi számának megjelenésekor nemzetközi találkozót szervezett a Friedrich Naumann Alapítvánnyal közösen. Balra fent Módos Márton Hans Magenschab professzorral, a bécsi *Morgen* c. folyóirat főszerkesztőjével, jobbra Szarka László történésszel

Európai utas találkozó Kis-kunhalason a Szilády Áronról elnevezett középiskolában

Galántán március 15-e alkalmából járt az Európai utas képviseletében Módos Péter, Pomogáts Béla és Szarka László (jobbra lent)

SZÁMUNK SZERZŐI

BODOR FERENC (1941-1994)
könyvtáros

CSUKÁS ISTVÁN (1936-)
író, költő

CHMEL, RUDOLF (1937-)
irodalomtörténész, Pozsony

FÜLÖP MIHÁLY (1953-)
történész

GÖMÖRI GYÖRGY (1934-)
költő, műfordító, Cambridge

GÖNCZ ÁRPÁD (1922-)
író, a Magyar Köztársaság
elnöke

GÖRGEY GÁBOR (1929-)
író, költő, műfordító

HANÁK PÉTER (1921—)
történész

KALÁSZ MÁRTON (1934-)
író, költő, műfordító

KISS GY. CSABA (1945-)
irodalomtörténész, polonista

KOVÁČ, MICHAL (1930—)
a Szlovák Köztársaság elnöke

G. KOVÁCS LÁSZLÓ (1961—)
történész

LÁSZLÓFFY ALADÁR (1937-)
író, költő, Kolozsvár

MIŁOSZ, CZESŁAW (1911—)
író, költő

MOLNÁR GÁL PÉTER (1936-)
kritikus, színháztörténész

NEMESKÜRTY ISTVÁN (1925-)
író, irodalomtörténész

POMOGÁTS BÉLA (1934-)
irodalomtörténész

ROMÁN JÓZSEF (1913-)
kultúrtörténész

ŠPITZER, JURAJ (1919-)
író, Pozsony

SURÁNYI ENDRE (1913—)
újságíró

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1917-)
újságíró, történész

EURÓPAI UTAS - EUROPEAN

On the first pages of this issue *Árpád Göncz*, President of Hungary sums up what were the main topics at the meeting of the Central-European presidents. Then we publish the messages of *Árpád Göncz* and the Slovakian President, *Michal Kováč* on the long established relationships between the two nations and how important it is nowadays to cooperate with each other.

There are three articles on neighbouring Slovakia: *J. Spitzer* writes about Bratislava/Pressburg's unique tradition i.e. "pressburgerness", while *Rudolf Chmel's* essay deals with contemporary Slovakian national identity. Finally, *László G. Kovács* summarizes I. Kameneč's book on the first Slovak Republic (1939-1945), which was also published in Hungarian.

In our "Unfinished Peace" series the historian, *Mihály Fülöp* analyses the political background of the peacetalks in Paris. Based on the recently published studies of József Antall, who died in December 1993, *István Nemeskürty* outlines the late Prime Minister's political philosophy. *Miklós Vásárhelyi* and *Márton Kalász* wrote two short articles on some interesting aspects of the German-Hungarian relations. *Péter Hanák's* study leads us into the art and philosophy of the "fin de siècle", particularly the Hungarian "art nouveau".

In our "Authors, books, places" series you can read

György Gömöri's essay on *Bálint Balassi*, the great poet of the Renaissance and the Hungarian, Austrian and Polish places where he had lived. The writer *Gábor Görgey* talks to the wellknown TV director, *Ádám Horváth* - among others - about his world famous grandfather, *Ferenc Molnár*, while *Péter Molnár Gál* writes about the history of the "Művész" Theatre in Pest. This is followed by an interview with the Polish writer *Czesław Miłosz*; he talks about the cooperation between different ethnic and cultural groups in Poland and Lithuania. The 65 year old poet from Kolozsvár, Transsylvania, *Sándor Kányádi* is being praised on his birthday by *Béla Pomogáts*.

József Román's essay and pictures of Grünewald's Isenheim Altar illustrate this issue. V. Frolec's study deals with the historical-ethnic aspects of the newly reemerging Hungarian identity. *Ferenc Bodor*, who has died this May, introduces us the caves and tunnels under the Buda Castle. *Endre Surányi* republishes one of Endre Bajcsy-Zsilinszky's writings which he wrote 60 years ago.

Aladár Lászlóffy's lyrical essay talks about the reopened European borders, about the joys and difficulties of travelling. This is also the theme of *István Csukás's* travel diary in our "Meetings" series, where you can also read about the places the editors of "Európai utas" visited in

TRAVELLER 1994/2 SUMMARY

Subotica, Transsylvania and Trieste. Our next issue will be published in October.

EUROPÄISCHER REISENDER 15. - RESÜMÉE

Als Einführung unseres Blattes publizieren wir einen Artikel des ungarischen Staatspräsidenten *Árpád Göncz* über das Treffen der mitteleuropäischen Staatspräsidenten. Darauf folgen zwei Briefe (sowohl ungarisch als auch slowakisch) von *Árpád Göncz* und dem slowakischen Staatspräsidenten *Michal Kováč* über die Geschichte der slowakisch-ungarischen Beziehungen sowie über die Wichtigkeit der gegenseitigen Annäherung.

In drei Artikeln wird das Nachbarland Slowakei von unterschiedlichen Seiten untersucht; *J. Spitzer* beschreibt die einzigartige Traditionen von Bratislava/Pressburg/Pozsony, den merkwürdigen „Pressburgertum“. *Rudolf Chmel* analysiert in seinem Essay den heutigen slowakischen Nationsgefühl, *László G. Kovács* analysiert das Buch von I. Kamenec über die erste slowakische Republik (1939-1945), das auch in Ungarn erschienen ist.

In der Rubrik „Unbeendeter Frieden“ analysiert der Historiker *Mihály Fülöp* den politischen Hintergrund der Pariser Friedensverträge. *István Nemeskürty* skizziert die politische Philosophie des verstorbenen Ministerpräsidenten

József Antall - aufgrund des posthumus erschienenen Sammelbandes seiner Studien. Zwei merkwürdige Momente der deutsch-ungarischen Beziehungen werden in den Schriften von *Miklós Vásárhelyi* und *Márton Kalász* aufbeschwoert. *Péter Hanák* beschreibt die Kunst und das Weltbild des „Fin de Siècle“ und der ungarischen Sezession.

In der Rubrik „Autoren, Werke, Städte“ verfolgt *György Gömöri* die verschiedenen Lebensstationen (Ungarn, Österreich und Polen) des Dichters der ungarischen Renaissance *Bálint Balassi*. *Gábor Görgey* spricht mit Fernseh-Regisseuren *Ádám Horváth* unter anderem über seinen weltberühmten Grossvater *Ferenc Molnár*. Die Geschichte des Budapester Theaters „Művész“ stellt uns *Péter Molnár Gál* vor. Der polnische Schriftsteller *Czesław Miłosz* beschreibt die kulturellen Interferenzen der polnischen und litauischen Kultur. Der 65 jährige Dichter aus Klausenburg, Siebenbürgen, *Sándor Kányádi* wird an seinem Geburtstag von *Béla Pomogáts* gewürdigt.

Diese Nummer des Europäischen utas wird mit Bildern der Isenheimer Altars von Grünewald (und mit einem Essay von *József Román*) illustriert. Die historischen Aspekte des neuen Identitäts in Mähren stellt die Studie von V. Frolec vor. Der im Mai verstorbene Redakteur und Autor von Europäischen utas, *Ferenc Bodor* stellt in einem seiner letzten

Artikeln die geheimnisvollen Kanäle und Höhlen unter der ungarischen Burg in Buda vor. *Endre Surányi* publiziert einen Artikel von Endre Bajcsy-Zsilinszky, der vor 60 Jahren entstanden ist.

Aladár Lászlóffy schildert die Schwierigkeiten und die positiven Seiten des Reisens in dem neuen Europa der geöffneten Grenzen; ähnliche Atmosphäre ist aus *István Csukás's* Reisenotizen zu spüren, in denen er über die Europäischen utas-Besuche in Szabadka, Serbien, in Triest und in Siebenbürgen berichtet. Unsere nächste Nummer erscheint im Oktober.

VIAGGIATORE EUROPEO NO. 15. SOMMARIO

In testa al nostro numero si legge il resoconto del Presidente della Repubblica d'Ungheria, *Árpád Göncz* sull'incontro dei presidenti di Stato centroeuropei e in seguito il presidente ungherese *Árpád Göncz* e quello slovacco *Michal Kováč*, nelle loro dichiarazioni pubblicate in lingua ungherese e slovacca, parlano degli antichi rapporti fra i due popoli e dell'importanza odierna della loro apertura reciproca verso l'altro.

Alla vicina Slovacchia sono dedicati ben tre scritti: *J. Špitzer* scrive delle tradizioni peculiari di Bratislava (Pressburgo) - Pressburg, dell'essere „pressburger“, mentre *Rudolf Chmel* della coscienza nazionale slovacca nel suo

alzeviro, *László G. Kovács* invece recensisce il libro, pubblicato anche in ungherese, di I. Kamenec, dedicato alla prima repubblica slovacca (1939-1945). Nella nostra rubrica „Passato non remoto” lo storico *Mihály Fülöp* offre un'analisi del sottofondo di grande politica dei negoziati di pace di Parigi. In base alla raccolta postuma del saggi dell'ex presidente del Consiglio *József Antall*, scomparso nel dicembre del 1993, *István Nemeskürty* ne abbozza il mondo delle idee politiche. Due elzeviri brevi sono chiamati ad illustrare altrettanti momenti peculiari dei rapporti tedesco-ungheresi: gli autori sono *Miklós Vásárhelyi* e *Márton Kalász*. II saggio di *Péter Hanák* rappresenta l'arte e la concezione del mondo della „fin de siècle”, e in quest'

ambito lo stile liberty ungherese.

Nella rubrica „Autori ed opere” si legge l'elzeviro di *György Gömöri*, dedicato ai vari luoghi ungheresi, austriaci e polacchi della vita del grande poeta rinascimentale, scomparso 400 anni fa, *Bálint Balassi*. Lo scrittore *Gábor Görgey* sostiene una conversazione con *Ádám Horváth*, noto regista televisivo, parlando, tra l'altro, del nonno di fama mondiale di quest'ultimo, cioè di *Ferenc Molnár*. *Péter Molnár Gál* presenta la storia del *Művész Színház* (Teatro degli Artisti) di Budapest. Segue un'intervista, in cui *Czesław Miłosz* parla delle interferenze etnicoculturali polacco-lituanee. Nel suo elzeviro *József Román* interpreta il mondo delle immagini della pala d'altare di Isenheim di Grünewald - nello

specchio della storia dell'epoca. II saggio di V. Frolec si occupa degli aspetti storico-etnici della rinascenza identità morava. *Ferenc Bodor*, scomparso nel mese di maggio, rappresenta il sistema di grotte e di corridoi che si estende sotto il quartiere civile della fortezza in alto di Buda. *Endre Surányi* illustra e ripubblica uno scritto di 60 anni fa di Endre Bajcsy-Zsilinszky.

Un breve elzeviro lirico di *Aladár Lászlóffy* parla dei confini europei riaperti, della gioia e delle difficoltà di viaggiare ed è dedicata allo stesso argomento anche la nota di viaggio di *István Csukás* nella rubrica „Incontri” che informa i lettori anche sulle visite dei redattori e dei collaboratori del *Viaggiatore europeo* fatte a Szabadka (Subotica), in Transilvania ed a Trieste.

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem az *Európai utas* c. folyóiratot 1994 második félévére.

megrendelő neve

címe

Előfizetési díj fél évre: 200 Ft

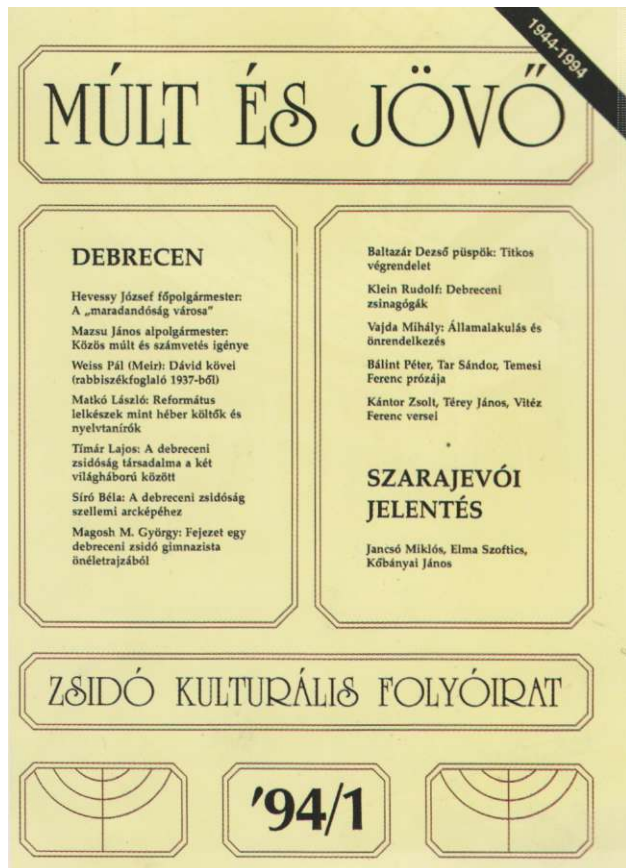
Az előfizetési díjat a részemre küldendő átutalási postautalványon egyenlítem ki.

aláírás

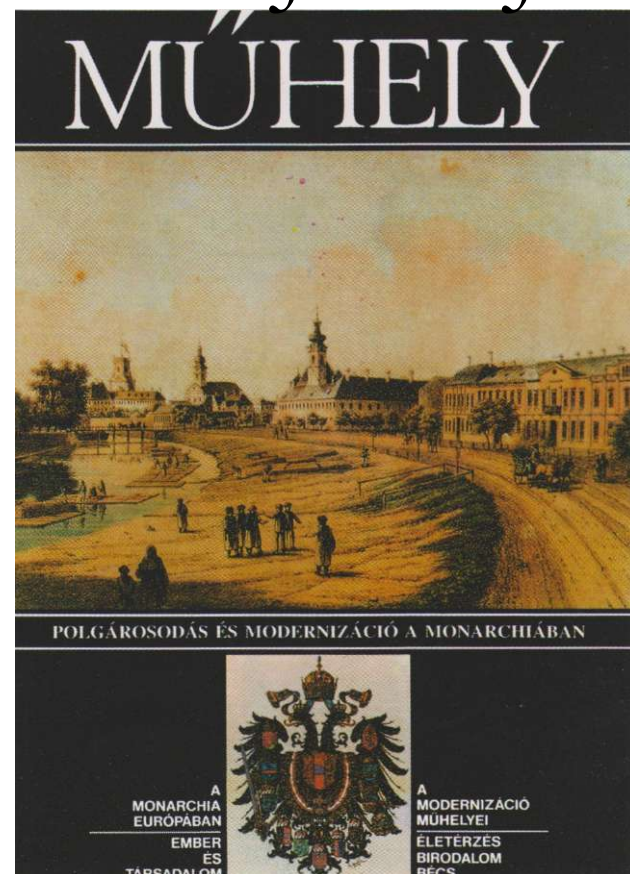
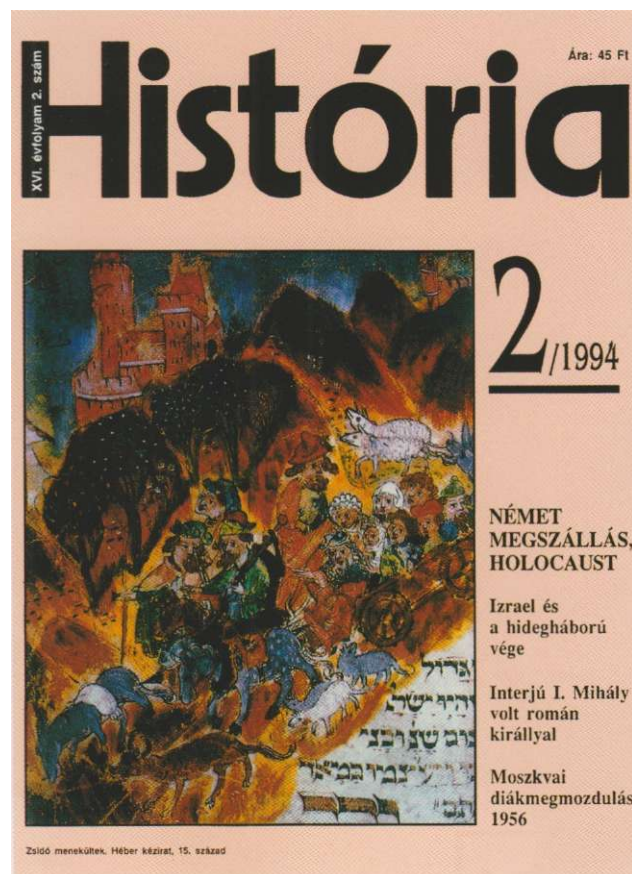
A megrendelőlapot kitöltve az alábbi címre borítékban, bérmentesítve küldje:

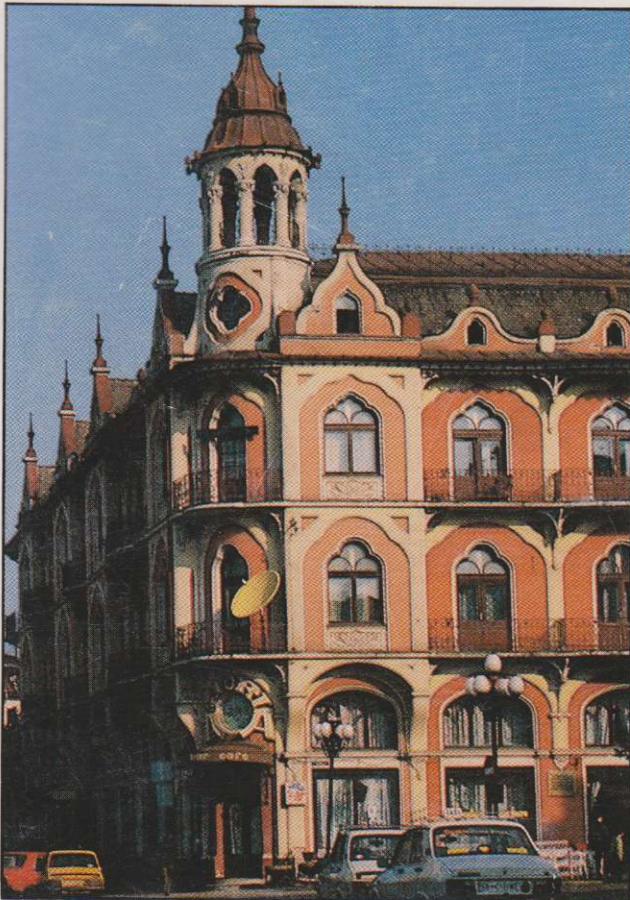
Budapress Kft., 1462 Bp., Pf. 779

Kedvezményes előfizetési akció
1994 második félévére.
Ha Ön ezt a szelvényt szerkesztőségünkbe visszaküldi, csekket küldünk, amelyen Ön már 200 forintért előfizethet az *Európai utas* következő két számára, és a csekkel együtt megküldjük Önnek az *Európai utas* 1994/1. számát.

AZ EURÓPAI UTAS AJÁNlja

Európai utas

Ára: 149 Ft